

Jämten 1972

Jämten

Föreningen Heimbygdas årsbok 1972

Ärgång 66

Heimbygdas förlag, Östersund

Omslagsbild. Krypljung och fjällgröna. Oljemålning av Paul Jonze 1946.

Cirka pris 21:— + moms.

Redaktör: Sten Rentzhog

Rådgivande kommitté: Mary Bergström, Ragnar Ohlson
Berndtssons tryckeri, Östersund 1972

Innehåll

- 5 Anmälan
- 7 *Britt Wisth*: Åre gamla kyrka
- 22 *Klas-Göran Selinge*: Hackås — en jämtländsk järnåldersbygd
- 39 *Hans-Olof Boström*: Hackås — landskap och bebyggelse
- 56 *Rolf Larsson*: Hackås kyrka — en arkeologisk undersökning
- 63 *Per Nilsson-Tannér*: 50 år sedan bävern inplanterades i Sverige
- 75 *Bertil Flemström*: Ortnamn och ortnamnsvård i Jämtland
- 82 *Valfrid Larsson*: Bynamn och traktnamn. Det nya fastighetsregistret
- 87 *Oskar Olofsson*, Uppbrottet — ett utvandrarminne
- 97 *Göran Karlholm*: Fyra gamla lekar från Myssjö
- 108 *Harald Persson*: Ett bröllop för etthundra år sedan
- 111 *Kickan Söderström*: D C Smith. Några anteckningar om livet i ett jämtländskt köpmanshus
- 121 *Klas-Göran Selinge*: Ödesbölen i Jämtland — 1. En arkeologisk presentation
- 133 *Audun Dybdahl*: Ödesbölen i Jemtland — 2. En studie bygget på det eldste skriftlige kildematerialet
- 143 *Fritjof Mesch*: Svegs prästgårds brand år 1870
- 147 *Hedvig Schuster*: Frostvikslärarinna
- 152 *Hans Gustafsson*: Tre år i Jämtlands län
- 158 *Sten Rentzhog*: Landshövdingarnas femårsberättelser
- 165 *Anton Svensson*: Paul Jonze — Bergakungen på Himmelsrasta, en särpräglad jämtländsk konstnärsnatur
- 189 *Arne Öhberg*: Landsarkivet i Östersund och dess registersamling
- 198 *Ragnar Bohman*: Spelmanskrönika
- 201 *Sigrid Thomson*: Ny litteratur om Jämtland och Härjedalen
- 205 Årsberättelser
- 214 Annonser

FÖRFATTARE

Ragnar Bohman, distr. chef, sekr. i Heimbygdas spelmansförbund,
Östersund

Hans Olof Boström, fil. kand, Uppsala

Audun Dybdahl, forskarassistent, Trondheim

Bertil Flemström, förste arkivarie, Svenska ortnamnsarkivet,
Uppsala

Hans Gustafsson, landshövding, Östersund

Göran Karlholm, folkskollärare, Oviken

Rolf Larsson, fil. kand, Stockholm

Valfrid Larsson, överlantmätare, Östersund

Fritjof Mesch, spelman, Linsell

Per Nilsson-Tannér, författare, Östersund

Oskar Olofsson, representant, Lillhärdal

Harald Persson, hem.äg., Mörsil

Sten Rentzhog, landsantikvarie, Jämtlands läns museum

Hedvig Schuster, f d folkskollärare, Sigtuna

K-G Selinge, antikvarie, riksantikvarieämbetet

Anton Svensson, f d rektor, Östersund

Kickan Söderström, fru, Lit

Sigrid Thomson, länsbibliotekarie, Östersund

Britt Wisth, amanuens, Jämtlands läns museum

Arne Öhberg, landsarkivarie, Östersund

FOTOGRAFER

Nils Einar Abrahamsson, Kövra, 1972 sid. 99, 103; Hans Olof Boström, JLM, 1971 sid. 45, 49, 50, 51, 53; Bertil Gardell, riksantikvarieämbetet, 1971 sid. 31, 32, 127; Arvid Halling 1972 omslagsbild, sid. 27, 37, 43, 46, 47, 59, 153, 155, 166, 173, 175, 177, 179, 180, 183, 184, 185; G. Hildebrand, SHM, sid. 35; Birgit Jansson, JLM, 1972 sid. 65, 115; Paul Jonze 41, 169, 171; Stina Larsson, JLM 1972 sid. 145; Oskar Olsson sid. 113; A Sundien, Nordiska museet, 1901 sid. 109; Nils Thomasson 1922 sid. 67, 68, 69, 70, 71; Britt Wisth, JLM, 1972 sid. 8, 9, 11, 13, 15, 16, 19; Föreningen Gamla Östersund sid. 119.

Anmälan

På senare år har hembygdsförbundens och läns museernas årsböcker allt oftare fått formen av temaböcker. Varje årgång handlar om ett särskilt ämne.

Det skulle ligga nära till hands att låta Jämten undergå samma utveckling. Flera årgångar har också koncentrerats kring ett huvudtema, till exempel 1968 om 1600-tal och 1969 om samer. Men frågan är om temaboken verkligen är rätt väg att uppnå den breddning av Jämtens läsekrets som är målet för redaktionens arbete. Genom att årsboken behandlar ett enda ämne kan det tänkas att antalet människor som har intresse av att förvärva och läsa den blir mindre än om den har ett mera varierat innehåll. Man kan också misstänka att temabokens karaktär av uppslagsverk gör att den löper större risk att hamna i bokhyllan utan att först bli läst.

Jämten har talrika läsare, långt flera än många av sina motsvarigheter i andra län. Men tyvärr måste man ändå konstatera, att den inte längre spelar samma roll som under sina första årtionden, då den tidvis var en verklig folkbok för Jämtland och Härjedalen. Bokens popularitet framgår fortfarande av samlarintresset för äldre årgångar, och i förbluffande utsträckning läser man fortfarande i äldre Jämtar.

Ett sätt att förnya Jämten skulle vara att se efter vilka egenskaper som gjorde att boken var så populär på den tiden. Man finner då att den snarast var raka motsatsen till en temabok. Varje Jämtar var full av variation och mångfald, med talrika, korta och växlande artiklar som vände sig till många olika typer av läsare, och som fortfarande gör bläddringen i böckerna rik på spänning och upptäckarglädje.

Årets Jämtar var avsedd som ett första försök att göra en bättre årsbok genom att söka ta upp något av de egenskaperna igen.

Det visade sig att det var en svår uppgift, svårare än vi trott, och därför kanske läsaren inte märker så mycket av försöket. Men målsättningen kommer att finnas också kommande år.

En annan ambition har varit att lägga större omsorg vid bildmaterialet. Ekonomin begränsar möjligheterna till ytterligare satsning på bildsidan, men en viss utökning har kunnat göras, och så snart läsekretsen ökar får vi bättre resurser. Ett glädjande framsteg i årets Jämten är det samarbete med Jämtlands läns konstförening som resulterat i att vissa av bilderna till konstartikeln kunnat utföras i färg.

Även några andra nyheter i årsboken förtjänar en kommentar. Det har länge varit uppenbart att årskrönikan och konstkrönikan haft ett begränsat läsvärde. De har därför utgått. I stället för årskrönikan är det meningen att någon framträdande person i länet varje år skall ge en personlig kommentar till det som har hänt under året. Landshövding Hans Gustafsson åtog sig att svara för det första bidraget, och han har utformat det som en treårsberättelse över vad som hänt sedan han tillträdde sin tjänst i länet, och redogör för sin syn på vår nuvarande situation.

Konstkrönikan kommer att ersättas av en längre och på sikt mera värdefull konstartikel. Början görs med en uppsats om Paul Jonze, som sedan 1900-talets första år haft en central betydelse för länets kulturliv. Hans verksamhet som konstnär är fortfarande väl känd. Mera bortglömd är kanske hans insats som fotograf och hembygdsvetare, som bland annat medförde att Överhogdalstapeten hamnade på läns museet.

Sten Rentzhog

BRITT WISTH

Åre gamla kyrka

Åre gamla kyrka är byggd på en udde i Åresjön inte långt från Mörviksån. En stark tradition hävdar att en kyrka skulle ha funnits redan före denna och legat på det 1,5 km längre österut belägna Frönäset. Man hittade där, vid järnvägens framdragande på 1870-talet, resterna av en murad husgrund. Denna blev emellertid inte närmare undersökt.

Frönäset har utpekats som en hednisk kultplats. I Åre finns namn, som kan ha samband med hedniska gudar i Fröån, Frönäset, Fröätjärn och Ullån. På annat håll i Jämtland förekommer namnet Hov, som betecknar en hednisk kultplats, intill några av länets äldsta kyrkor, t.ex. i Hackås och Ås samt på Frösön. På dessa platser finns även rikligt med gravhögar och man vet att de varit bebodda under järnålder och vikingatid. I Åre har emellertid inga fynd kunnat styrka förekomsten av en kultplats, endast de geografiska namnen tyder på detta.

Det enda skriftliga dokument, som finns från den första kristna tiden i Jämtland är runstenen på Frösön. Tills forskningen visat annat får vi godtaga dess meddelande om att Östman, Gudfasts son, lät kristna Jämtland och att detta enligt stenens typologi skedde vid 1000-talets mitt. Den enda kända kyrkan från 1000-talet i Jämtland fanns i Västerhus, där den nu utplånade stenkyrkan haft en enklare föregångare, troligtvis en stavkyrka. Eftersom ytterligare dokument saknas, måste arkeologien tagas till hjälp vid försöken att datera de äldsta kyrkorna.

Av tillfälligt bevarade handlingar framgår att Åre fram på 1300-talet var moderkyrka med annexet Kall. Åre omnämns t.ex. i en akt från år 1319, där det framgår att Åre sedan 1314 betalade sexårsgärd till påven Clemens V. På 1420-talet lydde Åre såväl som Mörsil och Kall under Undersåker. Detta bör vara en följd av att digerdöden vid mitten av 1300-talet reducerat be-

Äre gamla kyrka. Kyrkans norra vägg, där skarven mellan den gamla och den nyare delen syns mellan de två fönstren. Den hitre delen är äldst.

folkningen i dessa socknar. På 1500-talet var Äre åter den största orten med 43 bönder mot Undersåkers 24.

Enligt Cornell byggdes de äldsta kyrkorna i Norrland med rektangulärt långhus, kor och absid. Hit hör Hackås och Västerhus stenkyrkor samt den numera rivna äldsta kyrkan i Offerdal. Dessa byggdes under 1100-talet. Nästa byggnadsfas inföll under 1200-talet och kännetecknas av kyrkor med långhus och rakslutet kor. Kända är Norderön, Näs, Sundsjö, Sunne, Ås och Äre. Fler kan ha funnits, men vi saknar kännedom om utseendet av flera medeltida kyrkor, som rivits för att lämna plats för större gudstjänstrum under 1700- och 1800-talen.

I Äre gamla kyrka förekom grävningar i samband med restaureringen 1925—26. Dessa utfördes emellertid inte vetenskapligt och har varken efterlämnat rapport eller fullständiga fynd. Några fotografier togs av bl.a. Nils Thomasson, vilka visar en grav, som påträffades under mittgången i den äldsta kyrkans långhus. Graven lär ha innehållit två vuxna och två barn, varav det ena var väl bibehållet. Textilier från graven lämnades till Historiska

Klockstapeln.

museet i Stockholm för konservering, däribland en liten bekransad mössa från ett av barnen. Under arbetenas gång lär skolbarnen ha letat mynt i det gamla kyrkgolvet, vilka samlades i en skål på katedern i skolsalen. Dessa mynt hade kunnat ge värdefulla bidrag till dateringen av kyrkobyggnaden, men de tycks numera vara försvunna.

Av övriga kyrkor med rakslutet kor har endast ruinen i Sundsjö blivit föremål för utgrävning under senare tid. Genom de mynt, som fanns i fragmenten av dennas äldsta trögolv, kan fastslås att kyrkan stod på platsen redan mellan 1190 och 1210. Denna kyrka visar stora likheter med Åre gamla kyrka i byggnadsätt och plan.

Den gamla kyrkan i Åre var en kraftig, sluten byggnad, jämnt och skickligt murad av gråsten och skiffer. Den var ungefär 15 m lång och 8 m bred. Väggarnas tjocklek varierar mellan 130 och 150 cm och består av skalmur, vilket innebär att det finns ett yttre och ett inre skikt murat med stora stenar och mellan dessa en massa, innehållande murbruk och småsten.

Runt hela kyrkan finns en sockel i markytan mellan 15 och 30 cm bred. Ingång fanns i söder där man ännu kan se den igenmurade öppningen, endast 78 cm bred, och tröskelstenen alldeles under nuvarande markytan. Även den norra ingången, 70 cm bred och numera igenmurad, är uppenbarligen ursprunglig. I många av våra äldsta kyrkor fanns en ingång i söder för männen och en ofta oansenlig ingång i norr för kvinnorna. Likaså var kyrkorummet uppdelat för kvinnorna i den norra delen och för männen i södra. Enligt gammalt norskt bruk, vilket även var känt i Jämtland ex.vis i Västerhus, förekom det även att kvinnorna begravdes å den del av kyrkogården, som låg norr om kyrkan. På annat håll och senare kom den delen att reserveras för missgärningsmän och självspillingar.

Vissa drag i Årekyrkans byggnad, t.ex. plan, murning och sockel överensstämmer med motsvarande i Sundsjö och bidrar, tillsammans med historiska fakta, till att kyrkans tillkomsttid kan antagas ligga kring år 1200. Den är således den äldsta i denna trakt. I Undersåker, Mörsil och Kall byggdes under 1200-talet stenkyrkor av en enklare plan, bestående av endast ett rektangulärt rum. Kyrkorna i Mörsil och Kall är rivna, den i Undersåker kvarstår som ruin.

Åre gamla kyrkas kor användes som sådant fram till utbyggnaden 1736. I dess östra vägg finns en mycket liten ljusöppning och i södra väggen ett litet fönster. I långhusets södra vägg har funnits ett fönster. Västra väggen vet vi ingenting om, men med

Den ursprungliga ingången i söder. Tröskelstenen skymtar under gruset.

tanke på rådande bruk och dessutom den pinande västvinden kan vi antaga att den var fönsterlös, liksom den norra.

I koret fanns ett murat stenaltare, som fortfarande finns kvar. Mellan kor och långhus fanns triumfbågens valv, som numera är igenmurat. Dess form syns genom den spricka, som bildats i putsen. I koret finns även en nisch i vardera södra och norra väggen. Nischerna användes som förvaringsskåp för nattvardskärl och andra dyrbarheter. Över kyrkorummet har funnits ett platt trätak och golvet har troligtvis, liksom i Sundsjö, bestått av breda, kraftiga brädor.

Förmodligen under 1500-talet byggdes vid kyrkan i Åre en sakristia av trä utanför den norra ingången. Den byggdes om strax efter 1670 och revs vid kyrkans utvidgning. 1650 byggdes ett nytt vapenhus av trä, ersättande ett äldre.

Under slutet av 1600-talet utvidgades antalet bänkplatser genom att en läktare för 20 personer byggdes i långhusets nordöstra hörn. Ytterligare ett tiotal platser tillkom genom den 1754 byggda lilla läktaren i långhusets sydöstra hörn. Enligt traditionen skall denna läktare vara byggd av en hemvänd karolin, som överlevt marschen över fjällen. Emellertid betalades till Erik Olsson i Renberg arvode för byggandet av denna läktare år 1766.

År 1736 förlängdes kyrkan åt väster med nästan 12 m. Den fick då även sitt nuvarande vapenhus i väster och sina höga fönster. Stjärnvalv slogs av trä, vilka ännu bevarar de 1753 målade blomrankorna i rött, gult och vitt längs sköld- och gördelbågarnas undersidor. Stjärnornas mitt består av en strålande sol. I valvribbornas skärningspunkter finns bladliknande ornament. Valven bäres nedtill skenbart av svarvade, kraftiga konsoler. Även den nuvarande bänkindelningen tillkom vid utvidgningen.

Orgelläktaren byggdes 1798. På insidan av dess balustrad står: "IRS/NNS/ONS/ENS/1798". Dess tio speglar är dekorerade med landskapsbilder och blomsteruppsatser. I samma stil är speglarna å de båda läktarna i öster samt å den tresidiga altarringen bemålade. Orgeln är konstruerad 1954 av Åkerman & Lund i Solna.

Kyrkans klocktorn omnämns första gången 1628—31 då byggandet av ett nytt klocktorn antecknats. Ett äldre torn fanns alltså

Interiör mot nuvarande koret.

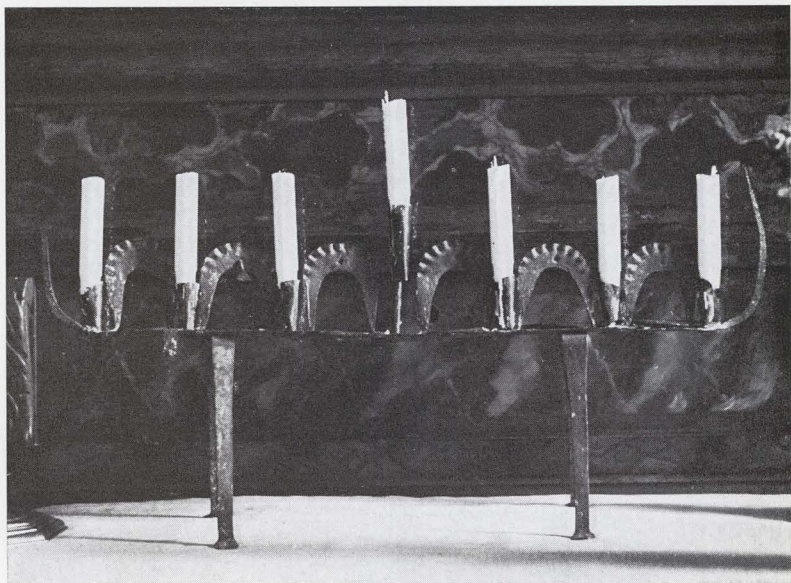
då. Klockor har förmodligen funnits från kyrkans första tid. Inte förrän 1648 medtages i inventarieförteckningen: "två klockor, borttagna i förra fejden", vilket alltså visar att klockor fanns före 1611. Att klockorna fraktades bort under Baltzarfejden 1611 är helt naturligt. De omnämns inte heller i inventarieförteckningen av år 1613. Liksom på många andra platser efter något krig eller

som följd av reformationen, utpekas i Åre flera platser där klockor medvetet skall ha sänkts eller av olyckshändelse sjunkit genom isen vid färd över sjön. En klocka lär ligga vid stranden på andra sidan sjön mitt emot kyrkan, en sjönk i höjd med Lunde vid färd västerut och en skall vara sänkt i "Klockhöljan" i ån mellan Häggsjön och Västra Norn. Det tycks emellertid framgå av anteckningen 1648, liksom av det faktum att man byggde ny klockstapel redan omkring 1630, att åtminstone någon klocka kommit till rätta. Nya klockor köptes senare under 1600-talet då man 1664 köpte en klocka från Holland, något senare beställdes ytterligare en (om leverans skett är oklart) samt köptes en liten klocka år 1686. Dessa nyanskaffningar kan förklaras genom att de gamla klockorna blivit skadade under bortforsling och lagring.

Att klockor och fristående klockstaplar fanns under den första kristna tiden framgår av de båda bonaderna från Skog och Överhogdal. På bonaden från Skog framställs dels ett fristående klocktorn av synbarligen avancerad konstruktion med plats för två klockor, dels en mindre klocka i en takryttare över kyrkans långhus. De båda kyrkor, som här avbildas, är av samma plantyp som i Åre d.v.s. med rakslutet kor. Skogbonaden visar med stor dramatik hur man ringer i alla klockorna för att skrämma underjordens tjänare och kyrkans fiender. Det är självklart att klockringningen måste haft en mycket stark inverkan på hedningarna, som aldrig hade hört något liknande. I folktron har klockringning in i våra dagar ansetts kunna skrämma bort jättar, troll och dylika varelser.

Det nuvarande klocktornet var i allt väsentligt färdigt 1755. Man byggde vidare under de närmaste åren med hjälp av många dagsverken av traktens bönder och 1760 var stapeln färdig. Den spånklädda huven var då krönt av spira med knapp och tupp av förtent koppar, stapeln hade målade luckor, var utsirad och med rödfärg överstruken samt hade klockorna upphängda.

1761 betalade kyrkan mer än tolv personer som arbetat med stapelbygget. Byggmästaren Erik Olofsson i Renberg (numera skrivet Rännberg och beläget mellan Duved och Gevsjön) ledde byggnationen och svarade för stapelns konstruktion. Han var född 1702, var kyrkvärd i Åre och Undersåker samt även riks-

Den minsta av kyrkans båda medeltida skeppsljusstakar.

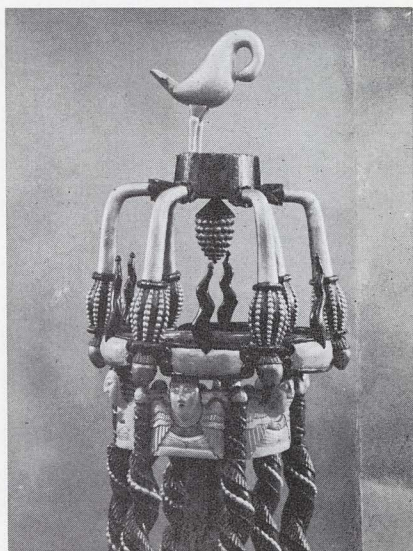
dagsman i Stockholm där han dog 1765. År 1766 betalade kyrkan enligt sin räkenskapsbok 318 daler till "Erik Olofssons sterbhus i Renberg, byggmästarelönen på klockstapeln och läktaren i kyrkan."

Kyrkan avbildades 1828 av Nils Johan Ekdahl och Olof Olsson. Både kyrka och stapel var då vitputsade. På ett foto från 1870-talet syns att kyrkans och stapelns västväggar är brädklädda som skydd mot väder och vind.

Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet fick den gamla kyrkan förfalla. Medan man samlade pengar till och planerade den nya kyrkan lades inga onödiga utgifter ner på den gamla, förutom att ett nytt skiffertak ersatte det gamla av bräder år 1912. Ögonvittnen kan berätta att kyrkan stod så öppen och ovårdad att kreaturen sökte skydd i den under oväder vid början av detta sekel. Den nya kyrkan i Duved invigdes 1894, ritad under överinseende av Helgo Zettervall och byggd av byggmästare J. Bengtsson i Östersund. Flera av den gamla kyrkans in-

Predikstolen från 1673 med senare målade bilder av Karl XII.

Dopfunten med pelikanen på locket. Äldre fotografi. Locket är numera om-målat, men borde om möjligt återfå sina tidigare färger. Legenden om pelikanen härstammar från det förkristna Egypten, men användes ofta för att symbolisera Guds kärlek till människan. Genom att droppa blodet från sitt bröst över sina ormbitna ungar, kunde pelikanen återuppväcka dem till livet.

inventarier flyttades dit, bl.a. klockorna, vilka ännu finns kvar i nya kyrkan. Inte förrän 1925 hade man samlat så mycket intresse och pengar att den gamla kyrkan kunde restaureras. Det skedde efter starka påtryckningar från bygdens folk och med frivilligt insamlade och skänkta medel. Det utseende kyrkan då fick kvarstår idag. Dess gamla inventarier återfördes från nya kyrkan och många nya inventarier skänktes av Årebor, t.ex. de två nya klockorna av Pehr Wikström och Andrew Peterson.

Av kyrkans äldsta inventarier är endast ett fåtal kända och ännu färre bevarade. I kyrkans äldsta inventariebok av år 1613 upptages:

”1 silver kalk och disk

2 järn ljuse stager förtennet

1 bruklig? mässshake

1 altarbok

2 gammal mässesärkar

Det miere bortplundrat är i fejden”

I inventariet för 1648 upptages bl.a.: ”2 gamla järnstakar, 2 järnkronor hängandes i kyrkan samt 2 klockor borttagna i förra fejden.” Av detta finns de två vackra järnljusstakarna kvar, smidda i skeppsform, en med plats för sju ljus och en för nio. Mellan varje ljushållare reser sig en veckad båge och i varje båge har hängt en liten kläpp. Den ena av dessa används fortfarande som altarljusstake.

Den märkligaste av kyrkans inventarier är en S:t Olofsbild, som är bevarad i mycket gott skick. Dess målning lär aldrig vara förbättrad. Det är ett mycket skickligt arbete, som anses härstamma från 1300-talet. Konungen sitter frontalt med båda fötterna mot golvet med riksäpplet i vänster hand och en numera avbruten långskaftad yxa i den högra handen. Manteln är fäst med ett runt spänne på bröstet och dräkten är ordnad i mjuka veck. Figuren är målad i grönt, blått, rött och brunt. S:t Olofs krona har gått förlorad. Hans nuvarande huvudbonad är en karolinerhatt, som, återigen enligt traditionen, skall vara snidad av samme karolin som anses ha tillverkat den lilla östläktaren. Det antas att karolinerhatten var den enda kungliga huvudbonad soldaten kände till och följaktligen fick även helgonkonungen bära en sådan. Kanske låg det en medveten symbolik i denna handling så kort tid efter Karl XII:s död.

I långhuset hänger nu inramat Gustav III:s tal till ständerna 1772 samt en oljemålning föreställande kyrkans interiör där kapellanen H W Henriksson står tillsammans med riksdagsmannen Gunnar Eriksson i Mörviken. Tavlan anses målad omkring 1880.

Predikstolen bär årtalet 1673 samt inskriften: ”WI PREDIKE ICKE OS SIELFVA UTHAN IESUM CHRISTUM AT HAN ÄR HERREN: MEN VII EDRA TIENARE FÖR IESU SKULL: 2 COR:4:V:5. Anno 1673” på en tavla å väggen sammanbindande predikstolen med dess baldakin. Å baldakinens undersida står: ”THET ÄREN ICKE I SOM TALEN/UTHAN THET ÄHR IDAR FADERS ANDE/SOM TALAR I I:DER. MAT. 10 V:Z0.” I fyra fält på predikstolen är målat Karl XII:s porträtt, kopior av A Sparres bild av konungen i 1703 års bibel. Den är i övrigt prydd med plattskärningsornament, liksom flera andra predikstolar i Jämtland.

S:t Olof, skrudad i karolinerhatt, är en av kyrkans äldsta inventarier. Den är målad i grönt, blått och brunt. Färgen lär aldrig vara förbättrad. Konungens krona hade under 1700-talet gått förlorad. Då den skulle ersättas fick den formen av en karolinerhatt.

Plattskärningen utvecklades till en framstående konst i länet under 1600-talet och kröntes av Gregorius Raaf's utsökta verk åren omkring 1700. Predikstolen i Åre är ett smakfullt arbete i återhållsam stil. Det finns även ett timglas med fyra glas, vilket var medtagit i inventarieförteckningen av år 1750.

Det finns två typer av dopfuntar, vilka är vanligt förekommande i Jämtland. Den ena är vanligtvis skuren ur en enda stam och består av fot, pelare och skål, eventuellt med lock. Sådana finns i bl.a. Mattmar, Hackås och Kall. Foten dekoreras med kartuscher, pelaren med vinrankor och skålen med änglahuvuden. Den andra typen är mer komplicerad. Sex vridna kolonner sammanbinder fot och skål. Även denna typ dekoreras med kartuscher och änglar. Dess lock krönes oftast av en pelikan, som bestänker sina ungar med blodet från sitt bröst. Dopfunten i Åre tillhör den senare typen och är tillverkad under slutet av 1600-talet. I inventarieboken av år 1691 betecknas funten: "ny med bildhuggerarbete och ett mässingbäcken."

Efter kyrkans förlängning används det gamla koret som sakristia och ett nytt altare murades av sten i långhusets östra del, vilken nu används som kor. På detta altare står en altaruppsats från 1700-talet, vars tavla är en oljemålning föreställande "De sörjande Mariorna". Dess stil är för övrigt okänd i Jämtland. Över altaruppsatsen, där förr bilden av S:t Olof var placerad, hänger nu en duva, skänkt vid restaureringen. En gammal altartavla fanns fortfarande 1895, vilken uppges ha haft "åtskilliga simpla målningar", burit året 1662 och varit tillverkad av släta bräder. Den finns medtagen i inventariet av år 1691.

I koret förvaras ett medeltida processionskrucifix. Korset är av furu. Kristusbilden saknas. En 1700-talstallrik av tenn är bevarad, likaså två vinkannor av tenn, en med lock och med året 1736 samt en utan lock. Under predikstolen, intill dopfunten, står nu en kyrkbänk från tidig medeltid med rosett inskuren å gaveln. Dess härkomst är okänd.

Ett gammalt oblatjärn, en kornkappe av trä, 4 psalmböcker från 1700- och 1800-talen, Karl XII:s bibel, ett skåp från ca 1700, två ljusstakar av tenn från 1700-talet, en medeltida ljuslåda och ljussax, en kyrkväktarroock med röd krage från 1800-talet, en kollekthåv från 1763, tidigare med en liten silverklocka och in-

skriften: "Erik Lilia hafver dena klåka och håf til Äre kjörki skie" samt en kyrkstöt från 1700-talet med knapp av ben är exempel på de av kyrkans äldsta ägodelar, som bevarats till våra dagar.

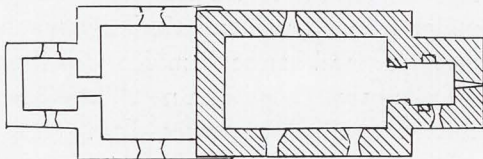
Kyrkogården är under senare tid utvidgad. Ett fåtal gravstenar finns från 1700-tal, däribland en rektangulär, liggande sten söder om långhuset. Några av de järnkors, som nu förvaras i klockstapelns är från 1700-tal, de övriga från 1800-talet.

Otryckta källor:

Äre kyrkoräkenskaper 1613—1690.
Visitationsprotokoll 1692—1755, 1691—1769.
Äre sockenstämmoprotokoll 1754—1773.
Äre räkenskapsbok 1762—1812.
Äre förhörsbok 1765—1794.
Oscar Almgrens kyrkoinventarium 1895.
Äre gamla kyrkas inventarieförteckning anno 1972.
Äre släkttavlor sammanställda av G. Widmark.

Tryckta källor:

Nils Ahnlund, Jämtlands och Härjedalens historia.
Bygdén: Härnösands stifts herdaminnen.
Henrik Cornell: Norrlands kyrkliga konst.
N-G Gejvall, Westerhus samt De dödas ben berätta.
Percy Hallencreutz: Äre sockens kyrkor, ingår i Jämtlands kyrkor del 1.
Jämtlands och Härjedalens diplomatarium.
Katalog över utställning av kyrklig konst i Östersund 1911.

Plan över kyrkan. Snedstreckat parti anger kyrkans äldsta delar, varav allt utom västra väggen kvarstår. År 1736 förlängdes kyrkan åt väster som bilden visar. Skala 1:400.

Hackås — en jämtländsk järnåldersbygd

En bondekulturs näringsfång och bebyggelselokalisering är givetvis starkt beroende av den geografiska miljöns förutsättningar, såsom markbeskaffenhet, klimat etc. Under äldre tider med en mera primitiv, på självhushåll helt baserad näringsstruktur var rimligen detta beroende av naturen än mera direkt och detaljerat än vid ett modernt jordbruk. Lokaliseringen av järnålderns bondebbyggelse ger därför bestämda anvisningar om de dåtida böndernas krav på mark och andra faktorer i näringsunderlaget. Bebyggelsen avslöjas nu främst genom de bevarade gravarnas och gravfältens läge, medan själva boplatserna endast mera sällan är direkt synliga ovan mark.

Dessa fornlämningar visar en markant koncentration till de nutida centrala åkerbruksbygderna inom södra och mellersta Sveriges slättbygder och särskilt inom Mälارlandskapen, där de kan räknas i ett par hundratusental. En med dessa slättbygder likartad, lämplig miljö för järnålderns boskapsskötande bönder erbjöd också begränsade delar av Norrlands kustlandskap, där dock fornlämningsantalet är avsevärt mindre — troligen närmare tiotusen sammanlagt från Gästrikland till Ångermanland.

Storsjöområdet i Jämtland kan ses som den yttersta och den enda inlandslokaliserade utposten i denna norrländska bondekolonisation. Det företer i fornlämningstyper, fornlämningsspridning och föremålsfynd många likheter med de större järnåldersbygderna i kustlandskapen och dessutom även med norska järnåldersbygder. Det naturliga underlaget är dock här ett annat och för Nordsverige egenartat, nämligen den bördiga silurmoränen, som trots det nordliga läget och höjden över havet erbjöd goda villkor för koloniserande bönder. Vi känner för närvarande inemot 500 bevarade gravhögar i Storsjöområdet, av vilka den helt övervägande delen med säkerhet härrör från yngre järnåldern. Det i

jämförelse med sydligare landsdelar mot norr raskt avtagande gravantalet torde i varje fall inte i första hand bero på att försättningarna för en bondekultur var sämre här uppe utan till stor del kunna förklaras genom själva kolonisationsförloppet. Bondekulturen kom söderifrån — oavsett om det skedde via en östlig eller västlig väg — och nådde jämförelsevis sent hit. Bygderna hann därför ej få någon starkare intern utveckling, innan järnåldern övergick i kristen medeltid. Då försvann den hedniska gravseden, men vi har all anledning att antaga, att bygdens utveckling i övrigt fortgått oavbrutet.

De senaste årens inventeringsarbeten har visat — delvis i motsats till vad man tidigare antagit — att fast bygd under järnåldern endast funnits inom vissa begränsade delar av det central-jämtska silurområdet. Dessa utgöres av koncentrerade bygdeenheter i de centrala delarna av de medeltida socknarna i områdets östra del, medan delar av norra, västra och södra Storsjöbäcknet tycks ha saknat fast bygd under forntiden (bild 1). Denna spridningsbild överensstämmer även med det hittills framkomna fornsaksmaterialet från järnåldern — främst med gravfynden. Alla dessa bygdeenheter har ur rikssynpunkt låga fornlämningsantal. Brunflo (inkl. Östersund) och Frösön har vardera ca 100 bevarade högar, Hackås ca 75 och Rödön, Näs och Lockne vardera ca 40—50. I kyrkbygderna i Mattmar, Ås, Lit och på Norderön finns små enheter med 10—20 bevarade högar, medan för övrigt endast enstaka spridda högar är påträffade — t.ex. i Alsen, Näskott, Sunne, Berg och Myssjö. Man kan dessutom räkna med att inom dessa områden ett icke närmare bestämbart antal nu förstörda högar funnits, vilka fallit offer för den sentida odlingen. Även om man rent godtyckligt t.ex. skulle låta fördubbla de nämnda gravantalen, skulle siffrorna dock ej alls kunna mäta sig med t.ex. grannlandskapet Medelpads, där de större bygdeenheterna i kustsocknarna har 400—600 kända fornlämnningar vardera.

Både dessa kvantitativa jämförelser och de kända gravfyndens datering talar för, att bondekolonisationen i Storsjöbygden är en sen och ur rikssynpunkt marginell företeelse. Den har karaktär av forntida utpost och glesbygd. Detta konstaterande betyder givetvis inte, att järnåldersbosättningen här skulle vara veten-

skapligt ointressant eller historiskt betydelselös. Den utgör tvärtom grunden till landskapets utveckling i historisk tid. Självva lokaliseringsen i det norrländska inlandet gör också bygden arkeologiskt unik ur rikssynpunkt. Det är endast här den fasta järnåldersbygden i vårt land har visuell kontakt med fjällens vildmark, och bönderna här hade sannolikt större möjligheter än några andra att utnyttja inlandets rika fångstmarker. Förutsättningar kanske också fanns för kontakter med ett där kvarlevande fångstfolk på stenåldersnivå. På intet annat område har vi så goda förutsättningar att spåra dylika kontakter mellan dessa två kulturformer som här. I inte ringa mån bidrar också fornlämningsarna genom sitt öppna läge i odlingsbygden till den prägel av uråldrigt kulturlandskap, som tillsammans med de storslagna naturliga förutsättningar gör Storsjöbygden attraktiv på ett särpräglat sätt.

Hackås är såsom ovan framgått en av de fornlämningsrikaste socknarna. Ur de sist anförda synpunkterna är socknen det allra bästa exemplet på en jämtländsk järnåldersbygd. Här är nämligen den brukade bondebygden — fornlämningsarnas genuina miljö — bevarad i högre grad än i de största bygderna på Frösön och i Brunflo och nästan helt opåverkad av urbaniseringen. Den öppna bygden utgör också en väl samlad enhet längs Storsjöns strand med Oviksfjällen i fonden. Här finns också i direkt anknytning till fornlämningsbygden ortnamn av ålderdomlig typ, märklig bevarad tidigmedeltida kyrkoarkitektur och goda exempel på senare allmogebbyggelse, vilket tillsammans skapar en homogen, kontinuerligt utvecklad kulturlandskapsmiljö. Bygden utgör därför även ett gott exempel på fornlämningsarnas förhållande till andra forntopografiska och historiska källor.

Ett utomordentligt karakteristiskt drag för jämtländsk järnålder är, att fornlämningsarna endast mycket sällan bildar verkliga gravfält — d.v.s. tätt samlade gravkoncentrationer med fem eller flera anläggningar, där marken sannolikt bör ha varit reserverad för gravläggningar. Dylika gravfält — ej sällan stora med ett hundratal eller flera gravar — är däremot typiska för mellansvensk järnålder, där de helt dominerar fornlämningsbilden. Också vid Norrlandskusten utgör de en stor andel av antalet fornlämningsplatser, även om gravfälten där är mindre till omfånet.

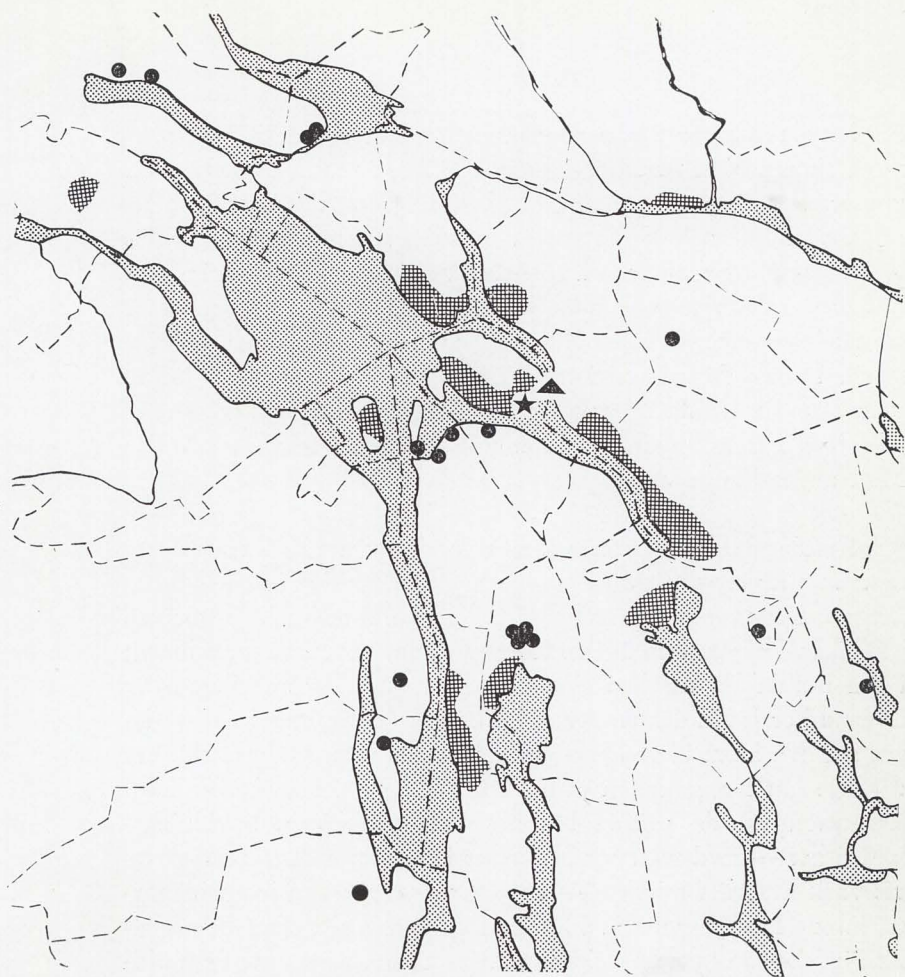

Bild 1. Karta över järnåldersbygdens utbredning i centrala Jämtland, upprättad inom riksantikvarieämbetet av K-G Selinge.

Sockengräns.

Sammanhängande område med gravar från järnåldern, belägna i bondebygd från historisk tid. Varje enhet omfattar 10—100 bevarade högar ochstensättningar.

Spridda gravhögar utanför järnåldersbygderna. Varje markering avser 1—2 st.

Runsten från 1000-talet e. Kr.

Fornborg från yngre järnåldern.

Hackås har däremot icke något helt bevarat gravfält, men några få finns i Näs, Brunflo, Frösön och Rödön, alla dock med tio gravar eller mindre vardera. Man har tidigare ansett, att högarna i Storsjöområdet skulle ha varit samlade till stora, glesa gravfält, som i hög grad skadats och förminskats av sentida odling. Detta får med säkerhet anses som en missuppfattning, vilken beror på att ingen metodisk åtskillnad gjorts mellan högar och odlingsrösen. Denna distinktion kan också p.g.a. skadegörelse ej sällan vara svår i enskilda fall, men en tillämpning av eljest riksgiltiga principer för antikvarisk bedömning leder konsekvent till den här framlagda uppfattningen.

Spridningsbilden karakteriseras sålunda av att gravarna ligger enstaka eller ett par-tre tillsammans jämnt spridda inom byarnas inägor. Denna bild är utomordentligt karakteristiskt utformad i Hackås (kartan, bild 3-4). Högarna bildar ofta små impediment i den nutida åkermarken eller ligger i kanten av små hag- eller ängsmarker invid denna. Av äldre kartor framgår, att de har legat spridda inom både åker- och ängsmark utan synbara skillnader. De har i regel ingen direkt rumslig kontakt med eller koncentration till de sentida byarnas bebyggelse-lägen. Spridningsbilden ger — med reservation för att järnålderns åkermark givetvis varit avsevärt mindre — intryck av att marken inom inägor-na kunde fritt disponeras för gravläggningar allt efter behov eller lägenhet. Liknande spridningsbilder uppvisar gravar från äldre forntida epoker i sydligare delar av landet — t.ex. stenålderns monumentalgravar i det centrala Västergötland, högar från bronsåldern i Sydskandinavien eller rösen och stensättningar från samma tid i bl.a. Mälardalskapen. Även gravarna inom norska järnåldersbygder torde delvis ligga spridda på liknande sätt, och detta gäller i ej ringa utsträckning även järnåldersbygderna vid Norrlandskusten. Vad denna skillnad mellan verkliga gravfält och spridda gravar återspeglar i social organisation eller idévärld är för närvarande svårt att säga, även om ett samband med t.ex. by- eller gårdsorganisation ej är otänkbart.

Högarnas fördelning mellan de nutida byarna återspeglar också denna jämna spridning. Inom byarnas nuvarande gränser, vilka ej helt överensstämmer med de schematiserade äldre på kar-

Bild 2. I det storlinjigt terrassformade landskapet ligger högarna på olika nivåer i odlingsmarken, såsom här norr om Hov.

tan, är Sanne och Fäste de fornlämningsrikaste byarna med vardera 12 högar, Hov har 11, Östnår 8, Gillsta och Lägden vardera 7, Salom och Näcksta vardera 6, Billsta 3 samt Skede, Prästbolet och Vinälven vardera 2 högar. Dessa 78 högar är redovisade på den nytryckta ekonomiska kartan, och av dem har 15 tidigare varit undersökta. Dessutom har registrerats 12 tillförlitliga uppgifter om borttagna högar. Vidare finns minst 11 fynd i museerna (JLM och SHM), som bör vara gravfynd från högar men som nu ej kan lokaliseras till platsen. De torde dock alla ligga inom de nämnda byarna. Sammanlagt känner man således genom dessa uppgifter minst 100 högar från socknen, vartill som nämnts ursprungligen bör ha funnits ett okänt antal spårlöst försvunna.

Om man undantar de få och starkt skadade högarna i Näcksta ligger samtliga gravar i byarna utmed storsjöstranden. Av dessa saknar dock märkligt nog Gärde och Kårgärde helt fornlämningar, varigenom högkoncentrationen i Sanne ligger avskild från den övriga järnåldersbygden. Högarna ligger vanligen inom den

del av inägorna, som ligger närmast stranden, ofta på första eller andra avsatserna ovan strandbrinken. Samma läge har som känt också den gamla kyrkan från tidig medeltid. Det är karakteristiskt, att en stor del av socknens högar är synliga vid en färd längs den nedre, enskilda vägen mellan Hov och Salom, som erbjuder den över huvud taget bästa utblicken över en jämtländsk järnåldersbygd. Från den övre, nuvarande landsvägen är högar synliga endast i norr och söder vid Sanne och Östnår, där vägen går nära sjön och inom de äldre inägorna. Denna nära anslutning till sjön bör rimligen betyda, att den äldsta odlingsmarken varit belägen i den lättodlade, självdränerande och solvarma slutningen mot sjön, medan den planare marken längre upp tagits i anspråk först senare. Liknande slutningslägen är återkommande — på skilda nivåer över sjöarna — även i andra jämtländska järnåldersbygder. Med denna bebyggelselokalisering är det även naturligt, att sjön fått stor betydelse som kommunikationsled redan från äldsta tider.

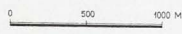
Högarna är ej sällan monumentala. Sålunda är Storhögen i Sanne (fornlämning nr 10 i riksantikvarieämbetets register) med sina 20 m i diameter och 3 m i höjd en av landskapets tre största (bild 5). I grannprovinserna Medelpad och Tröndelag finns dock exempel på dubbelt så stora högar, till vilka Jämtland saknar motsvarigheter. Vidare kan nämnas ett par högar på den lägre

Bild 3. Karta över bygden längs Storsjön inom Hackås socken, upprättad inom riksantikvarieämbetet av K-G Selinge.

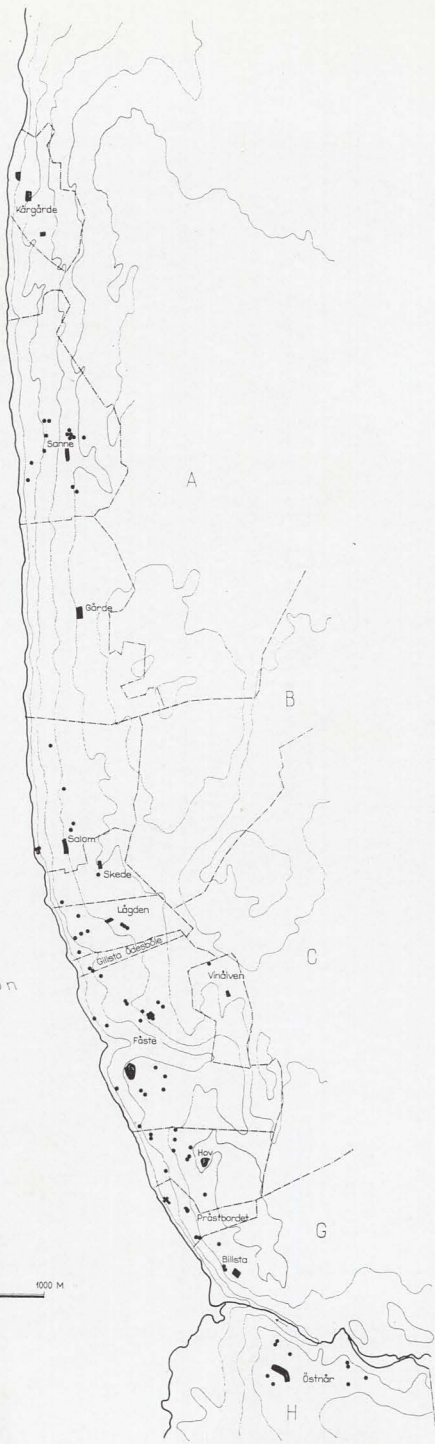
- Nivåkurva med 10 m ekvidistans.
- Bebyggelseläge.
- By- eller inägo- gräns.
- Beteckning på skifteslag.
- Gravhög från järnåldern.

Topografi efter ekonomiska kartan. Bebyggelselägen och gränser efter "Carta öfwer Hackås Socken uti Jemtlands Läns Södra Härad och Ovikens Pastorat, sammandragen Åren 1823 och 24 af J. A. Albin" (Lantmäteristyrelsens arkiv, Stockholm). Gränserna återger något schematiserat dels bygränser och dels gränser mellan inägo- och utmark, den senare belägen öster om byarna och gemensam för de av flera byar bestående skifteslagen.

Högar efter riksantikvarieämbetets fornlämningsregister, upprättat vid fornminnesinventering 1968. Markeringarna avser bevarade eller i enstaka fall till platsen säkert lokaliserade, borttagna högar.

Storsjön

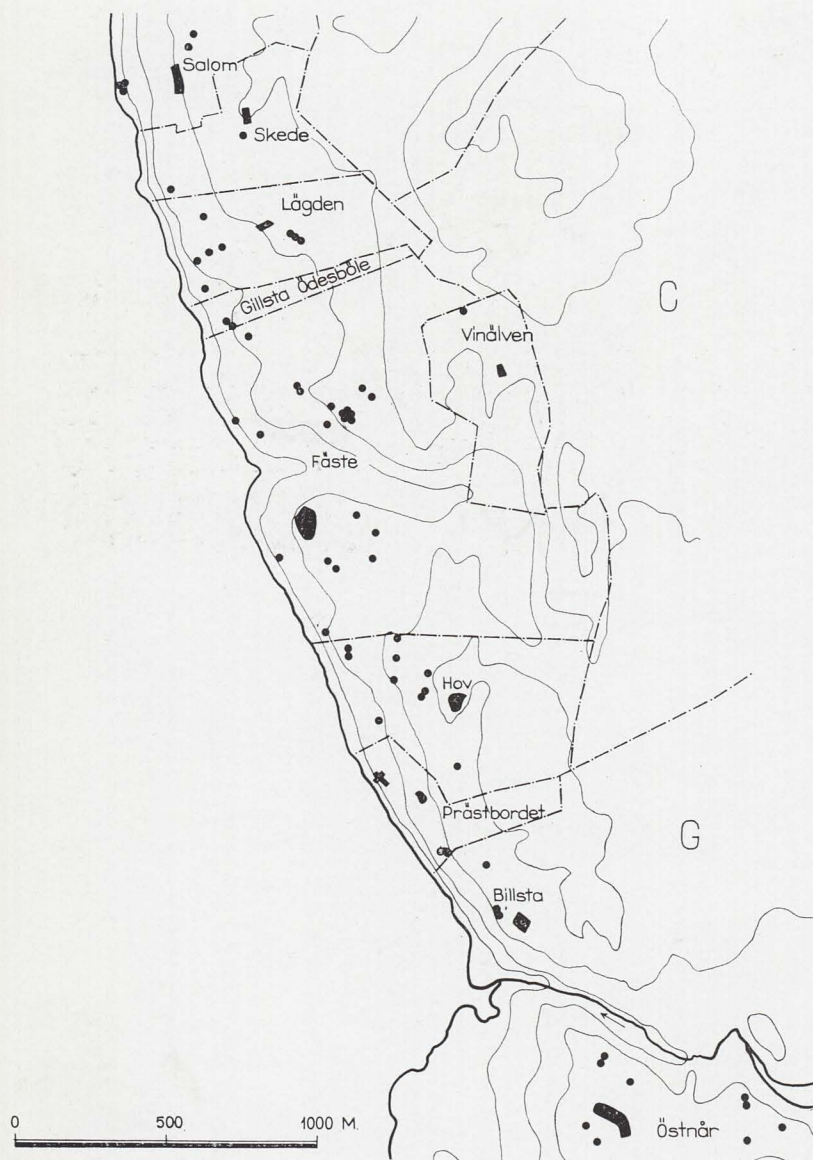

Bild 4. Fornlämningar i Hov, och omgivande byar. Detalj av kartan på föregående sida.

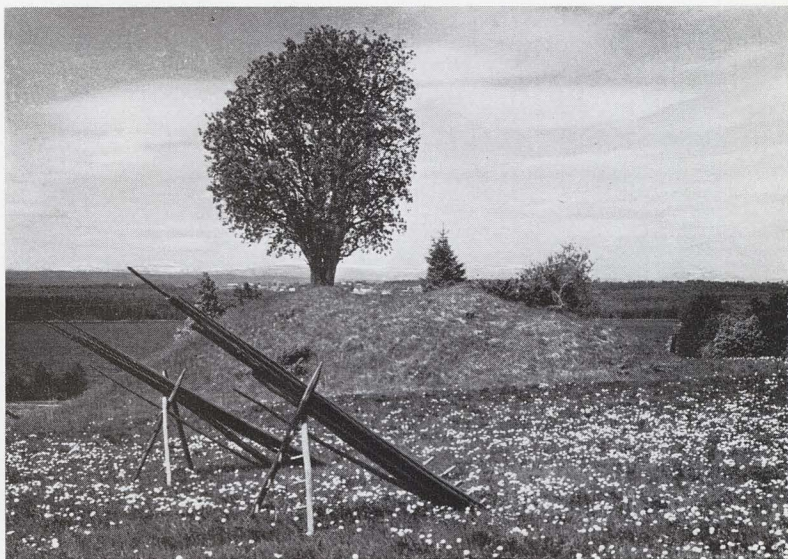

Bild 5. Den sk Storhögen i Sanne är en av Jämtlands största och bäst kända gravhögar. Den ligger i den öppna odlingsmarken invid byn med flera mindre högar i närheten och med Öviksfjällen som effektfull bakgrund på andra sidan Sannsundet. Den är känd i uppteckningar från 1600-talet och framåt.

nivån mot sjön i Hov (fornl. nr 75, bild 6), som är 17—18 m i diameter och 2,5 m höga. Även några högar mellan Fäste och Gillsta (fornl. nr 64 och 67) samt vid Hov (fornl. nr 81) är monumentala genom ett dominant läge i landskapet på en något högre nivå. Genomgående är högarna starkt välvda och har en utpräglad, avsiktligt lagd yta av grästorr, även om det inre kan innehålla mycket sten — ibland sannolikt i form av kärnrösen av enbart sten. Man kan förutsätta, att det stora flertalet är upplagda över kremerade lik, även om jordade dylika i enstaka fall kan förekomma. I flertalet fall torde varje hög endast innehålla en gravläggning.

Från Hackåsbygden känner vi ca 35 helt eller delvis tillvaratagna gravfynd från järnåldern. Många av dessa är svåra att datera närmare inom epoken, då det tillvaratagna gravgodset ej sällan är fragmentariskt och ofullständigt eller alltför ospecificerat. Av äldre undersökningar är endast K. Kjellmarks från 1909

Bild 6. I jämtländska järnåldersbygder ligger ofta högarna som här parvis i de öppna odlingsmarkerna. Dessa två monumentala högar vid Hov ligger på en nedre terrass ej långt från Storsjöns strand med flera spridda högar i omgivande marker. De är nu vårdade och röjda.

mera tillförlitliga. Två eller möjligen tre fynd tycks kunna dateras till folkvandringstid (ca 400—600 e. Kr), varibland märks ett av Jämtlands äldsta järnåldersfynd — en kam från en hög i Östnår (bild 7). Av vendeltida ursprung (ca 600—800 e. Kr.) tycks minst tre fynd vara. Ett par av dessa kommer från Västgården i Fäste (bild 8) — en av de två platser i socknen, som kan sägas ha haft ett gravfält. Där fanns nämligen vid Kjellmarks undersökning fem närliggande gravar, av vilka fyra nu återstår (fornl. nr 68). Just dylika smågravfält i Näs och på Frösön har märkligt nog också gett vendeltida gravfynd. Även högarna öster om vägen i Sanne har troligen bildat ett litet gravfält. (fornl. nr 12). Flera fynd kan ej dateras närmare än till yngre järnåldern, och av dessa kan möjligen ytterligare något vara vendeltida.

En större fyndmängd finns dock företrädd först under vikingatiden — forntidens yngsta skede (ca 800—1050 e.Kr.). Minst ett tiotal fynd kan nämligen säkert dateras hit. Bland dessa märks flera av de i Jämtland vanliga ovala spännbucklorna (bild 9), ett par fynd med ringnålar, några spjut- och pilspetsar och en miniatyryxa av brons. Ytterligare ett likartat antal, ej närmare daterbara fynd av yngre järnålderns karaktär torde i första hand

Bild 7. Kam av horn eller ben från omkring 400 e. Kr. (JLM 9574). Funnen i hög vid järnvägen i Östnär.

häröra från samma tid, bl.a. med det vanliga beståndet av små kamfragment samt nitar och spikar. Denna expansion i fyndmaterialet under vikingatid är karakteristisk för samtliga större järnåldersbygder i Jämtland och troligen även för flertalet av de små. Ingenting talar för att denna period skulle ha blivit överrepresenterad i det tämligen slumpartat framkomna materialet, varför fördelningen också i stort sett bör återspegla en motsvarande bebyggelseutveckling.

Däremot kan man inte använda de få äldre fynden som belägg på att den ena eller andra byn skulle vara tidigare bebyggd än de övriga, då ett enda nytt fynd givetvis kan ändra dessa förhållanden. I Hackås syns heller inga konstruktiva skillnader på högarna, som skulle kunna ge anvisningar om en närmare datering av dessa. I andra socknar — t.ex. Näs, Brunflo och Rödön — finns däremot välbevarade, flackare högar, som skiljer

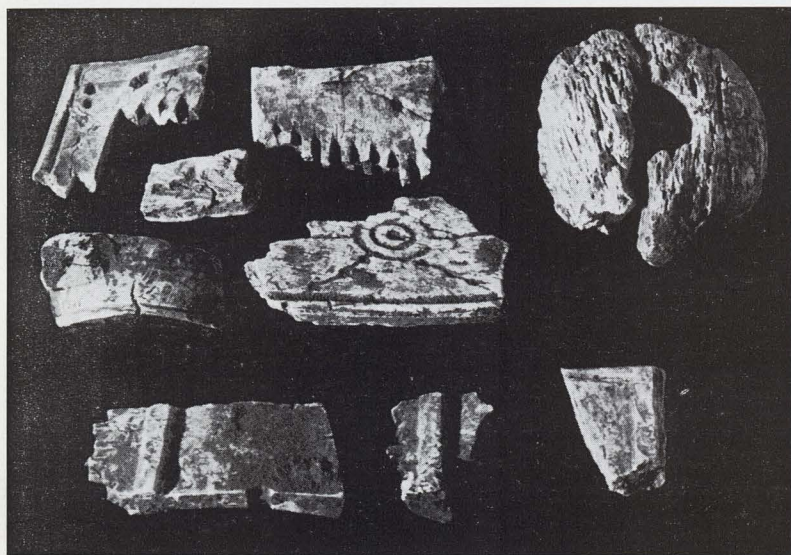
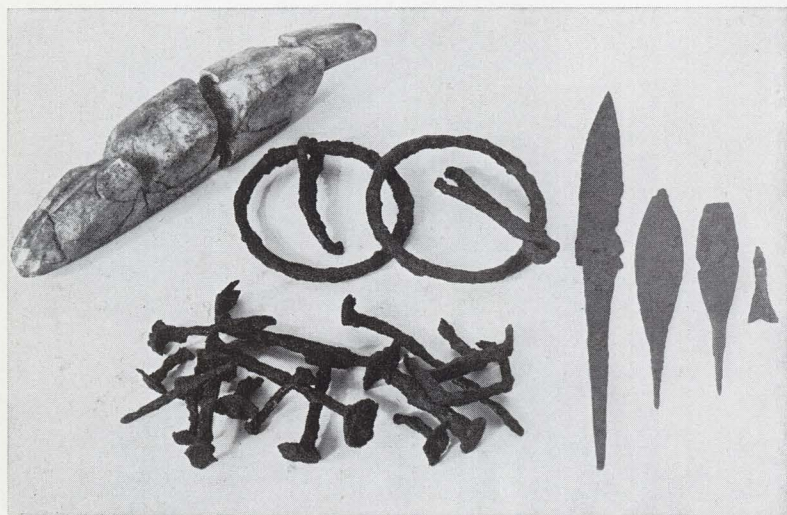

Bild 8. Gravfynd från Västgården i Fäste (fornl. nr 68:2), funnet vid undersökning av K Kjellmark 1909. (Statens historiska museum 14202). Överst en eldslagingssten av kvartsit, betsel, kniv med tånge, 3 pilspetsar, varav en tresidig fragmentarisk, och några nitar, spikar och krampor, allt av järn. Underst bitar av kam samt knapp av horn eller ben. Såsom ofta i Jämtland har fyndkombinationen både äldre och yngre drag. Den bör dock dateras till vendeltid (600—800 e kr.).

Bild 9. Oval spännbuckla från Skede, nu i läns museet. (JLM 9066). Lägga märke till spännets rika utsmyckning i form av olika djurfigurer som slingrar sig om varandra. De ovala spännbucklorna ingick parvis i vikingatidens kvinnodräkt. Denna typ tillhör 800-talet.

sig från merparten, vilka liksom i Hackås är starkt välvda. Det är ej omöjligt, att dessa flackare högar kan härröra från ett äldre skede inom jämtländsk järnålder.

Inte heller kan gravarnas antal användas som grund för beräkningar av befolkningens storlek under skilda delar av järnåldern. Högarnas fåtalighet omöjliggör nästan helt alla sådana beräkningar i Jämtland. Även med hänsyn till ev. borttagna högar kan det tänkbara antalet inom varje by ej motsvara en normal gårdsbefolkning ens under en mindre del av de fyndbelagda ca 600 åren. Flera förklaringar på dessa förhållanden är tänkbara. Det är t.ex. i högsta grad ovisst, om alla gårdens eller byns invånare påkostades en gravläggning i en monumental hög, men gravar under flat mark är helt okända. Det är också ovisst — särskilt med hänsyn till högarnas spridda läge — om alla de nutida byarna som bebyggelseenheter går tillbaka till järnåldern eller möjligen kan tänkas motsvara en senare uppdelning av äldre och

större enheter. De senare bygränserna har också ändrats i flera fall. Så har t.ex. ett område med högar inom norra delen av Fäste på kartan i verkligheten haft stark ägosplittring med andelar för bl.a. Gillsta och Salom. Det kan ursprungligen ha tillhört Gillsta ödesböle. Vi har slutligen heller inga säkra belägg på bebyggelsens fasthet — en ambulerande eller rörlig kulturform är ej helt otänkbar, även om en tämligen stabil gårdsbebyggelse förefaller troligast.

Gravhögarna och fynden ger emellertid tillräcklig grund för att konstatera, att vi fr.o.m. folkvandringstid kan räkna med en blygsam bondebebyggelse i Hackås. Denna börjar få större omfattning — troligen med större folkmängd och möjligen med flera bebyggelseenheter — först under vikingatiden. Basen för bebyggelsen måste vara den ovannämnda lämpliga odlingsmarken vid sjön med rika möjligheter till bete och slätter i omgivande utmarker. Av t.ex. 1700-talets lantmäterikartor framgår också klart, att en stor del av inägomarken, då ännu utgjorts av äng, medan åkern varit begränsad till byplatsens närmaste omgivning. En dylik bebyggelsebild i liknande läge är karakteristiskt för alla Storsjöområdets järnåldersbygder. Med något undantag visar de också i stort sett samma kronologiska bild som Hackås. Fynden visar, att bönderna — särskilt under järnålderns sista skede — också varit handelsmän och haft förbindelser mot både väster och öster, men det är landskapets egna förutsättningar, som utgör grunden för bebyggelsen.

Av allt att döma fortsätter vikingatidens bebyggelseexpansion i stegrad takt under den äldre medeltiden. När byarna börjar nämnas i skriftliga källor under 1300- och 1400-talen är det under sina nuvarande namn — dessutom omnämns flera därefter temporärt eller slutgiltigt ödelagda enheter. Dessa bebyggelsenamn är vanligen i Hackås av typer, som anses gå tillbaka till järnåldern. Bland dem finns namn på -sta, t.ex. Billsta, Fäste (Fezstadom 1445), Gillsta (f.d. ödesböle) och Näcksta samt det troligen under Hov lagda ödesbölet Solkesta eller Sollsta. Vidare märks ett namn på -hem (Salom) och det som sakralt ansedda Hov, vilket här liksom i andra jämtlandssocknar har ett centralt läge nära kyrkan och här även varit säte för provinsiella stormän under medeltiden. Även namn som Sanne och Skede torde

vara mycket ålderdomliga. I närheten av Sanne kan också ha funnits ett nu försvunnet namn Ullvi, som på 1600-talet är knutet till en av de stora högarna väster om vägen ("Ullvi hög"). Någon kronologisk gruppering av namnen är ej möjlig med ledning av de arkeologiska källorna.

Ett avgörande indicium på odlingslandskapets kontinuitet är givetvis också byplatsernas lokalisering inom den gamla järnåldersbygden. I Hackås har endast mindre och även av andra skäl troligen senare byar ett läge utanför denna. Även om bebyggelsens läge i vissa fall kan ha ändrats och hemman försvunnit eller nya upptagits, så sker i allt väsentligt dessa förändringar inom den givna ramen — det gamla odlingslandskapet med rot i järnåldern. Den ännu levande jordbruksbygden i Hackås utgör alltså ett sällsynt gott exempel på ett norrländskt kulturlandskap med lång kontinuitet.

Kulturlandskapet har ett högt vetenskapligt värde som källmaterial för förståelsen av gången tid och stor social betydelse för individens identifikation i kulturmiljön. Det är därför ett allmänt intresse att det bevaras i levande funktion. Som ett uttryck för dessa värderingar och önskemål har också strandbygden i Hackås mellan Sanne och Östnär av de kulturminnesvårdande myndigheterna klassificerats som en "kulturhistorisk miljö av riksintresse" i den nyligen framlagda promemorian om den fysiska planeringen. Ett annat led i strävandena att levandegöra kulturlandskapet är de vårdarbeten, som pågår på och kring forn-lämningarna och som låter dessa monumentala högar prägla odlingslandskapet på ett sätt, som sannolikt en gång varit järnåldersböndernas avsikt. När man uppförde dem skedde det nämligen säkert med syfte, att de för all framtid skulle vittna om de generationer, som här bröt bygd.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Biörnstad, M. 1962: Storsjöbygden under järnåldern. Jämtlands och Härjedalens historia, arkeologisk inledning. Stockholm.
 Biörnstad, M. 1963: En handelsman i Brunflo för tusen år sedan. Jämten.
 Biörnstad, M. 1965: Jämtland. Med arkeologen Sverige runt. Oskarshamn.

- Biörnstad, M. 1968: Norrland under yngre järnåldern. Ett råvaru- och av-sättningsområde. Norrbotten 1969.
- Eklund, K. J. 1969: Vikingatid i Sanne, Hackås. Jämten.
- Festin, E. 1913: Arkeologiska undersökningar i Jämtlands län utförda 1910. Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift V.
- Janson, S. 1969: Bygd och fångstmark. Boplatskultur i det inre av Norrland; dess utbredning och karaktär. Norrbotten 1970.
- Jämtlands läns museum, Östersund, Hackås socken.
- Kjellmark, K. 1909: Järnåldersgrafvar i Jämtland, undersökta 1908. Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift IV.
- Kjellmark, K. 1913: Järnåldersgrafvar i Jämtland, undersökta 1909. Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift V.
- Kungl. Lantmäteristyrelsens arkiv, Stockholm, Hackås sn (Y 15).
- Lindberg, C. 1933: Ullvi och Hov. En studie över bygdens utveckling i Hackås socken. Jämten.
- Olsson, P. 1889—1902: Öfversigt af Jämtlands läns fornminnen från hednatiden (med 5 tillägg). Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift I-III.
- Rannsakingar efter antikviteter, band I, häfte I, utgivna av K. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien under redaktion av C. I. Ståhle, Uppsala 1960.
- Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister för Jämtland, upprättat 1965—71 (Hackås socken 1968).
- Seling, K-G. 1968: Fornminnen i Lockne. Årsringen, årsskrift för Lockne församling 24, 1967.
- Seling, K-G. 1970: Fornlämningar i Näs socken. Gammalt och nytt, krönika för Näs församling 10, 1969.
- Seling, K-G. (1971): Järnåldersbygd och fångstmark. Till frågan om arkeologisk lokalisering och ekologi i mellersta Norrland (manuskript).
- Slomann, W. 1950: Medelpad og Jämtland i eldre jernalder. Universitetet i Bergen Årbok 1948, hist.-ant. rekke 2.
- Statens historiska museum, Stockholm, Hackås socken.

Hackås — landskap och bebyggelse

Bebyggelsen i Hackås socken har en markant koncentration till det några kilometer breda näset mellan Storsjön och Näkten, även om det finns några mindre byar också på Näktens östra strand. Tätast är bebyggelsen på västra sidan av näset, mellan Kårgärde i norr och Östnår i söder. Längs den gamla landsvägen ovanför Storsjön ligger byarna som pärlor på ett radband: Kårgärde, Sanne, Gärde, Salom, Skede, Gillsta, Fäste, Hov, Billsta, Östnår. För den som första gången färdas mellan byarna är det inte så lätt att uppfatta dem som från varandra skilda enheter, då de långa sträckor bildar mer eller mindre obrutna bebyggelseräckor.

Byarna torde alltid ha kännetecknats av denna jämna och relativt glesa spridning av gårdarna, de har i denna del av landet aldrig haft den tätt hopgyttrade karaktären hos de syd- och mellansvenska byarna. 1827 års bestämmelse om laga skifte har endast i ringa mån bidragit till en utglesning av bebyggelsen. Medan utflyttningen av gårdar från de skiftade områdena i Malmöhus och Skaraborgs län översteg 50 %, nådde den i Jämtlands län endast upp till 17 %.¹

Hackås är en gammal rik bygd. Därom vittnar inte minst de stora järnåldershögar som ledsagar bebyggelsen på en milslång sträcka mellan Sanne och Hov, och som behandlas i K-G. Selinges artikel i denna årsbok. De största gravhögar finns i Sanne, men det starkaste intrycket gör kanske den grupp av högar som tornar upp sig kring den djupa och breda Fästedalen. Flera gravar finns i Hov, ovanför den gamla kyrkan med dess romanska absidkor. Namnet Hov antyder att här varit en hednisk kultplats. Det har gjorts gällande att en annan sådan har funnits i Sanne.² I och mellan dessa byar har säkert den äldsta bygden i Hackås vuxit fram. Därifrån har bebyggelsen spritt sig till byar som Rogsta och Salsån på Näktens västra strand, Tunvågen

och Dödre på östra stranden. Byarna i Gillhovs kapellförsamling vid sjöns södra del är av yngre datum. De har tillkommit under de senaste århundradena, efter att hackåsbönderna dessförinnan endast haft fäbodan i dessa avlägsna skogstrakter.³

Viktig för bygdens utveckling var den gamla pilgrimsvägen till Nidaros. Den gick från grannsocknen Bodsjö till Tunvågen, vidare över Näkten till Rogsta, därifrån genom Östnår och Billsta fram till Hov och vidare upp till färjstället vid Sanne, varifrån den fortsatte till Oviken, in i Storsjö i Härjedalen och genom Skarvdörren in i Norge. Som handelsled hade denna gamla färdväg stor betydelse för hackåsborna.⁴

Bygden på näset mellan sjöarna har ett utomordentligt naturskönt läge. Ned mot Storsjön sluttar bördiga åkrar, på krönet där sluttningen övergår i plan mark löper vägarna och här ligger bebyggelsen, insprängd mellan åkrar och hagmarker. Om det slit som krävdes för att vinna brukbar mark vittnar de många odlingsrösena, som bör betraktas som värdefulla och tankeväckande inslag i kulturlandskapet. Redan Abraham Hülphers noterar på 1770-talet att i Hackås "åkrén... som på andra ställen är mycket stenbunden, dock finnes här flere täta stenrössjor, än annorstädes."⁵ En del av hagmarkerna hävdas väl fortfarande, men också här håller skogen på flera håll på att återerövra vad gångna generationer med så mycken möda har röjt.

Man förvånas ofta över hur väl bondebebyggelsen i vårt land är inpassad i landskapet. Även i Hackås ges anledning till denna förundran. Nya skönhetsvärden åt landskapet skänker inte minst de olika gårdarnas härbren och trösklogar, som placerats på själva krönet ovanför sluttningarna ned mot sjön, där de särskilt i solnedgången bildar storslagna silhuetter mot himlen.

Jämtland har ovanligt många gamla släktgårdar, och den äldsta av dem alla ligger i Hackås. Det är Görn-Jans i Hov, som i bortåt sexhundra år ärvts från far till son. Byggnadsbeståndet på de gamla gårdarna har naturligtvis till stor del förnyats i sen tid. Den i Jämtland och i hela Norrland traditionella gårdsformen i äldre tider var vad Sigurd Erixon kallat den nordsvenska gårds-typen. Den karakteriseras av att gårdens olika byggnader är mer eller mindre tätt slutna kring ett fyrkantigt gårdstun, till vilket kreaturen inte äger tillträde.⁶ Det bäst bevarade exemplet på den-

Hackås kyrka.

na gårdstyp i Jämtland är Tomtan i Klövsjö. Älderdomlig till sin karaktär är också Bergners i Skucku i Bergs socken, även om ett par byggnader saknas för att gården skall vara helt sluten. Hackås har inget bevarat exempel på gårdstypen. Det berättas emellertid att Arons i Salom i början av 1800-talet var så tätt sammanbyggd i fyrkant att gårdens pojkar kunde springa runt gårdsplanen på byggnadernas takåsar.⁷

Manbyggnaden på en jämtländsk gård utgjordes i regel av en parstuga i en, en och en halv eller två våningar. Med en parstuga menas en lång och smal byggnad med ingång mitt på långsidan, därinnanför en förstuga och en liten kammare samt på vardera sidan om detta mittparti ett större rum, dagligstugan eller vardagsstugan, där man arbetade, åt och sov, samt helgdagsstugan, som användes som festsal och därutöver i allmänhet endast tjänade som förvaringsrum. Som vi nedan skall se finns ännu ganska många parstugor bevarade i Hackås.⁸

Vid gårdstunet låg också stallet och fähuset. En sed som länge levt kvar i Klövsjö, nämligen att använda fähuset som sommar-

stuga medan kreaturen var på fåboden, tycks ej ha förekommit i Hackås under överblickbar tid.⁹

Här ingick vanligen en särskild sommarstuga, bryggstuga, i gårdsanläggningen. Även trösklogen ingick ursprungligen i gårdsfyrkanten men flyttades senare i allmänhet ett stycke ifrån denna. Detta sammanhänge med införandet av den s.k. tröskbulten (se mera nedan), som krävde rymliga logar, vilka inte fick plats vid de tätt kringbyggda gårdstunen. Däremot brukade man där kunna återfinna en loftbod, i vilkens bottenvåning man förvarade spannmål, mjöl etc., medan i övre våningen ofta fanns en kläd-kammare; där brukade också gårdens ungdomar sova sommartid.

Utanför gårdsfyrkanten låg de mest brandfarliga byggnaderna, smedja, bastu och bagarstuga, om särskild sådan fanns. Intill trösklogen brukade härbret ligga, avsett för förvaring av spannmål och andra förnödenheter och därför byggt på stolpar för att skydda mot fukt, röta och skadedjur, främst väl möss och råttor. Till varje gård hörde i allmänhet också en liten husbehovskvarn, en skvaltkvarn, placerad i närmaste bäck.

Byggnaderna i den nordsvenska gården är alltid timrade. I äldre tider har timret stått grått och obehandlat. Först under 1800-talet torde rödfärgning av byggnaderna ha blivit vanlig i dessa trakter; många byggnader har förblivit ofärgade in i vårt århundrade. Än i dag står många härbren, loftbodar och lador obehandlade.¹⁰

Till taktäckningen användes i äldre tid säkerligen s.k. takved, senare blev också spåntak och brådtak vanliga. Under 1900-talet har dessa äldre taktäckningar i stor utsträckning ersatts av tegel och ännu modernare material.¹¹

Mera ingående kunskaper om den äldre bevarade bebyggelsen i Hackås saknades tidigare, men 1971 företog länsmuseet på kommunens uppdrag en byggnadsinventering inom Bergs kommun. Det visade sig då att centrala Hackås inte bara rymmer Storsjöbygdens bäst bevarade järnåldersbygd utan också en ovanlig rikedom på kulturhistoriskt värdefulla timmerbyggnader.

Vi skall nu närmare studera några exempel på byggnader som undersöktes vid inventeringen och börjar därvid i Sanne by i norra delen av socknen. Sanne var i gamla tider ett bygdecentrum.

Hoflins i Hackås lär vara Sveriges äldsta släktgård med minst sexhundra-åriga anor. Den syns här längst till höger på bilden, i samma markerade läge på terrassen intill sluttningen mot sjön som är typiskt för Storsjöbygdens äldre gårdar.

Här hölls en tid stora höstmarknader. Här var också färjstället för transport över till Oviken, innan det flyttades till Kårgärde¹².

I Sanne ligger den gård som utan tvekan måste betraktas som den märkligaste i socknen: Länsmansgården, eller Sandströms, som den kallas i dagligt tal. Den förra benämningen har den fått efter riksdagsmannen och länsmannen Paul Andersson, som var bosatt här och vilkens ättlingar fortfarande äger gården.¹³

Inte mindre än tre manbyggnader från skilda tider ligger grupperade kring det högt och fritt belägna gårdstunet med dess stor-slagna utsikt över ängarna ned mot Storsjön och Oviksfjällen på andra sidan sundet.

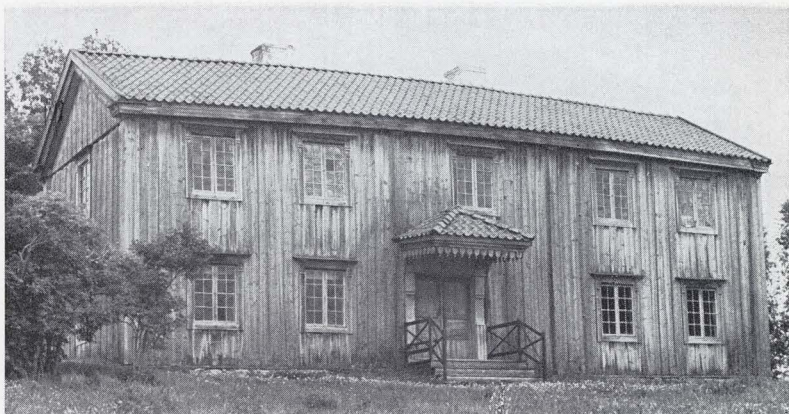
Den äldsta byggnaden ligger i den branta sluttningen mot sjön. Det är en parstuga i en och en halv våning, rödfärgad och med tegeltak. Till det ålderdomliga intrycket bidrar att den saknar vägghpanel. Träder man in genom dubbeldörrarna under det konsolburna förstukvisttaket med dess mjukt profilerade underkant, kommer man först in i den lilla förstugan. Innanför denna lig-

ger kammaren, på vars väggar det under taklisten finns bevarade partier av en målad bård med graciösa blomrankor, närmast av rokokotyp. Till vänster om förstugan ligger dagligstugan, vars stora spis och bakugn tyvärr avlägsnats för några år sedan. Bevarad är emellertid den blomsterbemålade skåpsängen i rummets inre hörn. Denna sängtyp, vars fria ända avslutas som ett skåp, har varit spridd över hela landet, främst dock i Mellan- och Nordsverige. Ofta fanns som här en utdragbar låda under skåpet, i vilken småbarnen fick sova.¹⁴

På andra sidan förstugan ligger med något upphöjd golvnivå en matbod, vilken saknar eldstad och knappast har använts för bostadsändamål. Under detta rum ligger i den branta backslutningen en källare. Uppe på vinden finns en oeldad kammare. Ännu så sent som 1954 användes "gammalbyggningen" som sommarbostad.

Ett studium av snickeriernas detaljformer kan ge viss ledning vid dateringen av byggnaden. Ett par av de smårutiga fönstren har små trätärningar i korsningarna mellan spröjsarna. Detta brukar anses vara ett rokokodrag. Nu uppträder emellertid i allmogearkitekturen och allmogekonsten ofta retarderade former, stildrag som i den borgerliga formkulturen blivit omoderna men vilka lever kvar i allmogemiljön och där kan blandas med inslag från senare stilsleden. Det är därför svårt att datera en allmogebyggnad med ledning av isolerade detaljer, även om dessa i en strängare stilbunden arkitektur kan vara goda kronologiska hållpunkter. Troligt är väl ändå att gammalbyggningen hos Sandströms uppförts under sent 1700-tal.

Av ännu större intresse är den några decennier yngre storbyggningen högst uppe på gårdstunet. Den välproportionerade tvåvåninga parstugan reser sig imposant och dominerande i sin gråskimrande lockpanel och med sitt röda tegeltak. De smårutiga fönstren är större än på den äldre manbyggnaden, vart och ett omfattar i båda våningarna sexton rutor. Förstukvisten kröns av ett valmat sadeltak, som nedtill avslutas av en diagonalefflad fris och en lambrequin, d.v.s. en rad trätungor, från vilka det här hänger nätta svarvade träklockor. Den snedrefftade frisen återkommer på dörröverstycket, vilket på vardera sidan om porten uppbärs av konsolartade plattor, som nedåt avslutas av triangulära trä-

Storbyggningen på Länsmansgården i Sanne är med sin helt bevarade inredning en av Jämtlands mest välbevarade allmogebyggnader.

klossar, s.k. guttae (droppar). Nedtill har dörrposterna en enkel reffling, som bidrar till att skänka balans åt kompositionen. Den rikt utformade förstukvisten ger byggnaden en samtidigt festlig och värdig prägel. Även fönsterinramningarna har en dekorativ utformning; liknande guttaekonsoler som kring dörren bär överstyckena. Byggnadens knutar är inklädda i pilastrar; hörnpilasternas kapital bildar baser för vindskidorna.

Redan byggnadens yttre gör ett starkt intryck, men träder man in blir man verkligen imponerad. Här möter oss interiörer av ovanlig hantverksmässig kvalitet med dekoration och fast inredning så gott som orörd sedan byggnadstiden för snart etthundrafemtio år sedan. Därtill är rummen möblerade med möbler och bohag, som inte allt är ursprungligt, men som ger en ovanligt god bild av hur ett rikt bondehem kunde se ut i mitten av 1800-talet. Paul Anderssons ättlingar har här med stor pietet skapat ett levande gårds- och släktmuseum, en enastående ram för de släktträffar som ännu hålls.

Redan förstugan med sina pilasterindelade och med en enkel schablonmålade linjedekor prydda väggfält och sina omsorgsfullt utformade små träknaggar för kläderna är ett rum av stor

Dagligstugan i Storbyggningen, med pilasterindelade väggfält. Inredningen har tillkommit senast 1843, då spishällen är daterad.

skönhet. Kammaren därinnanför har över en vit bröstpanel en graciös schablonmålad blomsterutsmyckning i blonda färger. Dagligstugan till vänster har en mörkare färgställning med sina gröna linjornerade väggfält mellan ljusa pilastrar. Här finns den stora spisen och bakugnen bevarad. På spishällen läser man året 1843 samt initialerna på Paul Anderssons föräldrar, som sannolikt uppförde byggnaden något tidigare än året anger, på 1830-talet. I hörnet står skåpsängen, som är av ovanlig konstruktion såtillvida att skåpet är utformat som en sekretär med skrivklaff.

Helldagsstugan på andra sidan förstugan har även den väggar indelade av tunna pilastrar, till vilka ansluter sig en målad skenperspektivisk arkaddekor i ljusblått. Dekoren är enkel men skickligt utförd, och den skänker onekligen festivitas åt rummet. Det skulle vara intressant att veta vem som utfört målningen här och i övriga rum. Möjligen kan det ha varit kyrkomålaren Göran

I Storbyggningsens helgdagsstuga visar de målade skenperspektiven stora likheter med samtida kyrkoinredning.

Sundin i grannsocknen Sunne eller kanske snarare någon av hans gesäller.¹⁵

Rumsindelningen i övre våningen följer bottenvåningens schema. Här saknas väggbemålning så när som i kammaren, men den obehandlade furupanelen, som putsats nästan sidenartat jämn och vars skarvar är nära nog omöjliga att upptäcka, är i sig själv mycket vacker.

Rummen här uppe användes som gäststugor. En vacker detalj är de låga fönstergallren av smäckra balustrar i rummet till höger. Enligt gårdstraditionen avsåg de att förhindra att gästerna ramlade ut genom fönstren vid ett tillfälle, då man hade bäddat på golvet för ett bröllopsfölje.

Storbyggningen används numera inte för bostadsändamål utan står som en vördad och ömt vårdad klenod, som man gärna visar för besökare.

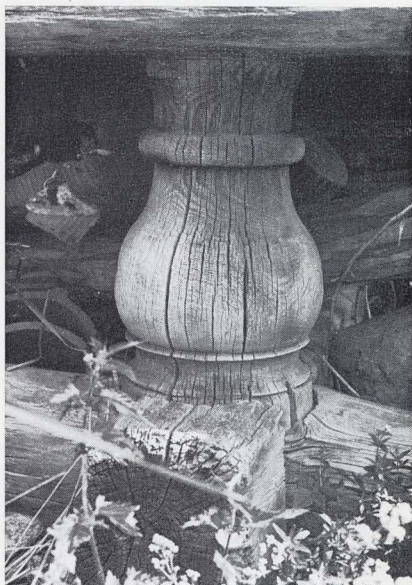
Även den tredje manbyggnaden på gården är värd att beakta, fastän interiörerna är förändrade. Den uppfördes av Paul Andersson på 1850-talet och är med sin låga och breda byggnadskropp med dess frontespis, med sin liggande släta och ljusst målade panel och sina lunettfönster i gavelfälten en typisk representant för sitt stilskede, senempiren. Verandan är sekundär. Det är anmärkningsvärt att en ny manbyggnad uppfördes endast ett par decennier efter färdigställandet av "storbyggningen". Tydligt betraktades denna av den framgångsrike blivande riksdagsmannen som omodern och inte tillräckligt representativ.

Också gårdens ekonomibyggnader utgör värdefulla inslag i miljön. Det timrade stallet bär på taket en vällingklocka. En sådan, som kallade till måltiderna, återfinner man på flera gårdar i Hackås, ibland liksom här på stallet eller ladugården, ibland på manbyggnaden.

Invid den stora trösklogen rinner Sannebäcken, som drev tröskverket och som när det var som mest lämnade vattenkraft till inte mindre än sju skvaltkvarnar, ägda av byns olika gårdar.¹⁶ I Klövsjö kan man ännu se en skvaltkvarn i ursprungligt läge, men i Hackås är de alla borta.

Sandströms är inte den enda välbevarade gamla bondgården i Sanne. På andra sidan landsvägen ligger Nils Jonas' med sin grannt rödmålade parstuga i två våningar. Lummiga humlerankor inramar porten, på taket vilar vällingklockan med sin flöjel. Interiörerna är inte lika orörda som i Länsmansgården, men också här finns skåpsäng och pilasterprydda väggar. På gravfältet invid vägen står en anspråkslös liten byggnad, som också den kan förtjäna vårt intresse. Det är det hela byn tillhöriga spruthuset, där den gamla brandsprutan ännu förvaras. Med sitt tälttak med dess krönande knopp är byggnaden ett exempel på en klassicism som är spartanskt enkel, som det anstår en nyttobyggnad av detta slag. Spruthuset är byggt på 1920-talet.

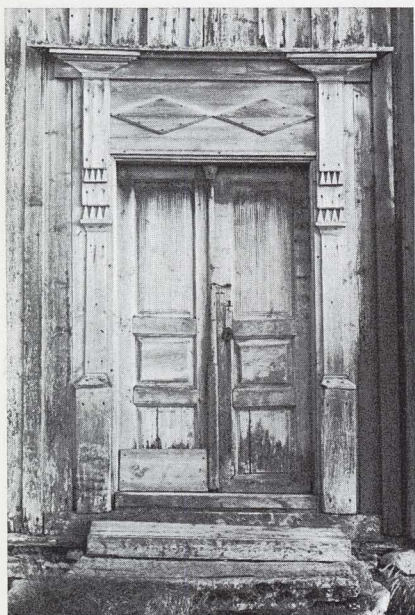
Invid färjstället i Kårgärde norr om Sanne finns ett par gårdar med intressant historia och gamla byggnader. Gårdarna Kårgärde 1:3 och Kårgärde 2:4 turades i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet om med att vartannat år driva det gästgiveri, som länge funnits i byn (ett annat fanns i Hov). Den södra av gårdarna, Kårgärde 1:3, tjänstgjorde dessutom som tingsställe i

Svarvad stolpe på härbret från 1752 i Kårgärde. Sådana barockinfluerade härbresstolpar är utmärkande för området kring Hackås och Oviken.

ett par decennier under 1800-talets andra hälft.¹⁷ På båda gårdarna kvarstår låga, långa en och en halv-våniga parstugor med välringklockor, den södra (det gamla tingshuset) tyvärr ganska förfallna. Värda att lägga märke till är i den sistnämnda gården de vackra dörrhandtagen, av en typ som var vanlig under 1700-talet och ett stycke in på 1800-talet. På Kårgärde 2:4 finns ett av socknens äldsta härbren. Över dörren med dess vackra gångjärn är året 1752 inskuret. Härbret vilar på elegant svarvade balusterformade stolpar. Denna stolptyp är särskilt vanlig i Oviken, som tycks ha varit dess spridningscentrum, men den finns också på flera ställen i Hackås. Ända borta i Storsjö i Härjedalen kan den för övrigt påträffas.

Den första av de många byarna söder om Sanne är Gärde. Här ligger innanför vackra sexkantiga, klotkrönta grindstolpar gården Per Daniels. Den låg tidigare närmare sjön och torde utgöra ett av de få exemplen på utskiftade gårdar i socknen. Den rödfärga-

Dörren till parstugan på Tomtom i Salom med sin praktfulla inramning. Sannolikt har den en gång varit målad i färger som framhävt dekoren ytterligare. Liknande portaler finns på flera gårdar i bygden, bland annat på det gamla löjtnantsbostället i Rogsta. Inte sällan har de tillkommit senare än de byggnader de sitter på.

de parstugan i en och en halv våning pryds av en snickarglädje-veranda från sekelskiftet. Ladugården mittemot har vällingklocka på taket. Ett stycke ifrån gårdsplanen ligger härbre och tröskloge.

I byn Salom längre söderut ligger den ovan nämnda gården Arons. Härifrån flyttades 1917 den s.k. Hackåsgården till Jamtli i Östersund. Det är en envåning parstuga med en tillbyggd kammarare på ena gaveln, en vanlig byggnadstyp i Jämtland. Nu finns på platsen inte mycket bevarat av den fordom så ståtliga gården. En bryggstuga och ett stall har ingått i den gamla gårdskvaderten, utanför denna kvarstår två härbren, det ena med de karaktéristiska svarvade stolparna.

Ganska imponerande men tyvärr i dåligt skick är granngården Tomtoms tvåvåninga parstuga. De gamla smårutiga fönstren är bevarade, likaså en vacker dörrinfattning, liknande den på stor-

Tvillingstugan på Klockars i Vinälven härrör enligt traditionen från 1600-talet. Ätminstone vindsvåningen är dock av betydligt senare datum.

byggningen hos Sandströms men med överstycket dekorerat med två rombiska plattor, en typ som också finns på andra håll i socknen.

I byn Vinälven ligger på en kulle mellan gamla vägen och den längre in på näset löpande nyare vägen en gammal gård som kallas Klockars. Här finns en stuga av egendomlig utformning med två dörrar alldeles intill varandra mitt på långsidan. Typen brukar kallas tvillingstuga och är hopbyggd av två enkelstugor, d.v.s. byggnader bestående av en stor dagligstuga och intill ena gaveln förstuga med innanför liggande kammare.¹⁸ Traditionen på gården vill datera stugan till 1600-talet, och omöjligt är det inte att delar av byggnaden kan vara så gamla. Dörrarna med sina diagonalställda plankor, som möts i mitten, är av en ålderdomlig typ, som dock kan ha levt kvar länge. Kanske har de båda sammanbyggda stugorna från början varit envåninga och den nuvarande vindsvåningen först senare tillbyggts.

Ovanför kyrkan i Hov ligger på backkrönet den äldsta dokumentariskt belagda släktgården i Sverige, Görn-Jans (Hoflins). Den har ärvts i rakt nedstigande led från far till son alltsedan 1394, ja kanske ända sedan 1200-talet,¹⁹ enligt vissa uppgifter

ännu längre. Gården var Skunckeättens gamla stamgods och in-tar en central plats i jämtländsk medeltidshistoria. Av gårdens äldre bebyggelse är emellertid föga bevarat.

Området omkring kyrkan med många kvarstående gamla här-bren och lador hör till de vackraste i socknen. Nere vid sjöstran-den strax norr om kyrkan ligger ett gammalt båthus, som dock inte är ursprungligt på denna plats. Det har flyttats hit från Tun-vågen på andra sidan sjön Näkten, och de båda stora båtarna som förvaras därinne och bär årtalen 1842 resp. 1844 har tillhört de båda länge väglösa byarna Tunvågen och Dödre och nyttjats på Näkten vid söndagarnas kyrkfärder till Hackås.²⁰

I Billsta ligger alldeles intill den nya bron över Billstaån Ström-backa kvarn med sin dammanläggning. Kvarnen uppfördes 1870 och drevs från början med vattenhjul. Strax efter sekelskiftet om-byggs den till turbindrif, och på 1940-talet elektrifierades den. Den är den enda kvarvarande av socknens många kvarnar och är fortfarande sporadiskt i drift. Den långa tuben mitt emot kvarnen leder till en liten kraftstation längre ned i ån.²¹

På Näktens västra strand ligger i en glänta i skogen den lilla byn Rogsta. Här var i gamla tider ett av socknens båda löjtnants-boställen. Det andra låg i Skede och är längesedan rivet, men här står stugan fortfarande kvar och används ännu som sommarbo-stad. Det är en enkelstuga i en och en halv våning med en kam-mare tillbyggd vid bortre gaveln från ingången sett. Dörren är praktfull med sin infattning med guttaeprydda konsoler i två ra-der ovanför varandra och med rombsmyckat överstycke. I den lilla kammaren innanför förstugan är väggarna prydda med scha-blonmålade blommor och målade kolonner med fantasifulla ka-pital.

På Östergården i byn Tunvågen på andra sidan Näkten kvar-står en ståtligt belägen parstuga med dörr av liknande utform-ning som den i Rogsta, endast något enklare. Mellan byarna Tun-vågen och Rogsta färjades som ovan nämnts pilgrimerna över sjön på sin väg till Nidaros.

Någon mil söder om Tunvågen ligger den ensligt belägna skogs-byn Dödre. Här finns hos Mårtenssons en opanelad enkelstuga av mycket ålderdomligt utseende, vilken i bygden sägs vara från 1600-talet, vilket inte är orimligt. Dess vindsvåning kan vara se-

Sluttningen mellan gårdarna och sjön får i hög grad sin prägel av de många timrade ekonomibyggnaderna. Särskilt markanta i landskapet är de härbrén och kornlador som finns parvis på så gott som varje gård. Härbre och trösklada på Gärde 1:5.

kundärt tillbyggd, kanske också dess ovanliga, framför huskroppen tillbyggda timrade förstuga. Taket har kvar sin spåntäckning, men de smårutiga fönstren har utbytts utom i förstugan. Liksom på många andra gårdar utnyttjades den lilla enkelstugan som undantag efter att den större och modernare parstugan blivit uppförd. Den senare har här ersatts av ett nybyggt boningshus, medan den gamla undantagsstugan kommit att bevaras. Till gården hör ett härbre och en bredvid detta stående jättelik tröskloge. Logen har brutet tak, en i dessa trakter ovanlig takform, som i Hackås finns bevarad endast här och på granngårdens tröskloge, vilken bär året 1824. Flertalet av de stora trösklogarna i socknen torde ha tillkommit under sent 1700-tal eller under 1800-talets första hälft, då den slitsamma tröskningen med slaga i stora delar av Norrland ersattes med den s.k. tröskbulten, som fordrade stora logar. Tröskbulten var ett koniskt vältliknande redskap, besatt med trädubbar som slog kornen ur agnarna då

bulten rullade i cirkel över loggolvet kring sin vertikala mitt-axel. Tröskbulten drevs medelst hästvandring, antingen belägen utanför logen eller ibland under densamma, om där fanns tillräckligt utrymme.²² Någon fullständigt bevarad tröskbult med vandring finns inte i Hackås. Däremot finns en väl bevarad anläggning i Bergsbyn i grannsocknen Berg.

I skogsmarkerna söder om Dödre fanns i gamla tider ingen annan bebyggelse än hackåsböndernas fäbodar, men under de senaste århundradena har där vuxit upp några byar, vilkas folk-mängd blev tillräckligt stor för att man på 1860-talet skulle finna anledning att i Gillhov vid Näktens sydspets uppföra ett kapell och bilda en kapellförsamling under Hackås. Med Dödre och Tunvågen fanns dock länge ingen ordentlig vägförbindelse, varför dessa byar fortsatte med sina kyrkfärder till Hackås. Någon fäboddrift förekommer inte längre inom socknen, däremot har en del hackåsbönder fäbodar i Oviken.²³

Mycket av den gamla bebyggelsen i Hackås har försvunnit, men ännu finns mera kvar än på de flesta andra håll. Vissa an-satser har gjorts för att skapa en hembygdsgård invid idrottspaviljongen i Fäste, dit redan den s.k. Mångs-Brita-stugan flyttats. Bäst är dock om de gamla byggnaderna får stå kvar på sina ursprungliga platser. Där ger de bäst information om den uppgift de haft inom gården och i byn, och där har de sin naturliga plats i det genom århundradens odling formade kulturlandskapet.

I själva verket är den bevarade äldre bebyggelsen, landskapet och fornlämningarna i Hackås så märkliga att vi här har att göra med en rikssevärdhet, av betydelse inte bara för den egna kommunen och det egna länet. Med en riktig satsning finns det här möjligheter att skapa en betydande turistattraktion, och för kännedomen om det gamla Jämtland är ladorna, härbrena, logarna och gårdarna i Hackås omistliga på sina nuvarande platser.

NOTER

¹ Se Jämtlands och Härjedalens historia, fjärde delen, Stockholm 1963, s. 444. Om norrländska byar se Sigurd Erixon: Svenskt folkliv, Uppsala 1938, s. 158 ff. För värdefulla muntliga uppgifter tackar jag f. folkskollärare Carl Noring.

- ² Se Carl Lindberg: Ullvi och Hov. I Jämten 1933, s. 28 ff.
- ³ Allmänt om den äldsta bebyggelsen i Storsjöbygden se Jämtlands och Härjedalens historia. Arkeologisk inledning, Stockholm 1962, kap. Uppkomsten av den sydsandinaviska järnåldersbygden i Storsjöområdet i Jämtland, s. 73 ff.
- ⁴ Om pilgrimsvägen se Eric Festin: Storsjöbygdens kulturminnen. I Svenska Turistföreningens årsskrift 1934, s. 56 f. samt Carl Noring: Hackås socken. Natur, läge och namn. I Hackås sockenkrönika 1959, s. 40 ff. och Carl Noring, Jon Mikaelsson & Sven Schylberg: De gamla vägarna genom bygden. I Hackås sockenkrönika 1961, s. 42 ff.
- ⁵ Abr. Abr:son Hülphers' samlingar till en beskrifning af Jämtland och Härjedalen (1775—1777). Ånyo utgifna af V. Hugo Wickström, Östersund 1890, s. 114.
- ⁶ Om den nordsvenska gårdstypen se främst Sigurd Erixon: Svensk byggnadskultur, Stockholm 1947, s. 642 ff.
- ⁷ Se Lennart Björkquist: Fornbyn Jamtli. Vägledning, Östersund 1945, s. 3.
- ⁸ Om parstugor se Sigurd Erixon, a.a. 1947, s. 286 ff. För i det följande behandlade byggnadstyper hänvisas likaledes till detta arbete (se Innehållsförteckning, s. 825 f.).
- ⁹ Om förhållandena i Klövsjö se Sigurd Erixon: Strövtåg i svenska bygder, Malmö 1941, s. 150 och fig. 117.
- ¹⁰ Jfr Sten Rentzhog: Falu rödfärg, (Falun 1971), s. 15 f.
- ¹¹ Jfr Carl Noring & Birger Eriksson: Gamla tiders skogsbruk. I Hackås sockenkrönika 1966, s. 59.
- ¹² Se Carl Noring: Forna tiders handel. I Hackås sockenkrönika 1963, s. 51 f.
- ¹³ Om Paul Andersson se Carl Noring: Paul Andersson i Sanne. En representant från bondeståndets dagar. I Jämten 1926, s. 140 ff. Om Länsmansgården se Emanuel Eriksson: En gård i jämtabygd — ett vackert byggnadsminne. I Jämten 1927, s. 110 ff.
- ¹⁴ Om skåpsängar se Sigurd Erixon: Folklig möbelkultur i svenska bygder. Liggmöbler, Stockholm 1970, s. 76 ff.
- ¹⁵ Om Göran Sundin och hans elever se Maj Nodermann: En jämtländsk kyrkmålarfamilj, Östersund 1964, s. 62 ff. samt 109 ff.
- ¹⁶ Se Carl Noring, Jon Mikaelsson & Sven Schylberg: Vattenverk i Hackås åar och bäckar. I Hackås sockenkrönika 1962, s. 48 f.
- ¹⁷ Se Carl Noring: Färder och färdmedel i gångna tider. I Hackås sockenkrönika 1969, s. 40 ff.
- ¹⁸ Jfr Sigurd Erixon, a.a. 1938, s. 170 f. Om enkelstugor se Sigurd Erixon, a.a. 1947, s. 348 ff.
- ¹⁹ Se Eric Festin, a.a. s. 55.
- ²⁰ Se Carl Noring: Hackås kyrka. Hackås sockenkrönika 1960, s. 45 samt Birger Norman: Hantverket inom vår bygd. I Hackås sockenkrönika 1970, s. 23. Se också Carl Noring, a.a. 1969, s. 44.
- ²¹ Om Strömbacka kvarn se Carl Noring, Jon Mikaelsson & Sven Schylberg, a.a. 1962, s. 44.
- ²² Om tröskbulten se Carl Noring: Bonde i början av 1800-talet. I Hackås sockenkrönika 1968, s. 42 samt E. O. Jonsson: Arbetet på en jämtländsk bondgård under svunnen tid. I Jämten 1944, s. 166. Jfr Sigurd Erixon: Svenska kulturgränser och kulturprovinser, Stockholm 1945, s. 64 f.
- ²³ Om Gillhov se Viktor Behm: Näs och Hackås socknar i ord och bilder, Göteborg 1913, s. 166 ff.

ROLF LARSSON

Hackås kyrka - en arkeologisk undersökning

Som ett led i tidigare undersökningar rörande Hackås kyrka utförde författaren under sommaren 1972 en provgrävning vid kyrkan. Bland annat var avsikten att undersöka den plats där man trodde att det skulle ha legat en kastal från 1100-talet.¹

Hackås kyrka måste anses som en av de märkligaste i norra Sverige. Den är den enda kvarvarande medeltida absidkyrkan i denna del av landet, har nästan intakta medeltida muralmålningar och ett väl bevarat renässansmåleri. Interiören ger utmärkta prov på 1700- och 1800-talens kyrkliga inredningskonst.

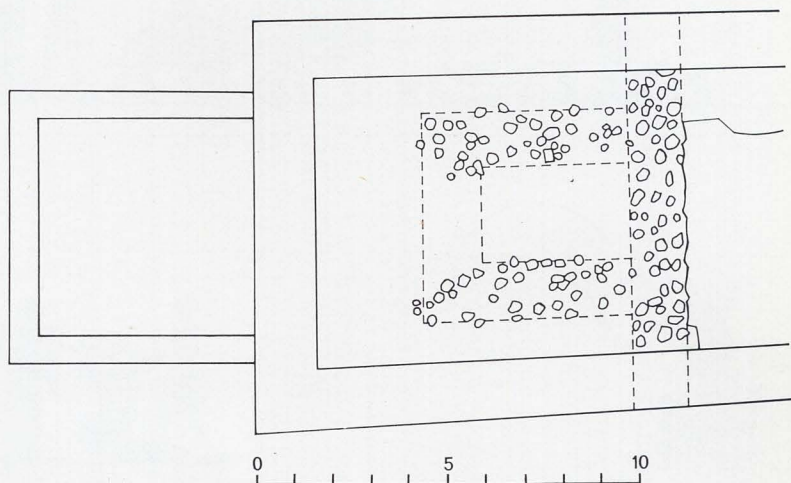
Kyrkobyggnaden

bestod ursprungligen av ett långhus med kor och absid. Sommarens undersökning visade att korets och långhusets murar ligger i förband, och det är därför tydligt att de har tillkommit samtidigt.

De romanska kyrkorna var ofta även försvarsanläggningar och hade därför små och högt sittande fönster. I det äldre långhuset fanns i den sydvästra muren två sådana fönster. Ett fönster är ännu bevarat, dock inte i ursprunglig storlek, medan en kvarvarande kant av det andra fönstret troligen har den från början bestämda höjden. Golvet bestod av ett lager stora kalkstenshällar, vilka till stor del är bevarade under det nuvarande trägolvet.

Senare tillkom ett stentorn vid nordvästra gaveln och ett vapenhus i sydväst där ingången till kyrkan var belägen innan långhuset förlängdes 1770—1771.²

Stentornet finns omnämnt av Abraham Hülphers, som uppger att kyrkan tidigare haft ett stentorn vid västra gaveln "varuti klockorna hängde",³ men först sommarens undersökningar gav

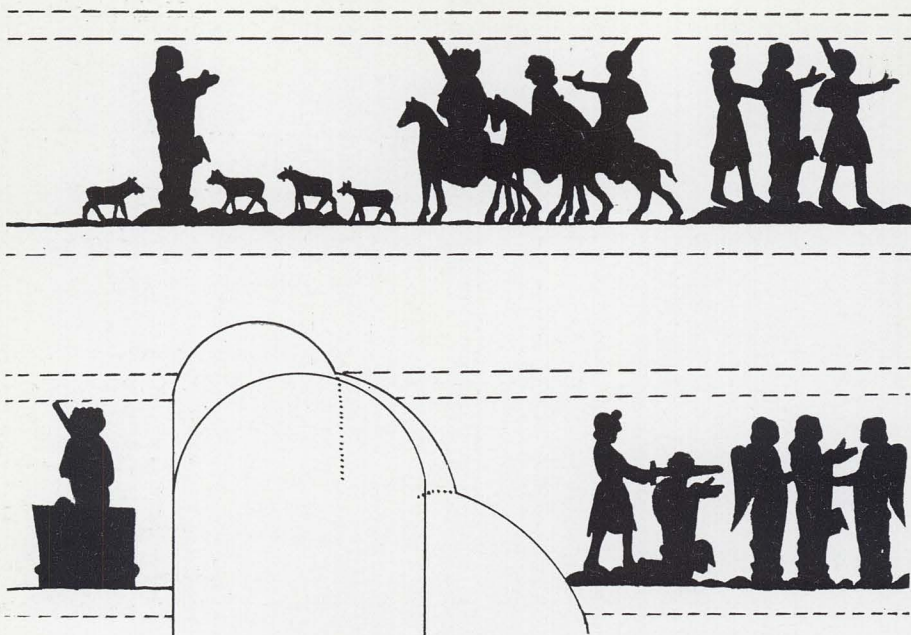

Vid undersökningen konstaterades att kyrkan haft ett västtorn. Tornets läge under det nuvarande långhuset framgår av denna plan.

full klarhet i frågan. Under det nuvarande långhusets golv påträffades den ursprungliga kyrkans stengolv och västgavel. Under den 1770 tillbyggda delen av långhuset kunde man urskilja grunderna till två murar med murbruk mellan och ovanpå stenarna. Murgrunderna var visserligen mycket skadade, men det kan utan tvivel fastställas att det till Hackås kyrka hört ett västtorn med en grundyta av omkring $5\frac{1}{2} \times 5\frac{1}{2}$ meter.

När stentornet uppfördes är det omöjligt att med säkerhet fastställa. Emellertid berättar Ekdahl om ett nytt tornbygge 1585.⁴ Även om man i sammanhanget blandar in tanken på ett eller flera tidigare torn får detta anses vara tornets invigningsår.

I mitten av 1700-talet planerade man att vid kyrkans östra del bygga en sakristia, som skulle ersätta den då som sakristia brukade absiden.⁵ Denna tillbyggnad utfördes med all sannolikhet inte, eftersom dörröppningen till koret togs upp så sent som 1811.⁶ Men behovet av sakristia var tydligen stort, varför man i fortsättningen i stället kom att bruka koret som sakristia.

Målningarna i absiden i Hackås kyrka skildrar legenden om den heliga Margareta. Målningar fanns tidigare också i det gamla koret. Rekonstruktionen av de försvunna delarna av målningarna i koret bygger på en jämförelse mellan andra samtida framställningar av legenden och den skriftliga källan "Legenda aurea". Ett stöd för rekonstruktionen är den gröna färgen i Margaretas mantel som går att särskilja från senare övermålningar.

Överst: Bildsviten har börjat på korets norra vägg där Margareta vaktar fåren, och den hedniska hövdingen Olibrius kommer ridande med sitt följe och får syn på henne. Händelserna fortsätter med de bevarade målningarna i absiden, som framställer hur Margareta föres inför Olibrius och gisslas för sin tro.

Nedtill: På korets södra vägg har berättelsen avslutats med att Margareta blir halshuggen och förs bort av två änglar.

De medeltida muralmålningarna

Från långhuset kunde menigheten tidigare, då öppningarna mellan långhus och kor, kor och absid var betydligt högre och vidare, betrakta de målningar som skildrade den heliga Margaretas martyrium.⁷ Målningarna utfördes omkring 1270 av en engelskpåverkad mästare och delar av målningssviten finns fortfarande i ursprungligt skick i absiden. Legendens början var återgiven i några scener högt upp på korets nordöstra vägg och slu-

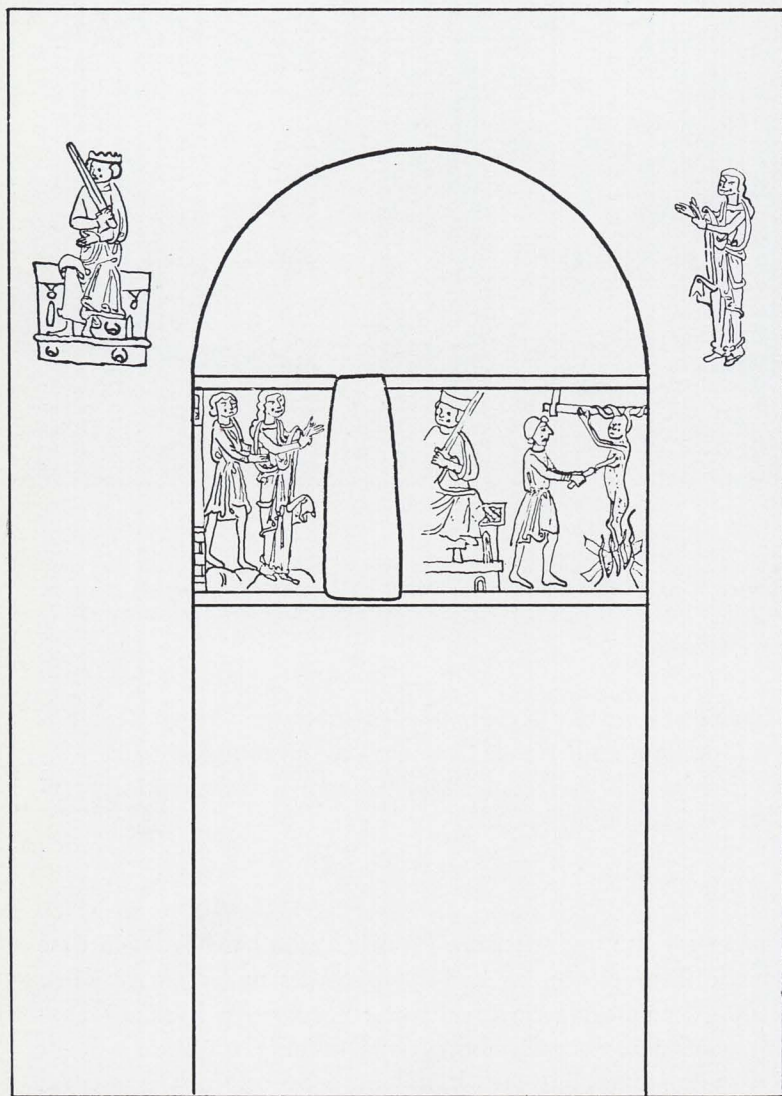
Del av målningarna i absiden. Margareta sättes i fängelsetornet, och förs där-
 efter av en tjänare inför Olibrius, som sitter på en tron till höger om fönstret.
 Sedan hängs hon i sitt eget hår upp över en eld och gisslas med knutpiskor.

tet, likaledes i ett par scener, på den motsatta väggen. Tribun-
 bågen (öppningen till absiden) omgavs av en under gotiken van-
 lig växtranka och flankerades troligen av två figurer, Margareta
 och hennes bödel Olibrius.

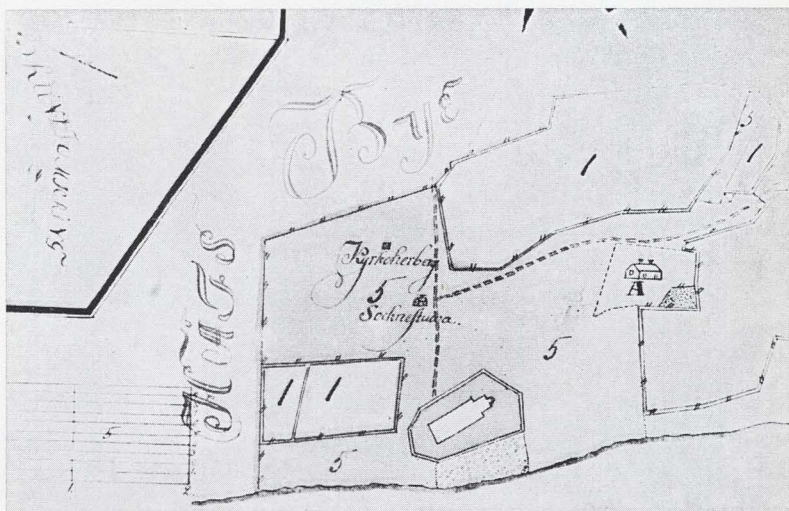
Kastalteorin

I några tryckta uppsatser om Hackås kyrka har hävdats att ett
 fristående försvarstorn, en kastal, uppfördes under senare delen
 av 1100-talet omkring tjugofem meter nordost om kyrkan.⁸ Des-
 sa antaganden baseras förmodligen på muntlig tradition och ett
 torn, i sammankoppling med kastalerna i Brunflo och Sunne; ett
 stentorn i Hackås borde ha varit en kastal. Men några skriftliga
 källor som använder ordet kastal eller i övrigt beskriver tornet
 som en försvarsanläggning har inte påträffats.

Däremot framgår av två visitationsprotokoll från 1753 resp.
 1762 att ett stentorn verkligen funnits. Kyrkoherden Daniel Sa-
 lin uppmanade i det förra församlingen att riva ned ”det gamla

Rekonstruktion av tribunbågeväggen med S:ta Margareta och hennes bödel Olibrius på ömse sidor om öppningen mot absiden.

Detalj av lantmäterikarta över prästbordets ägor från 1788.

med fall hotande tornet” och i det senare påminde han sockenmännen att ”resterna av de bofälliga kyrktornet borde nedtagas och gruset bortföras”.⁹

En kulle med omkring 50 kvadratmeters yta har ansetts vara platsen för tornet-kastalen. Provgrävningarna inriktades därför på att röja denna kuelles hemlighet. Vid grävningen framkom en omkring tre meter lång och 120 cm tjock mur sammanfogad med vitt, hårt bruk och troligen försedd med utvändig ockrafärgad puts. Muren vilar på en ca 60 cm djup stenfoot av granitstenar och går i öst-västlig riktning. Norr om muren och parallellt med denna finns, på en sträcka av omkring 8 meter, en 1½ meter bred stenvägg utan sammanfogande bruk.

Även om endast en del av området undersöktes visar utgrävningen att den ca 3 meter långa muren vid jämförelse med Brunflo och Sunne kastaler, med ytmåten 9×9 meter resp 8,4×8,4 meter, inte kan vara resterna av en kastal, d.v.s. ett försvarstorn med plats för många människor.

Muren kan gissningsvis vara rester av ett ”gravhus” som restes över auditören Fredric Biörner som var verksam under 1700-

talet.¹⁰ Stenläggningen har troligen inget samband med muren, utan är förmodligen en tidigare använd kyrkväg. Stenläggningens läge och riktning överensstämmer nöjaktigt med den på 1778 års karta över prästbordet utsatta vägen till kyrkan.¹¹

Det torn som omnämns i visitationsprotokollen och för vars nedtagande Per Olsson från Dillne erhöll betalning¹² är uppenbarligen ingen kastal, utan det förut omtalade västtornet som framkom vid undersökningen. Därmed skulle en av de ouppklara punkterna i Hackås kyrkas byggnadshistoria vara löst.

NOTER

- ¹ Se opublicerad redogörelse över provgrävningarna i Jämtlands läns museum.
- ² Ett vapenhus är omnämnt 1670. Ekdahls samling A5:2, ATA. — På ett fotografi taget av kyrkvärden Jon Mikaelsson då ytterputsen avlägsnades under restaureringen 1959 finns spår i murlivet av en igenmurad öppning.
- ³ Abraham Hülphers anteckningar om Hackås kyrka. Stifts- och landsbiblioteket, Västerås, MS cd 3:1 s. 558.
- ⁴ Ekdahls samling A5:2, ATA.
- ⁵ Landsarkivet Östersund, Oviken O:1.
- ⁶ Landsarkivet Östersund, Hackås LI:7 s. 10.
- ⁷ Rolf Larsson, Hackås kyrka. De medeltida muralmålningarna. Trebetygsuppsats i konstvetenskap. Stockholm 1970.
- ⁸ Bertil Berthelsson, Brunflo kastal och de äldsta kyrkobyggnaderna i Jämtland. Jämten 1963 s. 26.
- ⁹ Härnösands domkapitels arkiv, F III bc:2.
- ¹⁰ Fale Burmans anteckningar, ATA. Meddelande av Sven Schylberg, Brunflo.
- ¹¹ Lantmäteristyrelsen, y 15:18¹.
- ¹² Landsarkivet Östersund, LI:2.

PER NILSSON-TANNER

50 år sedan bävern inplanterades i Sverige

För exakt 101 år sedan fångades eller sköts den sista bävern i Sverige. Fångstmannen lär ha burit namnet Abraham Abrahams-son med hemortsadress Sjougnäset i Frostvikens socken. Två år senare, alltså 1873, hade myndigheterna kommit underfund om att bävern var utrotad i vårt land och "skyndade" sig då att totalfridlysa det genom århundraden med många finter och knep jagade djuret. Fyrtionio år efter fridlysningen blev bävern åter inplanterad i samma trakt som den utrotades, uppe i Bjurälvsdalen. Detta skedde den 6 juli 1922, närmare bestämt klockan 3.30 på morgonen.

Det är i år alltså ett halvsekel sedan denna särpling återförenades med vår fauna, och det finns uppenbarligen anledning att något närmare redogöra för det som skedde då och det som timat tidigare och senare.

Fil.dr. Lars Wilsson i Sollefteå, vilken ägnat år åt träget studium av bäverns liv och leverne och som även skrivit en intressant bok därom, uppger att bävern spelat en stor roll i den primitiva människans kulturer såväl i Asien som Amerika. För indianerna var bävern ett heligt djur och figurerade i deras religiösa legender. Vissa indianstammar räknade sina anor från en legendens jättebäver, och det anses att bävern i långt avlägsna tider spelade en liknande roll också för de europeiska jägarfolken. Men bävern trängdes undan i takt med den västerländska kulturens utbredning. I samband med att skogarna skövlades, försvann bävern inom Medelhavsområdet, anser Wilsson, men ännu vid vår tideräknings början fanns det bäver i Spanien och Italien. I slutet av 1200-talet blev den utrotad i England. Bäverutrotningen fullbordades i Tyskland, Frankrike och Ryssland under 1800-talet. När koloniseringen av Nordamerika och Kanada satte igång, blev bävern snart en handelsvara av stora mått. En enda han-

delsstation i Kanada levererade årligen 20 000 bäverskinn och i slutet av 1700-talet exporterade Hudson's Bay Company över 200 000 bäverskinn till Europa. Men mot slutet av 1800-talet var bävern strängt taget utrotad även i Nya världen. Bävern blev då småningom fridlyst och många återinplanteringar företogs. Resultatet blev anmärkningsvärt gott: bäver förekommer nu inom stora delar av det ursprungliga utbredningsområdet.

Norge blev ett föregångsland när det gällde skydd av bävern. I början av 1840-talet lyckades en ägare av gården Flaten under Næss järnverk åstadkomma fridlysning av bäver på brukets områden. Denna åtgärd ledde till att bävern spred sig över landet och kolonier bildades lite varstans.

Att jakten på det en gång så rikligt förekommande djuret blev så katastrofalt förödande, härledde sig inte minst därav att djuret omgavs med en nästan helig nimbus, kalla den gärna vidskeplig. Bävergället ingick i en rad huskurer och var en apoteksvara av högsta potens och betraktades som ett verksamt medel mot de flesta krämpor. Tidvis kostade bävergäll tre till sju daler lodet (1 lod=13,17 gram). Detta belopp t.o.m. översteg det konstantbelopp som förr i tiden utgjorde en dränglön. En enda bäver kunde ge så där en 20—30 lod, så man undrar inte på att den var ett eftersökt jaktbyte! Men också bäversvansen uppskattades, då av densamma lagades den sägenomsusade rissmorningen, och bäverskinnet åsattes sådant värde, att det vid sidan av mård- och hermelinskinns officiellt ingick i kronoskatt och prästtione.

Hur riklig förekomsten av bäver var i gamla tider i vårt land, finns egentligen inga statistiska uppgifter om, men att stammen undan för undan minskade, företrädesvis som en följd av den intensiva jakten och de listiga fångstmetoderna, torde få anses som säkert. Den sista bävern i Småland fälldes omkring år 1800; ti-

Bävergäll = de i rök torkade körtelpungar, som finns under huden mellan genitalorganen och analöppningen hos båda könen av bävern. Körtlarna består ytterst av flera vävnadslager omslutande ett inre sekret, som i färskt tillstånd är tjockflytande, gulrött, men torkat rödbrunt, hårt, sprött och vaxglänsande, olösligt i vatten, nästan fullständigt lösligt i sprit. Dess användning som läkemedel går tillbaka till Hippokrates, och har använts bl.a. i form av bävergälldroppar mot hysteriska krampanfall och kolik, dock endast i folkmedicinen. (Sv. Uppslagsbok).

Bäverhälla från Leipikvattnet, nu i läns museet. Hällan har använts i en bäverfälla.

digare hade bäverkolonier förekommit t.o.m. i Skåne, där Helgeå, Rönneå och Kävlingeån utpekas som urgamla bävervisten.

I Jämten 1916 lämnade Eric Festin en kort beskrivning av skilda fångstmetoder; här skall endast nämnas de vanligast förekommande: nät och tina, slagjärn och harpun. Icke sällan uppgillrades flata stenar — bäverhällar — vid ingångarna till bäverhyddorna. Sådana hällar uppges ha varit vanliga i Bjurälvdalen och ett exemplar av en dylik häll överlämnades 1912 till Heimbygdas samlingar. Den väger 12 kg. och har borrarade hål i hörnen. När gillret lösgjordes och föll över bäverkroppen, trycktes densamma under vattenytan så att djuret drunknade. Det uppges att den "store bjurdödaren" Per Persson i Långsele företrädesvis härjade i Bjurälven, där han jagade under 1840-talet och dödade den sista bävern omkring 1850. Han hade sin speciella metod att fånga bäver: en stor, dresserad hund släpade fram bävern till sin husbonde, som bara hade att döda den med ett slag av yxan.

Denna skandalösa utrotningsmetod tycks inte nämnvärt ha upprört sinnena. Även om det lär ha förekommit varnande notiser i tidskrifter och tidningar, var det först efter den totala utrotningen som man besinnade sig och gav uttryck härför. Så vitt man vet var det komministern i Multrå, hembygdsforskaren och jägaren Erik Modin, som i en av sina många artiklar i Svenska Jägarförbundets tidskrift år 1911 först framkastade frågan om återinplantering.

Så småningom blev Festin intresserad och genom kontakter med intendenten Alarik Behm på Skansen, insamlades en penningssumma, så att Behm hösten 1921 kunde resa till Norge och för tretusen kronor förvärva ett bäverpar. Bävrarna transporterades till Skansen, där de vistades vintern och våren 1922.

Man hade stannat för Bjurälvdalen i norra Frostviken som lämplig bosättningsort för bäverparet. Dalen, 14 km. lång och nära två km bred, hade doliner och lämningar av bäverkanaler från tidigare "bebyggelse". Området blev grundligt undersökt, botaniskt och geografiskt, av fil. dr Sven Arbmán i Sunne, Värmland. Under tiden fortsatte penninginsamlingarna och bidrag lämnades av bl.a. Svenska Naturskyddsföreningen och Jämtlands läns landsting.

Så var man då i högsommartid färdig för utplanteringen. Det blev en mödosam och tröttande resa från Stockholm upp till Leipikvattnet med tåg, båtar, kärra, bår och släpa de många väglösa milen genom ödemarken. Allt gick bra, och torsdagsmorgonen den 6 juli 1922 kunde de två djuren släppas ut ur sin bur vid en av de gamla bäverkanalerna. Djuren föreföll trivas och fick den varsamma tillsyn, som dessa skygga djur behövde, av bonden på Leipikgården, Olof Persson och hans två söner Henrik och Olov.

I november samma år kunde Festin konstatera, att tio rapporter ingått om bävrarnas liv och leverne i den nya miljön. De hade lokaliserat sig kring utplanteringsstället och de röjde genom sina "strandhugg" sin vistelseort, i övrigt var de svåra att upptäcka.

Det har spekulerats åtskilligt om utfallet av denna första plantering. Det har till och med gjorts gällande att det första för-

Bäverlådan avgår från Jorm placerad på en vagn med hårt stoppade hö-säckar som underlag. Detta visade sig vara det för bävrarna svåraste färd-sättet. Överst på lasset tronar länsantikvarie Eric Festin.

söket blev helt misslyckat av det enkla skälet, att de två premiär-djuren skulle vara av samma kön! Hur därmed förhåller sig må vara osagt. Men det är tydligt att man inte var helt belåten med resultatet, ty redan 1925 företogs ytterligare en utplantering av två bävvar inom samma område. Även om denna åtgärd är me-ningarna delade. En person, väl lokaliserad i trakten, påstår be-stämt, att ingendera inplanteringarna så att säga slog rot. Andra iakttagare är av motsatt mening.

Enligt uppgift av Leipikgårdens nuv. beboare, Per-Albin Pers-son, skulle emellertid planteringarna gått bra till. 1943 inträffa-de emellertid en så kraftig vårflod att dammar och hyddor spo-lades bort, då bävrarna flyttade bl.a. till en bäck mellan Raude-jaure och Lilla Leipikvattnet. I Bjurälven fanns bäver så sent som i fjol, sedan den varit borta därifrån mellan 20 och 25 år. De djur som nu finnas där härstammar med all sannolikhet inte från de första inplanteringarna utan har kommit från bäver-

Fortsättningen på den första inplanteringen. Från Ankarede bars bäverlådan av sex bärare fram till Ankarvattnet, som sedan passerades med roddbåtar.

stammarna i Ström. För ett 10-tal år sedan skedde en uppvandring av enstaka djur till övre delarna av Faxälven till Gäddede-trakten. Bl.a. förekommer nu kolonier i Storvattnet och i Storbäcken vid Kycklingvattnet. (Meddelat av jaktvårdskonsulent Rickard Brändström, Strömsund).

Att intresset för bäverstammens utbredning verkligen tog fart vid denna tid, därom vittnar de åtgärder som företogs bl.a. i Västerbotten. Redan 1922, när budskapet om den jämtländska inplanteringen gått ut över landet, gjordes i Västerbotten en insamling och fyra bävrar inköptes och utsattes i Tärnaån. Men tre av bävrarna dog under vintern, varför ytterligare sju bävrar förvärvades och utsattes. Detta skedde den 15 juli 1924 i Tärnaån, Sorsele socken. Planteringar företogs på samma plats också den 20 och 28 juli. Bävrarna spreds åt skilda håll och förökade sig, men efter 1936 ansågs stammen av någon besynnerlig orsak "försvunnen". Från 1950 fram till 1970 har ytterligare utsatts ett 40-tal bävrar på tio olika lokaler, så att stammen nu uppskattas till hundratalet djur. I Kopparbergs och Värmlands län företogs också utplanteringar 1924, i Örebro län 1927, i Norrbottens län 1936

Vid Ankarvattnets strand företogs en kort undersökning av dr Sven Arbman, för att ta reda på om djuren var feberfria före den sista ansträngande färden över blötmyrarna.

samt i Göteborgs- och Bohus län, Älvsborgs, Västernorrlands och Norrbottens län under senare tid. Till en del andra län har bäverkolonisering skett genom invandring, så att den totala bäverstammen enligt inventeringen 1969 då utgjorde 7.507 djur mot 2.206 vid inventeringen 1961/62. Inventeringarna ådagalägger att bäverbeståndet i Jämtlands län mellan 1961 och 1969 ökat från 438 djur till 3.634, den kraftigaste ökningen i landet. Som tvåa kommer Västernorrlands län, som fått många "invandrare" från Jämtland, med uppskattningsvis 1.735 djur, och som god trea Värmlands län med 1.098 bävrar. I Kopparbergs län fanns vid räkningen 644 bävrar och i Örebro län 260. Totalt har bäverstammen under 60-talet fyrdubblats, och i Naturvårdsverkets re-

Frostviken 1922. Hästen får trygor före färden över blötmyrarna.

dogörelse för bäverinventeringen heter det beträffande Jämtland, att ökningen här synes så stark, att det kan ifrågasättas om vissa delar av länet kan tåla större stam än som nu finns.

Det ur många synpunkter mest intressanta och mest "vinstgivande" inplanteringsföretaget skedde sommaren 1925 i Görvik, Hammerdal. Det var ett helt ideellt företag, genomfört från början till slut av enskilda personer. Om denna friska satsning har forstmästaren Axel Bränholm i Sundsvall, född och uppväxt i Görvik, bistått mig med följande interna skildring:

"Någon gång hösten 1924 råkades några män i 25—40-årsåldern på Hemming Hemmingssons handelsbod i Görvik. Man började samtala om jakt och djurliv, och bävern kom på tal. Bäver borde man också ha plats för på Görviksskogen, tyckte någon, och så var idén så att säga kläckt. Erik Bränholm tog sig genast an idén, som omedelbart vann uppslutning från bybornas sida, och han genomförde den från början till slut med aldrig svi-

Den första utplanteringen närmar sig sin fullbordan. Karavanen tar sig fram över myrarna söder om Leipikmon.

kande intresse och tillförsikt. Det var praktisk, positiv naturvård som alla i byn tände på. Men var skulle man få pengar? Förfrågningar gav vid handen, att ett bäverpar från Norge skulle kosta 800 svenska kronor, omräknat till "dagens kurs" ungefär 12.000 kr. Samlar man nu för tiden för slikt ändamål ihop 12.000 kr. inom en liten by på landet? I Görvik gjorde man det för 47 år sedan utan större svårighet och med stor entusiasm. Man arrangerade en aftonunderhållning, som man hoppades skulle ge en viss intäkt.

Nu var det emellertid så att bävrarna måste utan dröjsmål beställas hos Bäver-Jensen i Södra Norge och detta redan innan det fanns ett öre i bäverkassan. Detta krävde garanti, och det blev hemmadottern Anna Persson, som välvilligt ställde sig som garant för det erforderliga beloppet. Och så drog aktiviteterna igång. En bäverfest hölls vintern 1925 i byns skollokal. Axel Bränholm höll bäverföredrag, grundat på litteraturforskningar vid Kungl. Biblioteket, och sedan följde musikalisk underhållning av

skilda slag, körsång och som avslutning en rad basar- och tivoli-fröjder. Alla hade roligt, offerviljan var stor och pengar strömmade in. Över 300 personer inräknades och det var mer än skolasal, förstuga, tambur och lärarinnekammare kunde rymma. Varifrån kom alla dessa människor i en skogsby som bestod av tolv bondgårdar?

När bäverparet anlände längre fram på året — mitt i slåttern — hängde allt manfolk i byn undan liarna och ställde upp att ordna bäverfesten nummer två. När alla förberedelserna klarats av, fördes bäverparet in i byn genom en lövad äreport. Nöjeslivet fortsatte sedan i ett "nöjesfält" på skolgården, och arrangemangen utökades med rundturer i motorbåt på Görviksjön, allt naturligtvis mot vederlag i reda pengar. Givmildheten var fortfarande god och gensvaret från publiken var inte att ta miste på.

Men sommarfestens höjdpunkt var bävertransporten, som åtföljdes av en stor armada med passagerare i fullastade båtar över Görviksjön upp till ån mellan Harsjön och Görviksjön, där bävrarna sattes ut i sitt rätta element.

Resultatet skulle snart visa sig. Redan samma höst hade ett bäverhus uppförts i Flodalsbäcken, som utmynnar i norra delen av Harsjön. Ett år senare synes detta bäverhus möjligen ha övergivits och ett större sådant anlagts i en bäck, som mynnar ut i södra delen av nämnda sjö. Bäverstammen tillväxte snabbt och efter några år spred sig bävrarna ut och in på Ramsele sockens marker i Ångermanland. Efter några årtionden hade bäverstammen inom Hammerdal, Ramsele, Resele, Ström och angränsande delar av Ragunda ökat till tusentals djur, märkligt nog med särskilt stor koncentration till älvbrinkarna vid Faxälven mellan Ramsele och Edsele".

Så långt Axel Bränholm.

Resultatet av uppslaget i Görvik blev som vi sett över förväntan gott. Ja, så gott att man på sina håll med tiden faktiskt blivit bekymrad för bäverstammens tillväxt. De bekymrade menar — i motsats till forstmästaren Bränholm — att bäverstammarna gör skada på skog och mark och att man nu bör stävja en ytterligare tillväxt, åtminstone inom vissa lokaler, där djuren uppenbarligen gjort sig väl så hemmastadda. En viss aversion har spritt sig åt-

I bävermarkerna vid Frostaån 1938. Fr v Axel Bränholm, Carl Fries och Erik Bränholm.

minstone i Hamnerdal m.o., där ett 50-tal markägare för ett par år sedan begärde tillstånd att få fälla hundratalet bävrar. Länets jaktvårdsförening fick 1971 av Naturvårdsverket tillstånd att under licensjakt få skjuta etthundra bävrar fram till den 30 april 1972. Endast sex bävrar blev emellertid fällda under den tillåtna jakttiden, och en ansökan att få tiden för licensjakten förlängd till att omfatta även maj månad, avslogs av Naturvårdsverket. Däremot skulle under maj månad bäver få infångas levande att förflyttas till andra delar av landet, där efterfrågan kan förekomma.

Denna första avskjutning av bäver i Sverige i modern tid gav sålunda ett skäligen magert resultat. Och det har sin naturliga förklaring: det är inte någon lätt sak att på lagenligt sätt fälla ett nattdjur som bävern, som därtill är både skygg och listig. Och därjämte är det säkert så, att den nutida jägaren inte äger samma knipslughet, grundad på sekellånga erfarenheter och lärdomar, som jägarkollegan gammaldags. Och inte heller besitter bävergället samma ekonomiska och medicinska attraktion i dag som låt oss säga för etthundra år sedan.

Men en historisk tilldragelse kan vi faktiskt notera detta år. Nu sägs det rakt på sak från fackmässigt folk, att den svenska bäverstammen har sådan utbredning, att dess framtida bestånd

med all säkerhet är tryggt! Detta så mycket mer som bävern får sin första kull ungar vid två års ålder och kan bli minst 20 år gammal!

LITTERATUR

Sveriges Natur årg. 1910, 1921, 1922 och 1967. I den sistnämnda årgången Axel Bränholms art. "Bäverns framtid i Sverige".

Årsberetning for Trøndelagens kredsforening for naturfredning i Norge 1920—21.

Brem 1882: Djurens lif.

Jämten 1916 och 1922.

Svenska Jägarförbundets Tidskrift 1911 och 1922.

Lars Faxén: Etthundra år sedan bävern utrotades. Jakten i Jämtland och Härjedalen årg. 1971.

Lars Wilsson 1964: Bäver.

Ortnamn och ortnamnsvård i Jämtland

Ortnamn har bildats i alla tider, så snart människan haft behov av att kunna närmare ange läget eller beskaffenheten av en plats eller att befästa minnet av något, som hänt där. Ett livsvillkor för ett ortnamns bevarande är att det brukas. När så inte längre sker, t.ex. på grund av att bygden blivit öde som på digerdödens tid under 1300-talet, då faller ortnamnen lätt i glömska. Att så kan ske också av andra orsaker än pest eller ödeläggelse av liknande slag, märker man i våra dagar, när det gäller slätternamn och namn på platser kring nedlagda gårdar och fäbodrar. Det är nämligen lätt att konstatera, att av den stora rikedom på slätternamn och liknande, som man finner i 1800-talets skifteshandlingar, är det på många håll inte stor procent, som är känd och brukad av den nu uppväxande generationen.

Vad som särskilt intresserar i detta sammanhang är dock inte slätternamn och sådant, som väl i alla tider kunnat vara en smula tillfälligt bildat och kortlivat, utan *bebyggelsenamnen*, d.v.s. namnen på socknar, byar och gårdar. Det är dessa, som i främsta rummet är förknippade med bygdens tillkomst och utveckling. Vår nutida bygd har sina rötter i äldre tid. Detta kan man konstatera utan att hemfalla åt någon sentimentalitet. Och ortnamnen är den äldsta och ofta den enda bäraren av den muntliga traditionen om bygden i gammal tid, innan skriftliga urkunder börjar finnas. Varje ortnamn är nämligen en Ortsbeskrivning i kort form, given på det språk, som brukades av bygdens människor vid den tid, då ortnamnet kom till. Ofta är ortnamnens vittnesbörd oklart för oss. På grund av sin ålder är de i många fall starkt avslipade och förändrade, liksom ju också det talade språket i en trakt förändras från generation till generation. Forskningen erövrar dock ständigt ny mark bland tidigare otolkade ortnamn, och det är inget tvivel om att när alla väsentli-

gare ortnamn fått sin tolkning, kommer bygdens historia att ligga i långt klarare ljus än nu. För Jämtlands del är härvid den rika tillgången på tidiga urkunder, där ortnamn omtalas, av oskattbart värde, och landskapet intar i detta avseende en särställning i Norrland.

Bland våra ortnamn är det i dag anledning att fästa särskild uppmärksamhet vid sockennamnen. Rent tidsmässigt tillhör de oftast — men inte alltid — våra äldsta ortnamn. De fanns i många fall redan då den kristna kyrkan organiserades i bygden, och det är lätt att påvisa, att de tidigare ofta varit namn på centrala bebyggelser. Ordet *socken* betyder egentligen "sökande", och begreppet socken utgör från början en sammanfattning av de människor, som "sökte till samma kyrka".¹ I den allmänna uppfattningen har socknarna utgjort något fast och bestämt med mycket stark hävd och i många avseenden samlande funktioner för dem som bodde i socknen. De har varit knutna till landets äldsta administrativa indelning. Nu pågår i landet en omfattande omregistrering av fastigheterna. Anledningen är övergång till databehandling, och detta kommer att få stora följder för ortnamnens del. Kommunerna avses bli registerområden, sedan de tidigare jordregistersocknarna i detta sammanhang spelat ut sin roll. Det nya systemet kommer naturligtvis att i många avseenden innebära praktiska fördelar. Men det ser inte ut, som om det skulle ge något utrymme för sockennamnen. I samband med databehandlingen av fastighetsuppgifterna kommer vidare också ett stort antal av de gamla bynamnen att utmönstras ur de officiella sammanhangen och bli ett slags andrarangsnamn. Dessa torde i fortsättningen få svårt att hävda sig, även om byborna gör sitt bästa för att hålla dem levande. Är då denna utveckling given? Enligt av lantmäteristyrelsen lämnade förhandsuppgifter beträffande sydligare län blir procenten utmöntrade ortnamn mycket hög. En viss modifiering i utmönstringen är kanske att vänta, men enligt författarens åsikt finns det stor anledning att vara pessimistisk inför det hot, som denna ommöblering i det officiella ortnamnsskicket innebär mot det kulturarv, som utan all diskussion ligger i våra ortnamn. Bygden har ju kontinuerligt utvecklats från äldsta tider, och i denna utveckling bildar

ortnamnen något mycket väsentligt, därför att identifikationen av platser och dem som bor där i så hög grad förmedlas just genom ortnamnen. Nu hotar denna sedan gammalt naturligt forts löpande utveckling att bli allvarligt störd.

Det finns därför anledning att ge några inblickar i det jämtländska ortnamnsskicket av i dag, alltså det ortnamnsbestånd, där ingreppen kommer att ske. En fråga som man ofta gör, är hur långt tillbaka i tiden ortnamnen kan berätta om bygden. Frågan kan inte entydigt besvaras; även inom områden, där man t.ex. genom gravfynd vet, att bygden är gammal, finns det ortnamn från skilda tider. Forskningen anser, att det i allmänhet inte förekommer några svenska ortnamn från äldre tid än järnåldern, som räknas ha börjat i Skandinavien omkring år 400 före Kristus. Det kan naturligtvis finnas kvar ett och annat ortnamn från ännu äldre tid, men de torde vara lätt räknade, och fallen är mycket osäkra. I Jämtland har Storsjöbygden och dalgångarna kring vattendragen först fått fast bebyggelse, därför att det var lättast att livnära sig där, och i dessa områden hittar man också de äldsta bebyggelsenamnen i våra bygder.

Man brukar i ett sammanhang som detta särskilt betona värdet och betydelsen av de s.k. typbildande ortnamnen, därför att det finns vissa möjligheter att ordna dem tidsmässigt efter deras uppkomst. Det anmärkningsvärda med dem är bl.a., att de bildats under vissa begränsade tidsperioder men sedan så att säga kommit ur modet av någon anledning. Bland de viktigaste och äldsta typbildande ortnamnen återfinner vi *vin*-namn, *hem*-namn och *sta*-namn. De är från hednisk tid.

Vin-namnen är i nutiden svåra att känna igen, om man inte har tillgång till gamla skrivformer för dem. Det ord *vin* som det här är fråga om, är ett urgammalt, ur vårt språk som levande ord för länge sedan försvunnet ord, som betytt "betesmark". De jämtländska *vin*-namnen är inte så många, men de avser samtliga centralt belägna bebyggelser, där det finns många omständigheter, som tyder på att bygden är gammal. Hit hör bl.a. socken-namnet *Rödön*, vidare *Silje* och *Hägra* i *Rödön*, *Härke* och *Knytta* på *Frösön*, *Ösa* i *Äs*, *Grytan* i *Brunflo*, *Höla* i *Hallen*, *Välje* i *Marby*, *Kövra* i *Myssjö*, *Skickja* i *Lit* och *Rista* i *Unders-*

åker. Valter Jansson, professor i Uppsala, har genom studier av den språkliga utvecklingen hos de jämtländska vin-namnen kunnat konstatera, att åtskilliga av dem går tillbaka till folkvandringstiden och nu alltså kan vara omkring 1500 år gamla.² Ordet *vin* i dessa urgamla ortnamn skall inte förväxlas med det *vin*, som betyder "skogsfågellek" och som ingår i sammansättningar som *fågelvin* och *tjädervin* och i ortnamn som t.ex. fjällnamnet *Vinklumpen* i Hotagen.

Hem-namnen är en annan mycket ålderdomlig grupp av typbildande ortnamn. Dit hör bl.a. *Undrom* i Rödön, *Mjälle*, *Tanne* och *Vagle* på Frösön, *Hälle* i Brunflo, *Salom* i Hackås, *Vattjom* i Oviken och *Sem* i Äs. Dessa ortnamn är sammansatta med ett *hem*, som formellt sett är samma ord som vårt nuvarande ord *hem* (heim) men i en äldre betydelse "gård" eller "trakt". *Hem*-namnen har kunnat bildas under en lång tidsperiod. De är talrika i Norge, och en norsk forskare, Magnus Olsen, har räknat med att de i tiden kan gå ned mot Kristi födelse.³ Om detta också gäller de jämtländska *hem*-namnen, är dock mera ovisst; några av dem har påtagligt unga språkdrag. Läget i bygden är dock vanligen lika centralt som hos *vin*-namnsbyarna, och detta är ett tecken på mycket hög ålder.

Den dominerande gruppen av typbildande ortnamn från hednisk tid i Jämtland utgör *sta*-namnen, av vilka det finns ett åttiototal. Man känner i allmänhet lätt igen dem, därför att de i nutiden i regel slutar på *-sta*: *Gusta*, *Rösta*, *Vamsta*, *Kullsta*, *Hårsta* o.s.v. "Sta" går tillbaka på en flertalsform *stadhir*, vilket man lätt brukar kunna konstatera, om det finns medeltida skrivformer för namnen. "Sta" är besläktat med verbet *stå*. Den närmare betydelsen har mycket diskuterats och är alltså omtvistad. Rent praktiskt kan man översätta detta namnelement som "ställe", "plats", "gård". *Sta*-namn förekommer i vårt land särskilt i Mälardalskapen. Norrut finns det en koncentration av dem längs södra Norrlandskusten, och så har vi en markerad förekomst kring Storsjön i Jämtland. De mellansvenska *sta*-namnen dateras på goda grunder till tiden mellan Kristi födelse och år 600.⁴ En del av *sta*-namnen i Jämtland kan också tillhöra ett så tidigt skede, men sannolikt är de genomsnittligt yngre. Första delen av ett

jämtländskt *sta*-namn innehåller ofta ett mansnamn från hednisk tid, och detta är ett av vittnesbörden om namnens höga ålder.

En annan grupp av gamla typbildande ortnamn utgör de namn, som innehåller ordet *by*. De åsyftar dock ofta bebyggelser, som är yngre än byarna inom de hittills berörda grupperna. Det finns visserligen namn på *-by*, som anses gå tillbaka ända till vikingatiden, vad deras uppkomst beträffar, men man märker å andra sidan ibland, att *by*-bebyggelserna har ett mindre centralt läge än platser med namn som slutar på t.ex. *-sta*. Man torde kunna säga, att de äldsta bland *by*-namnen är jämgamla med en del *sta*-namn och att de yngsta är från medeltiden. Innebörden av ordet *by* har i äldre tid varit "gård", inte som nu "samling av gårdar". Ett namn som *Fannbyn* (Fanbyn) betyder sålunda "forngården, gammalgården".

Klart medeltida är de ortnamn, som heter *Böle* eller slutar på *-böle*. Det är ganska gott om dem i Jämtland. Ordet *böle* är en avledning till *bol*, som i fornsvenskan betyder "boning, gård". Sammansättningen *ödesböle* har i Norrland brukats för att beteckna ödehemman. Att *böle*-namnen är relativt unga, kan man bl.a. se av att *böle*-bebyggelserna ofta står i tydligt beroende av någon annan, äldre bebyggelse i närheten. "Bölena" representerar nybyggen i gammal tid. Att de i många fall är gamla nog, framgår av att de är tidigt belagda i gamla handlingar i en del fall. Så är t.ex. *Böle* i Offerdal omtalat redan omkring år 1420.

Till samma tidsperiod som *böle*-namnen får man räkna en del av de ortnamn, som slutar på *-gård(en)*, men det finns också en hel del unga namn bland dem. Ett bynamn som *Hårdgård* i Hällesjö är omtalat i handlingar redan 1444, *Skottgården* i Oviken år 1486. Båda innehåller mansnamn i sin första del.

Bilden av typbildande jämtländska ortnamn kunde kompletteras med ytterligare en del grupper, t.ex. namn på *-säter (-sätt)* t.ex. *Dvårsätt*, på *-land*, t.ex. *Brattland*, men de nu berörda grupperna är viktigast, när det gäller att bedöma bygdens struktur vid skilda tider. Som en viktig grupp för sig, som givetvis är från hednisk tid, får man betrakta de ortnamn, som direkt vittnar om forntida kult, nämligen *Frösön*, *Norderön*, *Odensala*, *Vi* i Näs och *Hov*, som förekommer på flera håll och syftar på hedniska kultplatser.

De typbildande ortnamnen brukar i regel tilldra sig den största uppmärksamheten, när det gäller att ge en bild av ett områdes ortnamnsskick. De har av skilda anledningar blivit föremål för utforskning och systematisering. Men den stora massan av Jämtlands äldre bebyggelsenamn tillhör inte de nu summariskt berörda grupperna. De är vad man brukar kalla ursprungliga *naturnamn*, d.v.s. de har först varit i bruk som karakteriserande beskrivning för platsen som sådan, utan bebyggelse, och först i andra hand blivit knutna till den bebyggelse, som uppstått på platsen. Dit hör namn som *Berg*, *Hackås*, *Näs*, *Ström*, *Ås*, alla med genomskinglig innebörd, vidare *Alsen*, *Lit*, *Lockne*, *Ragunda*, samtliga ursprungliga sjönamn liksom *Hotagen*, *Kall*, *Sundsjö*, *Föllinge*. Många av dessa ortnamn hör till sin uppkomst och sitt tidigaste bruk ganska säkert hemma i hednisk tid. *Ås*, för att nämna ett av de nyss uppräknade namnen, bör vara lika gammalt som vinnamnet *Ösa*, som är en sammansättning av "ås" och "vin", och det kan i detta fall inte gärna vara fråga om annat än den *ås*, som åsyftas i själva sockennamnet *Ås*. Oviksbygdens alla byar med ett namn, slutande på *-åsen*, *Joxåsen*, *Svensåsen*, *Åbbåsen* m.fl., tycks som bebyggelser kunna följas till 1400-talet enligt urkunderna. Gäller det att på en karta pricka in de ortnamn, som visar bygdens utsträckning i hednisk tid, står man alltså inför en rätt svår uppgift. *Vin-*, *hem-* och *sta-*namn kan man utan risk för misstag markera på kartan, men där hör säkert också hemma ett långt större antal av ursprungligen naturbetecknande bebyggelsenamn. Lättare är det att på detta sätt visa bygdens utsträckning exempelvis kring 1350 och 1500; man kan då gå efter de uppgifter man har om platserna i skriftliga urkunder.

Vad kan då ett studium av ortnamn i Jämtland ge en vanlig människa, som kanske inte är så intresserad av de metodiska linjer, som den specialiserade forskningen följer? Det är väl så, att de flesta människor har en önskan att knyta samman det nuvarande med vad som hör till en gången tid. Gamla bruksföremål samlas ju och sparas. Ju äldre de är, desto värdefullare blir de. Bland det äldsta som hör till en by är dess *namn*. Kan man ge namnet en riktig tolkning, så sprider detta ljus över bygdens tidigare liv. Mycket ofta innehåller de jämtländska bynamnen

gamla personnamn. I en del fall kan man faktiskt utpeka den, vars namn, ofta för flera hundra år sedan, blivit knutet till platsen i själva ortnamnet. Författaren har givit en del exempel härpå i boken "Jämtländska ortnamn". Och vad är det som hindrar, att många av traktens nuvarande inbyggare är förenade med blodsband med den *Harek*, *Havard*, *Grimhild*, *Ottar*, *Thiude* och allt vad de hette, som en gång blev namngivare åt byar i Jämtland?

Ortnamnen är ett slags fasta punkter i bygden. De förenar nu-
et med det förgångna och ingår i den allmänna kulturella bak-
grund, som varje samhällsbildning ägt och äger i vårt land. De
hör med i det kulturlandskap, som i vår tid med dess rationali-
seringar av skilda slag får allt mindre kvar av sin historiska bak-
grund. Ortnamnen är något att ta vara på och vårda i denna tid,
då så mycket innehållsrikt och upplysande från äldre tid så lätt
nedvärderas. Här och var i jämtländska byar står det en min-
nessten med korta notiser om byns grundande och dess fortsatta
öden. Borde inte varje by skaffa sig en tavla med kortfattade
uppgifter om bynamnets innebörd, dess äldsta kända invånare och
andra vägledande uppgifter om byns historia? Det skulle stärka
hembygdkänslan och väcka intresse för bygden bland dem, som
besöker den. Det får inte bli så, att vi till sist bor i "nummerby-
ar", där numret är det viktiga och bynamnet något ovidkom-
mande.

NOTER

¹ Se E. Hellquist, Svensk etymologisk ordbok, 3:e uppl., s. 1023.

² Se Valter Jansson, Nordiska vin-namn.

³ Magnus Olsen, Ættegaard og Helligdom, s. 158.

⁴ Se Gösta Franzén i Nordisk Kultur 5, s. 140.

LITTERATUR

Flemström, Bertil, Jämtländska ortnamn.

Franzén, Gösta, [Ortnamn i] Sverige. (I Nordisk Kultur 5.)

Lindberg, Carl, De jämtländska sockennamnens ursprung — by-, gränd- eller bygdnamn. (Bl.a. i Jämten 1943).

Pamp, Bengt, Ortnamnen i Sverige.

Ståhl, Harry, Ortnamn och ortnamnsforskning.

Bynamn och traktnamn

Det nya fastighetsregistret

För åskådlighetens skull kommer denna redogörelse att avse landsbygden där jordregister föres och där en fastighet betecknas med ett namn och ett nummer och inte tidigare städer eller andra tätorter där stadsregister föres och där en fastighet betecknas antingen med ett kvartersnamn och ett nummer (tomt) eller enbart med ett nummer (stadsäga). En jordregisterfastighets namn är oftast namnet på by eller hemman.

Jordregistret lades upp omkring åren 1910—1920. Ett register lades upp för varje socken. Beteckningen för en viss fastighet med namn och nummer måste vara entydig inom socknen. Socken är registerområde. Stommen i jordregistrets fastighetsredovisning motsvarar redovisningen i jordeböckerna av hemman (jordebokshemman, jordegendomar med skattetal) och lägenheter (jordebokslägenheter, jordegendomar utan skattetal). Även i jordeboken redovisades hemmanen och lägenheterna särskilt för varje socken.

En by består i regel av flera hemman, som oftast har samma namn och olika nummer men som ibland kan ha olika namn. Något förenklat kan man säga att vid jordregistrets uppläggande var fastighetsnamn detsamma som namn på by eller hemman.

När i samband med 1875 års förordningar om lagfart och inteckning lagfartsbok och inteckningsbok lades upp redovisades även då, särskilt för varje socken, de i jordeboken upptagna hemmanen och lägenheterna. Dessa lagfarts- och inteckningsböcker är numera ersatta med de moderna fastighetsböckerna.

Namnformerna i jordregistret som ursprungligen överensstämde med jordebokens redovisning av hemman och jordebokslägenheter har kommit att något utökas. Då mark till två eller flera hemman avskildes till särskild fastighet genom avsöndring eller avstyckning skulle den nya fastigheten åsättas namn. Tidigare

ansågs att en sådan fastighet inte borde ha samma namn som hemman (by) utan ett därifrån avvikande namn. Hemmansnamn borde förbehållas fastigheter med skattetal. Härigenom kan inom en by vara belägna fastigheter, avsöndrade eller avstyckade lägenheter av i regel mindre omfattning, som har annat namn än bynamnet.

I samband med upprättandet av den ekonomiska kartan har skett och pågår ännu inom Jämtlands län en översyn av jordregistrets namnformer som har till syfte i huvudsak dels att till bynamn ändra namnet på sådana fastigheter inom by som tidigare åsatts annat namn än bynamnet dels att redaktionellt, med hänsyn till stavning, uttal eller ursprung, ändra namn på byar och hemman.

Enligt Kungl. kungörelsen 28.5.1968, Svensk författningssamling 1968:379, skall nytt fastighetsregister uppläggas. Därvid skall ske en mera ingående översyn av fastighetsnamnen d.v.s. i första hand namnen på byar och hemman. De bestämmelser som inverkar på fastighetsnamnen är i huvudsak följande. Registerområde skall inte längre vara socknen utan kommunen och då kommunen med den omfattning den skall ha efter kommunindelningsreformens genomförande. Ett område inom vilket fastigheterna har samma namn kallas i författningen trakt. Trakt kan alltså även benämnas namnområde och är efter nuvarande förhållanden praktiskt taget detsamma som by. Indelningen i trakter skall grundas på indelningen i socknar, byar och därmed jämförliga områden. Traktindelningen skall dock med avseende på traktnamn samt omfattningen och läget av den mark som hör till varje trakt vara sådan att indelningen kan antagas bli allmänt känd i orten. Indelningen bör vidare vara lätt att tydligt redovisa på karta.

Dessa föreskrifter om översyn av fastighetsnamnen i samband med uppläggandet av ett nytt fastighetsregister har tilldragit sig stor uppmärksamhet och även utsatts för kritik. Efter motioner behandlades frågan ingående i civilutskottets betänkande nr 4 vid 1972 års riksdag. Denna redogörelse, ehuru kortfattad, kan därför vara motiverad.

Enligt de direktiv som utfärdats i samband med författningen skall nuvarande fastighetsnamn så vitt möjligt bibehållas och ändring ske endast då det är särskilda skäl för ändring. I vilka fall kan då sådana särskilda skäl anses föreligga?

Såsom förut nämnts bör det vara lämpligt att, såsom sker i samband med upprättandet av den ekonomiska kartan, inom by belägna mindre fastigheter med annat namn än bynamnet återförs till bynamnet samt att bynamn (det skrivna fastighetsnamnet) redaktionellt moderniseras med hänsyn till stavning, uttal och ursprung.

För jordregistret är socknen registerområde. Beteckningen för en viss i jordregistret redovisad fastighet skall vara entydig inom socknen. För det nya fastighetsregistret skall kommun med omfattning enligt kommunindelningsreformen vara registerområde. Beteckningen för en viss i detta fastighetsregister redovisad fastighet skall vara entydig inom en sådan kommun. De nya kommunerna inom länet kommer att bestå av från fyra till tio socknar. Inom en sådan kommun kan finnas byar med samma namn i två eller flera socknar. I endast en av dessa socknar kan då namnet bibehållas oförändrat. I de övriga måste namnet ändras. Ett sätt att ändra sådant namn kan då vara att framför bynamnet sätta socknens namn. Ett annat sätt, om byn har ett dominerande läge inom socknen, kan vara att byn erhåller socken-namnet.

Den namnbärande delen av en by eller ett hemman i det äldre samhället var den bebyggda jordbruksdelen. Senare har uppkommit tätorter som erhållit särskilda tätortsnamn, alltså andra namn än bynamnet-fastighetsnamnet. Om detta tätortsnamn är allmänt använt och således dominerar över bynamnet bör det vara motiverat att inom ett lämpligt avgränsat område (trakt) innefattande tätorten fastigheterna erhåller tätortens namn. Ett likartat fall föreligger då på ägor till en by, vilka är avlägset belägna i förhållande till byns namnbärande del, uppkommit bebyggelse som är allmänt känd under annat namn än bynamnet.

Enligt författningen bör indelningen i trakter, således indelningen i områden med samma fastighetsnamn, vara lätt att tydligt redovisa på karta. Ett område med särskilt fastighetsnamn

bör ha en viss minsta areal för att så skall kunna ske. Detta fall, för liten areal, föreligger oftast beträffande de inom by belägna avsöndrade eller avstyckade lägenheter med annat namn än bynamnet, vilka enligt vad förut anförts bör återfå bynamnet. I övrigt är detta fall sällsynt. Om områden med olika namn med mindre delar är blandade om varandra kan det heller inte sägas vara lätt att tydligt redovisa varje namnområde på karta. Sådan blandning mellan namnområden förekommer i en del fall då två eller flera byars bebyggda områden är belägna i ett sammanhang. Här bör olika möjligheter kunna övervägas, exempelvis att namnen bibehållas men namnområdena ändras inbördes, att hela området erhåller ett gemensamt namn som redan vunnit hävd eller att hela området, om detsamma har ett dominerande läge inom socknen, erhåller sockennamnet.

I det nya fastighetsregistret kan på fastighetsägares eller riksantikvarieämbetets begäran i samband med beteckningsreformen antecknas *särskilt namn* på fastighet, alltså annat namn än det namn som ingår i registerbeteckningen. Sådant särskilt namn kan vara antingen bebyggelsenamn med hävd — t.ex. gårdsnamn inom by — eller traktnamn (bynamn) som utgår ur registerbeteckningen vid beteckningsreformen.

Om fastigheterna i en by erhåller nytt traktnamn (fastighetsnamn) kan bynamnet antecknas som särskilt namn för jordbruksfastigheter med brukningscentrum i byn. Detsamma gäller för annan fastighet som omfattar ett tidigare brukningscentrum.

Oversynen av fastighetsnamnen i samband med uppläggandet av det nya fastighetsregistret skall förberedast inom länsstyrelsens lantmäterienhet under kontakt med kommunerna, främst genom kommunstyrelse och byggnadsnämnd, som därvid kan tillse att ortskännedom från kommunens olika delar finns representerad. Förslagen skall redovisas till lantmäteristyrelsen för granskning av lantmäteristyrelsen, ortnamnsarkivet och riksantikvarieämbetet. Efter kungörelse i tidningarna skall förslagen därefter utställas för fastighetsägarna för de erinringar de kan anse befogade. Kommunerna skall yttra sig över förslagen. Länsstyrelsen har att yttra sig över erinringar mot förslagen. Lantmäteristyrelsen fattar därefter beslut om traktnamn och traktindelning i ett nytt

fastighetsregister. Mot detta beslut får talan inte föras. Några sådana beslut har ännu inte fattats för någon del av riket.

Inom länsstyrelsens lantmäterienhet har påbörjats förberedande utredningar och undersökningar för den föreskrivna översynen av fastighetsnamn inom länet. Något förslag föreligger ännu inte för någon socken. Frågan har stort allmänt intresse och bör hanteras varligt och noggrant. Enligt vad hittills framkommit bör förutsättningar finnas för att ändringarna av by- eller hemmansnamn inom Jämtlands län skall bli av relativt liten omfattning. Såsom förut anförts kan bynamn som måste utgå såsom fastighetsnamn antecknas som särskilt namn för vissa fastigheter i byn och kan på detta sätt bevaras.

Uppbrottet — ett utvandrarminne

Den 11 april 1902, en solig vårdag, rådde det liv och rörelse på gården "Jo-Anders" i Lillhärdal, Härjedalen. Ett sällskap på 21 personer hade packat sina ägodelar, åtminstone dem som inte kunde undvaras, eller dem som man av olika skäl inte ville skiljas ifrån.

Under morgontimmarna hade tio slädar lastats allt medan mer och mer folk kommit tillstädes för att ta farväl av sina släktingar, vänner och barndomskamrater, väl vetande att de troligen aldrig mer skulle återse varandra. Det var många sorgens tårar som fälldes när förut oskiljaktiga barndomskamrater nu måste skiljas, men nöden har ingen lag, moder "Svea" kunde inte ge alla sina barn deras bärning, och dessa 21 personer hade beslutat att göra som en miljon andra svenskar, nämligen att resa till Amerika.

De voro, hemmansbrukaren och fjärdingsmannen Per Persson Hedin 46, med hustrun Ingrid Larsdotter 46, och barnen, Lars 23, Per 21, Hans 15, Johannes 12, och Axel 10 år, döttrarna Kerstin 17, Karin 5, och Margreta 3 år. Augusta Persdotter 23 år följde med som deras piga. Vidare var det arbetaren Tol Svensson 30, med hustrun Gertrud Olofsdotter 33, och deras barn, Ida 10, Kerstin 6, och Svante 3 år. Övriga voro Emma Persdotter 17, Ingeborg Johansdotter 68, Johannes Svensson 22, Ragnhild Svensdotter 17, och Johannes Olofsson 28 år.

På den tiden var en Amerikaresa betydligt mera strapatsrik än den är nu, och för detta sällskap tog det en månad innan de den 10 maj var framme i Rapid City i Syd Dakota. De två första dagarna företogs färden med häst och släde de åtta milen från Lillhärdal till Älvdalen. Därifrån reste de med tåg till Göteborg, sedan med båt till Hull, och mellan Hull och Liverpool blev det järnväg igen. Väl framme i Liverpool fick de äntligen komma ombord på den rätta Amerikabåten som sedan tog dem till New-York, och därifrån blev det tågresan igen till Dakota.

Som för så många andra på den tiden skulle inte heller denna Amerikaresa avlöpa helt lyckligt. Den tre-åriga Margreta hade inte orkat med strapatserna, utan blev sjuk ute på Atlanten och dog sedan på tåget innan de nått fram till Rapid City.

Vad beträffar deras vidare öden vet vi att de tack vare sin arbetsförmåga och duglighet fick det bra, och blev goda medborgare i sitt nya land. Men kontakten med sin hembygd släppte de aldrig, otaliga är de brev som gått över Atlanten i båda riktningarna.

Om deras bekymmer och problem kan man göra sig en föreställning om man tittar litet i ett av dessa brev. — Vi har 80 styccken kreatur, 30 hästar, och för tillfället 13 får, samt 40 svin. Ja det hörs nog mycket, och det hade det varit om det varit i Lillhärdal, men här i Amerika är det inte så mycket. — Jag hörde sägas innan jag for hit, att i Amerika fick dom arbeta hårt, men jag tycker dom arbetar just ingenting här, bara åker. Lika med plöjning, bara att åka, sätter ner plogen med foten, och tar upp den med foten. — Regn har vi på en lång tid ej haft mycket utav. Jag kom här 1902, här var nog regn då tills 1910, då kom intet regn under juni, juli och augusti. —

Jag fick ej hö det året så jag måste köpa, och korna måste jag sälja så jag fick bara 12 kvar, men de som köpte visste att jag var tvungen att sälja så jag fick inte mycket för dem. — Vi ser på två mils avstånd Black Hills, där är mest tall, men jag har även sett gran, så har jag sett björk, men ingen ljun, överallt gräs, men dåligt med vatten. Bäckar finns, men de blir torra, inne i skogen rinner dom, men dom går ner i jorden innan dom når långt ut på prärien. — Ja, vi har nu levt igenom kriget, det var min värsta tid. Jag har aldrig varit direkt fattig så att vi lidit nöd, men jag har haft så mycket bekymmer ändå. Jag har varit skyldig pengar, och vi har haft missväxt flera år i följd så det har varit svårt många gånger att komma ut med räntan på lånen. Men allt detta var ingenting mot att ha en son ute i kriget. Jag fick gråa hår på ett år. —

Ja, detta och mycket mer kan läsas i ett brev som år 1920 kom till Sverige från en av dessa personer.

Efter vad som är känt blev endast två personer i detta sällskap förunnade att återse sin hembygd, nämligen Ida och Karin.

Karin, numera Carrie Holsten, var här sommaren 1971, och det är hon som hade de unika fotografierna från avresan med sig från Amerika, och som beredvilligt ställt dem till förfogande.

Under en 60-årsperiod, 1870—1930, utvandrade från Lillhär-dal c:a 600 personer. År 1902 var folkmängden 1700 personer, och detta år utvandrade till Amerika 35 personer från Lillhär-dal. En kraftig åderlåtning som kan mäta sig med nutidens flykt från landsbygden till storstäderna.

LÄS MERA I

Härjedalingar i Västerled. Red. Einar Granberg, Heimbygdas skriftserie, Hembygdsböckerna IV, Östersund 1949.

Högman, Olov, En Härjedalsbok. Likt och olik om och från Lillhär-dal. Heimbygdas skriftserie, Hembygdsböckerna II, Östersund 1970 (2 uppl.).

artiklar om emigrationen från Härjedalen och södra Jämtland i Jämten 1928, 1940, 1941, 1947, 1948, 1954 och 1964.

artiklar om Lillhär-dal 1943, 1951.

Lastning och förberedelser har pågått på Jo-Andersgården sedan tidigt på morgonen.

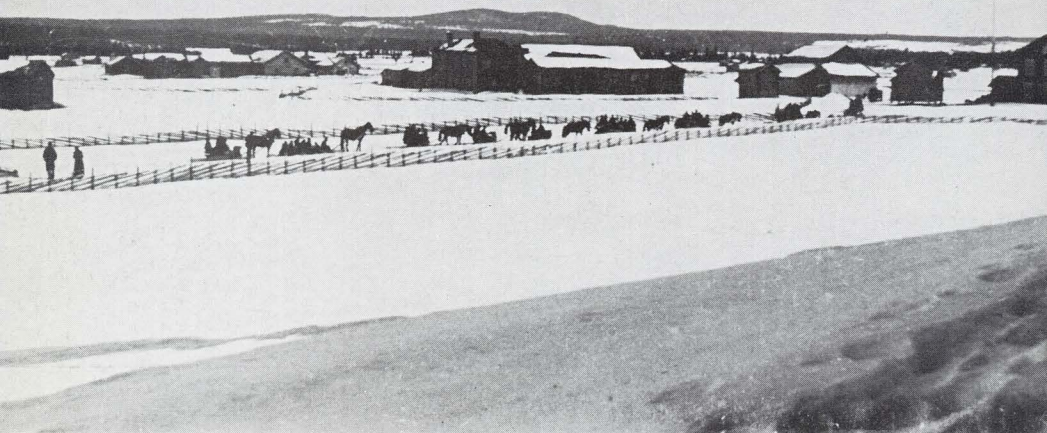
Mera folk har kommit tillstädes, och två slädar står lastade och klara. Hö har medtagits åt hästarna och kink för vattningen. Överst på ena lasset tronar en gammal ”spann”.

Det börjar dra ihop sig till avfärd.

Nu har alla fororna samlats och det bär iväg i sakta mak utför "Jo-Andersbacken". Släktingar och vänner går vid sidan av las- sen för att få växla ytterligare några ord. Mycket är ännu osagt och det är svårt att komma iväg.

Men här är nu alla på väg med kurs mot Orrmosjön. Den första milen av den långa resan företogs på Orrmosjöns is. Ett gammalt par har följt efter slädarna en bit längre än de övriga och står nu och ser efter de bortdragande.

Den 12 april. Framme i Alvdalen.

Något år senare kom detta foto till Lillhärdal. Det visar några av dessa ungdomar tillsammans med kamrater som rest tidigare, och andra som kommit efter. Det vill också visa de kvarvarande att "vi har det bra".

GÖRAN KARLHOLM

Fyra gamla lekar från Myssjö

Då jag 1950 kom till Oviken fick jag syn på en lek, som skolbarnen utförde. Jag hade aldrig sett den förut. Den hette Spröjte pinne. För cirka 10 år sedan blev den bortlagd av skolbarnen. I våras då jag nämnt något om leken för mina skolbarn kom de en dag till skolan och lekte den. De hade lärt sig den hemma av äldre personer.

En av mina kollegor Thyra Hansson f 1903, Drottningminne, Persåsen, och föreståndaren för skolbespisningen i Kövra skola Jenny Ekberg f 1900, Ekbergs, Persåsen, kunde leken. De mindes även flera lekar, som de brukade leka då de gick i skolan.

Här följer nu beskrivning på fyra gamla lekar, som kunnat tecknas upp tack vare dessa båda minnesgoda traditionsbärare. Inte minst gäller detta Monke. Kanske beror det på att Thyra och Jenny bor grannar och än i dag brukar gå till varandra och Monke.

Lekar och överhuvudtaget allt som har med barnens värld att göra har sällan fått tillräcklig uppmärksamhet inom den lokalhistoriska forskningen. Det är därför önskvärt att läsare som vet mer om de här beskrivna lekarna, eller som kan andra bortglömda lekar, meddelar sig med författaren eller med Länsmuseet.

SPRÖJTJE PINNE

Material:

En långpinne (grov som en käpp) 1 aln lång (60 cm)

En lillpinne (grov som en käpp) $\frac{1}{2}$ fot lång (15 cm)

En grop i marken cirka 10 cm i diameter.

Spröjtingen:

Man delar upp deltagarna i två lag. Ett lag skall vara innelag och det andra utelag. Det vanligaste var dock att det endast var två som spelade. Leken börjar med att man lägger lillpinnen på tvären över gropen. Med den stora pinnen spröjtjar (petar) man iväg den lilla pinnen. Kan någon i utelaget fånga pinnen innan den når backen blir den, som spröjtade bränd. Om ingen fångat lillpinnen så fortsätter spröjtaren med att lägga den stora pinnen på tvären över hålet. En i utelaget ställer sig där lillpinnen hamnade och försöker att med denna genom ett kast träffa storpinnen. Lyckas detta blir spröjtaren bränd. Misslyckas kastet fortsätter spröjtaren.

Slaget:

Spröjtaren tar nu lillpinnen i hand och slår med storpinnen iväg denna. Kan någon i utelaget fånga pinnen blir spröjtaren bränd. Om ingen lyckas fånga pinnen så ställer sig en utespelare där lillpinnen hamnade och försöker att kasta denna så att den hamnar i gropen. Spröjtaren står då vid gropen. När pinnen kommer i närheten av gropen försöker spröjtaren slå iväg lillpinnen så långt bort som möjligt. Efter detta får spröjtaren börja räknalnar. Man mäter sträckan mellan lillpinnen och gropen med den stora pinnen, som var en aln lång. Om någon räknade en aln på sista biten, som inte var en aln fullt så man att du mätte snålaln. Skulle lillpinnen hamna mindre än en aln från gropen blir spröjtaren bränd.

Krokus:

Spröjtaren slår till lillpinnen med den stora pinnen. Han försöker slå till lillpinnen ytterligare en gång medan den är i luften.

Barnen i Kövra skola leker Spröjte pinne hösten 1972.

Kan han inte det blir han bränd. Lyckas det får spröjtaren räkna alnar mellan gropen och lillpinnen. Skulle det vara mindre än en aln blir spröjtaren bränd. Lyckas spröjtaren efter första slaget slå till ytterligare två gånger i luften får han räkna alnar med lillpinnen. Lyckas spröjtaren efter första slaget slå till lillpinnen ytterligare tre gånger får han räkna alnar med storpinnen från gropen till lillpinnens plats och med lillpinnen tillbaka till gropen. Skulle lillpinnen hamna mindre än en aln från gropen då spröjtaren slår flera krokus blir han ändå bränd.

Skulle en spröjtare klara sig igenom utan att bli bränd får han börja om från början. Då en spröjtare blivit bränd övergår spröjtningen till nästa spelare i laget eller till utespelaren om det bara är två, som spelar. Då alla i laget är brända byter lagen plats. Man kan tävla till en viss summa alnar eller också kan lagen vara inne lika många gånger och man räknar då vem som fått mest alnar.

PÅTA BOLL

Material:

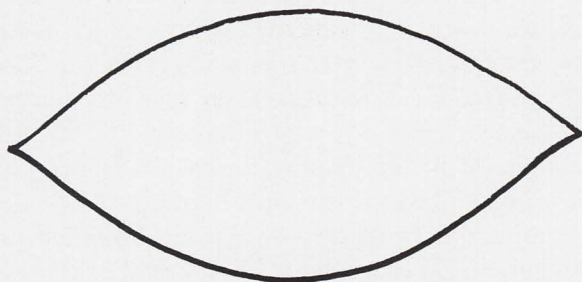
Pinnar ungefär en aln (60 cm) långa. En till varje deltagare.

En läderboll, som var sydd av läderbitar i formen som en halv citron.

Det skulle vara 5—6 sådana läderbitar. Bollen var fylld med snören och kork. Storleken ungefär som en tennisboll.

Hål i backen. Ett mindre än antalet deltagare. Hålet gjordes genom att deltagarna snodde runt med klacken i backen.

Leken börjar med att alla pinnarna ligger i en hög. På ett givet tecken rusar alla fram och tar var sin pinne och placerar sig vid var sitt hål med pinnen i hålet. Eftersom det är ett hål mindre än antalet deltagare blir en deltagare utan hål. Han skall med sin pinne peta bollen runt planen och försöka träffa de andra deltagarna. Dessa får i sin tur peta iväg bollen med sina pinnar. De måste dock vara vaksamma då de slår iväg bollen eftersom påtaren just då kan sätta sin pinne i den för ett ögonblick tomma gropen. Den, som på så vis blir av med sin grop, får i stället bli påtare. Skulle någon bli träffad får han byta plats med påtaren.

Ungefärligt mått på läderbitarna till bollen.

SLÅ SÄLTER

Material:

Läderboll. Samma som till påta boll.

Sälterträ liknande slagträ till brännboll. De var ungefär en aln långa. De såg ut som långa klappträn. Nedtill var de ungefär 8 cm breda.

2 stycken hässjeroer.

Deltagarna indelas i två lag. Det ena ska vara inne och det andra ska vara ute. Innelaget ställer sig bakom sin roa. Den andra roan ligger cirka 12 meter bort. Utelaget placerar sig lite överallt framför innelaget.

Varje innespelare har tre slag. Den förste, som slår får inte springa förrän på tredje slaget. Blir det slaget inte bra får han stå kvar och vänta på nästa spelares slag. Blir hans slag bra springer den, som slog först, till roan på andra sidan och om han kan tillbaka. Den, som slår får inte springa förrän på tredje slaget även om ett av de andra slagen blev bra. Det får dock medspelarna, som stått över, göra. Lagen byter plats om någon blir bränd, d.v.s. träffad av bollen mellan roerna, eller om utelaget fått tre lyror.

Man tävlade om att vara inne så länge som möjligt.

Slå sälter spelades mest på hösten när de slagit nylänna (en vall). Då fick man springa var man ville.

Den vanligaste lekplatsen var i Jo-Ers, Yst i valla i Persåsen. Där var det så plant och fint och lätt att spela.

MONKE

Material:

5 stycken stenar ungefär i storlek som spelkulor. Man kan också ha spelkulor. De kallas här i bygden av skolbarnen monkkulor. Stenarna var bättre för de rullade inte iväg så långt som spelkulorna.

Lekplats:

Antingen sitter de lekande på backen eller också på en filt på golvet eller i en soffa.

Leken kan utföras i hundra variationer. De lekande kan dock bestämma hur långt de skall leka. Det vanliga var att hålla på till trettio.

- 1 1 sten ligger på backen. Kasta upp en av de andra i luften. Tag den, som ligger på backen med höger hand och fånga så den, som är i luften.
- 2 2 stenar ligger på backen. Kasta upp en av de andra i luften. Tag de, som ligger på backen med höger hand och fånga den, som är i luften.
- 3 3 stenar ligger (se föregående)
- 4 4 stenar ligger (se föregående)
- 5 Håll alla 5 stenarna i höger hand. Kasta upp 1 av dem. Lägga ner de andra 4. Fånga den, som är i luften. Kasta så upp den sten, som är i handen och tag upp de 4, som ligger på backen. Fånga så den, som är i luften (alla 5 stenarna är nu i höger hand).
- 6 Håll alla 5 stenarna i höger hand. Kasta en och en över till vänster hand.
- 7 Lägg ut 4 stenar så att de bildar en kvadrat med ungefär 2 dm mellan stenarna. Kasta upp den femte stenen i luften och tag upp en av de fyra som ligger på backen med höger hand och lägg stenen i vänster hand. Fånga den sten, som är i luften. Försätt så tills alla fyra stenarna som låg på backen är i vänstra handen. Kasta till slut den femte stenen till vänstra handen.
- 8 Lägg ut 4 stenar i kvadrat. Kasta upp 1 sten, tag 1 sten från backen. Lägg dessa två stenar så långt från varandra som

Tack vare Jenny Ekberg och Thyra Hansson kunde leken Monke upptecknas och bevaras. Här sitter de beredda att börja monka.

möjligt i handen. Kasta upp dem i luften. Tag en ny sten från backen och låt de stenar, som är i luften falla i var sin hand. En sten är nu i vänster hand och två är i höger hand. Fortsätt att kasta två stenar och ta upp en från backen tills det blir tre stenar i vänstra handen och två i den högra.

Kasta till slut en sten i taget från höger hand till vänster.

- 9 Lägg ut 4 stenar i kvadrat. Kasta upp den femte. Tag en av de fyra, som ligger på backen. Lägg en av stenarna i högra handen under lillfingret och ringfingret. De skall vara böjda för att hålla kvar stenen. Den andra skall vara mellan pekfingret och tummen. Kasta upp den sist nämnda stenen. Tag upp en av de tre, som ligger på backen. Byt samtidigt ut den mot stenen, som placerades under lillfingret och ringfingret. Fortsätt tills alla tre stenarna på backen bytts ut.

- 10 Läggt ut 4 stenar i kvadrat. Kasta upp den femte och tag en av stenarna på backen. Fortsätt med att kasta upp en sten och ta en från backen tills alla fem stenarna är i högra handen.
- 11 Håll alla fem stenarna i höger hand. Kasta upp en sten, lägger två stenar på backen och fånga den kastade. Upprepas en gång.
- 12 Läggt ut 4 stenar i kvadrat. Kasta upp den femte stenen. Rapa (=dra åt sig och fånga i handen). Rapa två stenar. Fånga den sten, som är i luften. Kasta över två stenar till vänster hand. Upprepas en gång.
- 13 Håll alla 5 stenarna i höger hand. Kasta 1 sten till vänster hand. Kasta upp en ny sten. Läggt tillbaka stenen, som är i vänster hand och fånga sedan stenen i luften med vänstra handen. Den sten, som nu är i vänstra handen behålles. Upprepas tills det är 4 stenar i vänster hand. Kasta så upp den ensamma stenen, som är i höger hand. Läggt tillbaka de 4 stenarna, som är i vänstra handen till den högra och fånga så till slut den sten, som är i luften med höger hand. (Alla fem stenarna är nu i höger hand).
- 14 Läggt ut 4 stenar i kvadrat. Kasta upp den femte och tag en av stenarna på backen. Kasta den stenen i vänster hand och fånga så den först kastade med höger hand. Upprepas tills det är tre stenar i vänster hand. Till slut kastas stenarna i höger hand över till den vänstra en i taget.
- 15 Inled 15 med att göra nr 5. Fortsätt så med att kasta upp 1 sten och lägga ner 4 stenar. Fånga den som är i luften. Kasta upp den sten, som är i handen och tag nu i stället upp 3 stenar. Nästa gång tar man upp 2 stenar. Sista gången tar man upp 1 sten och lägger ner 1 sten. (4 stenar är nu på backen).
- 16 Stenarna lägges två och två på backen. Kasta upp den femte stenen. Tag två stenar på backen. Fånga stenen i luften. Kasta så över två stenar till vänster hand. Upprepas. (Vid upprepningen kastar man till slut över tre stenar).
- 17 Läggt tre stenar tillsammans och en för sig på backen. Kasta upp den femte stenen och tag den ensamma stenen på backen. Fånga så stenen i luften. Kasta över en sten i vänster

hand. Kasta så åter upp en sten i luften och tag de tre stenar, som ligger tillsammans på backen. Fånga stenen i luften. Kasta över de 4 stenarna från höger hand till vänster.

- 18 *Enklare:* Håll alla stenar i höger hand. Kasta upp alla 5. Fånga 1 på handens ryggsida (det kallas att sko). Försök att få den på pekfingret och långfingret (just där fingrarna börjar). Medan stenen ligger där tar man med lillfingret upp en sten. Kasta upp stenen, som är på handens ryggsida. Tag en sten från backen och fånga stenen, som är i luften (3 stenar är nu i handen). Upprepas. (Det börjar dock vid upprepningen med att tre stenar kastas upp.)
Svårare: Lika föregående. Man skall dock fånga två stenar ovanpå handen. Detta görs bara en gång. (Stenarna bör ligga ovanpå samma fingrar annars sprids de i luften).
- 19 Lägg ut fyra stenar i kvadrat. Håll vänster hand och arm åt höger. Kasta upp femte stenen högt. Tag en sten på backen. För den högra handen (med stenen) över vänstra handryggen och lägg stenen i vänster hand. Upprepas tills man fått alla stenarna i vänster hand. Den sista stenen kastas i vänster hand.
- 20 Lägg ut stenarna två och två. Cirka 1 dm mellan paren. Kasta upp femte stenen. Tag två stenar från backen. Fånga stenen, som är i luften. Upprepas. Alla stenarna är nu i höger hand.
- 21—25 Lika 1—5 men med den skillnaden att man i stället för att lägga ner stenarna kastar ut dem i stället.
- 26 Kasta ut alla 5 stenarna. De skall spridas. En skall tas upp för att kastas upp i luften. Ligger två stenar tätt ihop tar man en av dessa. Kasta upp en av stenarna i luften. Med handryggen mot backen tar man en sten mellan pekfingret och långfingret. Kasta över den i vänster hand och fånga stenen i luften. Man håller på tills det är 4 stenar i vänster hand. Till slut kastas så den femte stenen dit också.
- 27 Lika 7 fast man nu kastar ut stenarna och tar dem två och två. Den sten, som hamnat längst från de andra får bli den sten, som kastas upp.

- 28 Kasta ut alla fem stenarna. Kasta upp en sten och tag två från backen. Fånga stenen, som är i luften. Placera dessa tre stenar inuti handen. Två av dem skall ligga på lillfingret och en på pekfingret. Kasta nu upp alla tre. Fånga de två, som låg på lillfingret med vänster hand. Tag upp de återstående två från backen med höger hand. Fånga så stenen, som låg på pekfingret med höger hand. Kasta över stenarna i höger hand till den vänstra.
- 29 Kasta ut alla 5 stenarna. Kasta upp en av dem och tag två stenar från backen. Fånga stenen, som är i luften. Två stenar placeras nu under det böjda lillfingret. Kasta upp den tredje stenen. Byt stenar = lägg ner de 2, som är under lillfingret och tag de två andra, som ligger på backen. Fånga stenen, som är i luften.
- 30 Kasta ut alla 5 stenarna. Kasta upp en av dessa stenar. Tag en ny från backen och fånga så stenen i luften. Kasta så upp de två som är i handen. Tag en ny sten på backen. Fånga de två, som är i luften. Fortsätt på samma sätt. Till slut kastas fyra stenar upp i luften (de bör ligga på rad i handen). Tag den sista stenen på backen och fånga de 4 som är i luften
- 31— 40 Lika 1—10 men med den skillnaden att man skor. (Stenarna man kastar skall fångas på handryggen).
- 41— 50 Lika 1—10 men med den skillnaden att man knackar i backen med höger hand en, två eller flera gånger under tiden man tar stenen.
- 51— 60 Lika 1—10 men med den skillnaden att man snor = vrider högra handen över den vänstra.
- 61— 70 Lika 1—10 men med den skillnaden att man hugger stenarna. Hugga = fånga stenarna ovanifrån. Kallas Hågge.
- 71— 80 Lika 1—10 men med den skillnaden att sedan man tagit stenen från backen berör man hakan med höger pekfinger innan man fångar stenen i luften.
- 81— 90 Lika 1—10 men med den skillnaden att man skall både knacka två gånger då man tar stenen och sno högra handen omkring den vänstra innan stenen som är i luften fångas.

91—100 Lika 1—10 men med den skillnaden att man skall både sko och hågge. Sko = fånga på handens ryggsida. Hågge = fånga stenarna ovanifrån.

Det var framförallt en storschelek (flicklek). Den var mycket vanlig på rasterna i skolan. Då det var kallt ute hade flickorna ofta en schal på sig då de gick till skolan. Slapp de gå ut för kylan lade de schalen på golvet i avklädningsrummet och satte sig att monke. Det vanligaste var att den lektes av två stycken, men det kunde även vara flera som deltog. Då den, som började leken missade övergick monkingen till nästa. Då turen kom till den första fick hon börja på det nummer hon missade.

Det förekom att pojkar svarvade träkulor till de som monka. De blev ej så omtyckta för de var så lätta. Då uppgiftslämnarna gick i skolan användes bara stenar. Stenkulorna kom till affärer-na på landet omkring 1915. Thyra Hansson slutade skolan 1917 och då monka skolbarnen. Då hon kom tillbaka till sin hembygd som småskollärarinna 1926 var monkingen bortlagd i skolorna. I Persåsen träffades dock en del ungdomar och monka.

HARALD PERSSON

Ett bröllop för hundra år sedan

Nedanstående skildring är berättad av en gammal mörsilbo, torparen Jonas Ulin, kallad Gammal-Ulin, omkring 1908. Ulin, som levde mellan 1825 och 1918, var känd för sin vighet och styrka, alldeles särskilt för skicklighet i "slå fång", dvs brottning.

En annan, likaledes för länge sedan hädangången mörsilbo, Elias Eliasson i Eggen, var förståndig nog att vid denna tid skriva ner den i sina dagboksanteckningar. Som förtydligande kan nämnas att den s.k. Lappkungen, Jon Jonsson i Vallbo, även kallad Lilljo, var han som bland annat byggt Vallbo kapell och att det ursprungliga namnet på Vallbo var Movålln. Berättarens egna ord återges och ordens stavning är dagboksskrivarens.

De va omkring 1875? någå ner på seinhaesta. Je fick e brev efrå Lappkonga haen ville jeskoll vära mae ti Storsjö dä skoll bli e storbröllop der. Jå je drog nå te dit, mae va fleir stytja efrå Ottsjö å Movålla å Vålöjdala. Når mae komme ti vagaskäle der vejn går diti Tossåsen, jå de va en buvåll å der, så skoll mae viil der. Rätt som de va kommene tri motriara efrå bröllopgåln på en vårsen svårtn häst. Dom hadd'n ein haen hadd'n bränvinsankar på hästrygga, en änren hadd når minner flask, å en tridi hadd rågrbro ti bärskesäcka å mae vårt traktere. Når dom komme, holl mae på å dånse inni e bustugu. Jå hästan däres haad e kruun ta buketta oppi huvun å mana va flätte åsså va råmpa opknytt.

Förridare mottas på bröllopgården. Fotografi från Lillhärdal 1901.

Ti Storsjö komme mae på laudags kvälla. Brugåmmen heite Pe Orsa å farn heite Ol Persa å va körskväl. Dom hadd duke upp matn på tvo stor baksterbol mitt på gåla. De va smår å de va ost å sötost å gryost spitjitjåt å rågbrö å derämilla stoe bränvine ti tjålåråm. Ti våndera ostruv så vae först ein storn, storn ost osså einte minnern ein åsså övst en minstn å haen åt mae ta. Tjötte koke dom ti murpann däri fjösan, dä va bäre fårtjötte. De van Ol Holvorsa i Vålöjdala som va kokk. Haen hadd en storn björskstabb, som haen hogg sunn tjåte på mae store biil. 18 halvankara braenvin hadd dom deri häbergan å dom, hadd dom klöve efrå Tronhjem på nii (9) hästa. Härjedalingan hadd mae se matjälpa å dom, de va bäre mae, som komme nolanett, som int hadd någå mae oss. Rätt som de va kommene fyrr kära å bar tvo butjela å je untres vå de va, som dåm hadd ti de dännom. Si je hadd aldrig sitt tockedän för, de va fjautgrötn. Dom tog å äst oppen ti tre-tråga å flåte rann utett bolan. Si flautgrötn e koke på de vise attn flautan e vispe ti flåt så dom flyt ovanpå. Han va nå bra go å en daen fjautgröten. De va besynnela attn ingen vårt full fast mae drack opp allt de dän braenvine je täla om. Män si dom myckt ta se ne för dom dänse heile tia, både gammal å ong. Si mae va der

ända te torsdagsaftana. Braenvine vårt så slut att väln gat sta å låån en hälvankar ta a svärfar sen. Fåltje dom va så vänslein å snäll, som eljes härjedalingan intt bruuk vä. De vårt nå int söve någå på all fem dygnom mae va där. På torsdaga just, som Jungdalingan va rejsfärdi skoll dom dääns avskedsdänsn. Dom hadd bärskesätjen på rygga å de såg så lustit ut når dom dänse så. De va nå de lustigeste brölloppe som je ha vöre mae på. Å så drog mae te på heimvein å når mae komme e Movålln så ba a me a Kirsti (mora haens Lilljo) attn je skull staan der å tröj föra Lilljo för haen hadd vårte fyllsjuk ta supingen. Maen de va nå int gått te få haen bra ejaen, för flaska sto nå på matbolan stött. Je vårt nå vään der heile ååtdagan innan je fick dra te heim ejaen. Je tro je glömt a te täla om attn de va tri motriara som rei emot Ljusnedal på tri vit hästa å tri änner på tri brun som rei emot Ljungdala.

LÄS MERA

Om bröllopsseder, läs i Jämten 1909, 1933, 1934, 1936, 1937 och 1944.
Om Lappkungen se artiklar i Jämten 1909.

KICKAN SÖDERSTRÖM

D C Smith

Några anteckningar om livet i ett jämtländskt köpmanshus

Min morfar Diderik Cappelen-Smith var norrman och som resande för sin brors firma i Trondhjem kom han till Jämtland. Så småningom skaffade han sig hus och tomt i Östersund, Storgatan 23. Där öppnade han år 1872 en kolonial- och vinhandel.

1876 gifte han sig med Jenny Wendela Isakson, min mormor. Men lyckan varade inte så länge. På vårvintern 1887 deltog han som de flesta andra i staden i släckningen av en eldsvåda. Han blev förkyld. Det blev lunginflammation och han avled efter endast några dagar.

Där stod nu mormor ensam med fem små barn och väntade det sjätte. De goda vännerna rådde henne att sälja alltihop "för ett ensamt fruntimmer kunde ju inte klara upp affärer och sånt". Mormor tänkte annorlunda. Hennes ogifta systrar, moster Lova och moster Hanna tog hand om barn och kök. Mormor slog sig för gott ned på den höga snurrstolen vid den stora pulpeten på kontoret och den lämnade hon praktiskt taget inte förrän strax före sin 90-årsdag.

Och mormor lyckades. Alla i familjen hjälptes åt. Den äldste sonen, Oscar, slutade skolan för att arbeta i affären. Han stod officiellt som prokurist för firman. Han var då 11 år. Flickorna fick gå ut flickskolan men sedan hjälpte också de till i familjeföretaget. Min mor stod i butiken och hennes systrar arbetade på kontoret.

Firma D C Smith blev ett ganska stort företag. Det var inte endast butiken vid Storgatan utan firman hade också en omfattande engroshandel, som sträckte sig över hela Norrland.

Det fanns inte då några centrala köpmannaorganisationer i stil med ICA utan mormor importerade varor direkt från utlandet. Hon fick därigenom många goda vänner och kontakter litet varstans i Europa. Och varje jul kom det underbara spännande

presenter som den stora stiltonosten från en tvålfirma i England. Osten var ca $\frac{1}{2}$ m hög insvept i en tjock linneduk och man grävde i den med sked. Sedan vandrade osten runt på alla julkalas i släkten. Och de jättestora fina chokladaskarna. Dem tog mormor själv hand om och de lades in i linneskåpet. Ibland om kvällen när teet var drucket och aftonbönen läst kunde mormor säga: "Gå och ta fram asken." Då vankades en bit per man, så askarna brukade räcka hela januari månad.

I fastigheten Storgatan 23 var butiken inrymd i bottenvåningen, i mellanvåningen låg kontoret och överst var mormors bostad. En bekväm och rymlig våning, som sträckte sig över hela huset. Inne på gården fanns morfars norska magasin, det stora tegelmagasinet och stallarna. De var inte bara till för firmans egna hästar utan handlare från landet och bönder satte in sina hästar hos Smithens, när de var på besök i staden. I allmänhet blev de också bjudna på mat och kaffe hos mormor. Det var alltid öppen taffel och särskilt vid marknaderna var det liv och rörelse på gården och i huset.

I början var det mostrarna, som skötte mormors hushåll. När de avlidit fanns Adda, som tog hand om det hela. Hon hette Paulina Paulsson och var bonddotter från Ås. Hon kom till mormors hus, när min mor var 9 månader gammal. Hon stannade till sin död år 1935. Först kallades hon mamsell Paulina, senare blev det fröken Paulina. För oss barn var och förblev hon Adda. Adda var TROTJÄNARINNAN, som i alla livets skiften intill döden var sin matmor och hennes familj trogen.

Det var ett jättehushåll Adda regerade över. Dagligen åt 20 à 25 personer hos mormor. Alla biträden i affären, drängar och kontorspersonal intog sina måltider hos mormor. Så var det barn och barnbarn, som tittade in och gäster från när och fjärran.

Till hjälp med de dagliga sysslorna hade Adda två "pigor". När det var stortvätt och städning kom "dagamän", som det hette även fast dagamännen var kvinnor.

På gården fanns utom magasinen en liten tvåvåningsbyggnad. Den hade för längesedan varit ett majorsboställe. I bottenvåningen var tvättstugan belägen.

Den Smithska familjen. Mormor i kretsen av sina barn. troligen 1897. Från vänster Ia, Diden, Fredrik, Mormor sittande, Oscar, Elin, Anna.

Det måste ha varit hemskt med tvätt och sådant, innan det fanns vattenledning. Vattnet kördes upp från sjön i stora tunnor. Några bars upp till köket på tredje våningen och några bars över gården till tvättstugan, då det var stortvätt.

När kläderna tvättats, kördes de ner till klapphuset vid Storsjön för att sköljas. Det var inte nådigt att vara tvätterska och ligga på knä på klappbryggan och skölja kläder i det iskalla Storsjövattnet. Nog behövdes den brännvinsup, som tvätterskorna skulle ha. Efter sköljningen hämtades kläderna, kördes tillbaka hem, bars tre trappor upp på vinden för att hängas till tork. När de torkat, bars de ner till Adda i köket för att "dras", där-efter ner till mangelboden i tegelmagasinet för mangling och till slut äntligen färdiga upp till mormor för att läggas på plats.

Mormor själv befattade sig inte med hushållet. Det enda hon personligen lade handen vid var inläggandet av den färdiga tvätten i skåp och lådor. Det var mycket noga med hur lakan och

örngott skulle placeras. Det fanns särskilda hyllor för "främmandelakan", för "piglakan", vanliga "vardagslakan" och lakan till jul och midsommar. Min syster Märta och jag fick ibland hjälpa mormor att lägga in tvätten och jag ser ännu för mig trävarna av lakan och örngotten med de krusade banden och högar-na med servetter och handdukar.

Mormor var i sitt dagliga liv en vanemänniska. Hon hade gjort upp ett schema, som hon trivdes med och det följde hon. Det var inte endast arbetet, som var upplagt efter schema. Andra saker, som byte av kläder, lakan och skor gick efter sina bestämda regler.

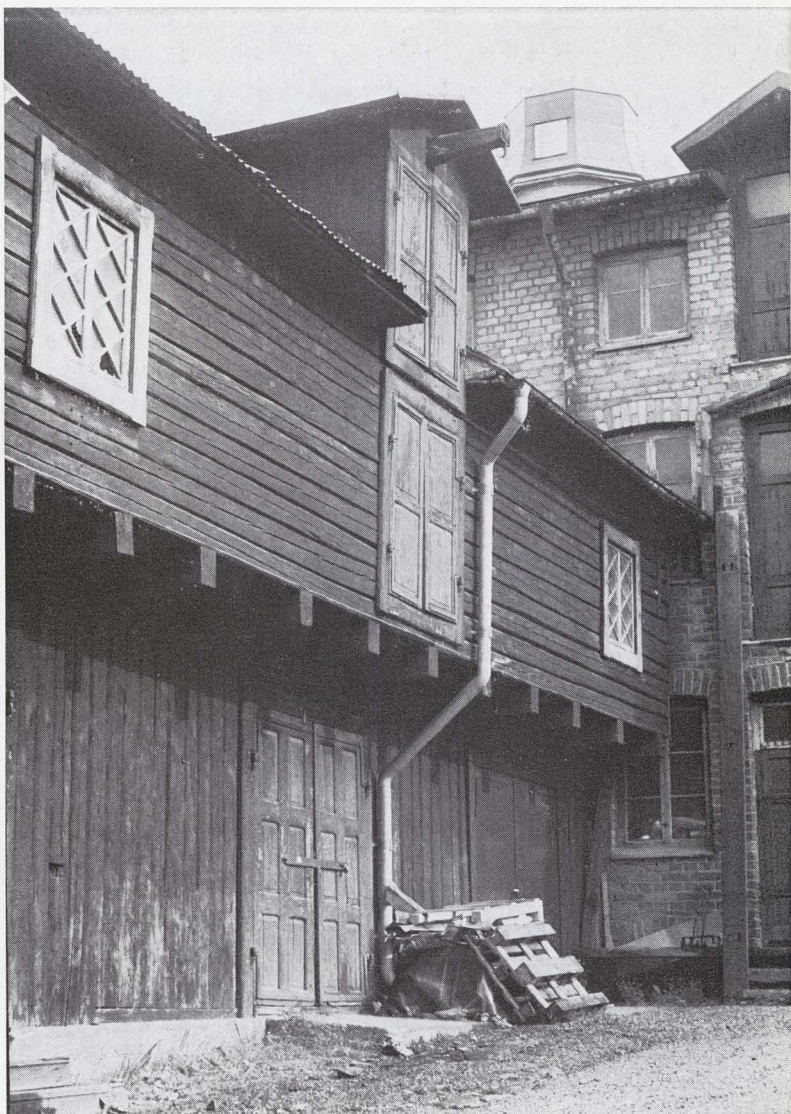
Vid höstdagjämningen sattes ljusa rullgardiner upp för att vid vårdagsjämningen bytas ut mot mörkblå. Lakan byttes den 24 i varje månad. Då fick man rena lakan till jul och midsommar.

Vid lakansbyte vädrades sängkläderna, madrasserna piskades och vändes. I den stora valnötssängen var det träbotten och en tagelmadrass. Ganska hårt för bortskämda barnbarn. Då vi på kvällen lagt oss och en stund njutit av rena lakan och vända madrasser kunde mormor säga: "Känner du hur det sviktat?"

Adda hade fått lära sig att sköta ett storhushåll av moster Lova och moster Hanna. Och hon var en duktig elev, som gjorde sina läremästare all heder.

Allt bröd utom tunnbröd bakades hemma. Utom den vanliga maten tillreddes alla charkuterivaror som leverpastej, kalvsylta, medvurst och andra olika sorters korv. Det fanns inga halvfabrikat eller djupfrys att ta till om det kom oväntade gäster. Men Adda hade alltid källare, skafferier och kakburkar fyllda.

Tänk Er hur det var att inte ha kyl och frys och elektrisk spis utan en jättestor vedspis och källaren två trappor ner och sedan över gården. Och all ved och slask, som skulle bäras upp och ner. Men det lagades världens godaste mat i kopparkittlar och järngrytor på den stora vedspisen. Addas söndagsmiddagar med hennes biffar och diplomatpudding till efterrätt är något man drömer om. Till biffarna användes väl hängt innanlår, som skrapades och hackades för hand, blandades med äggulor och grädde och bryntes i smör. Diplomatu-puddingen var något slags fromage eller halvfrusen fruktpudding.

Det norska magasinet står alltså välbevarat kvar inne på gården till den gamla Smithska fastigheten. Enligt traditionen är byggnaden hitflyttad från Norge, men på sin nuvarande plats är den en ren nykonstruktion från 1800-talets slut.

Hennes kakor och skorpor var också utomordentliga. Att se Adda torka skorpor var en upplevelse. Fast det var många stora plåtar med hundratals skorpor var varje skorpa en sak för sig som vändes med omsorg för att bli jämnt rostad på alla sidor.

Varje midsommar kom från släkten i Trondhjem en stor isad trälåda med färska laxar. Några såldes väl men resten bars upp till Adda i köket. Sedan började det stora laxblotet och Adda var i sitt esse. De stora fiskarna gjordes upp i ryggen och det stora benet skars fint ut. Av de breda mittstyckena blev det gravlax. Stjärtbitarna skars i skivor, stektes och åts till middag samma dag. Av ben, fenor och småbitar lagades aladaube. Till den serverades Addas vidunderligt goda skarpsås. En lax saltades för kommande behov.

Till vardags vankades husmanskost, riklig och vällagad. Till maten dracks vatten eller svagdricka.

Matsalen låg direkt innanför köket utan något serveringsrum emellan. Det var ett ganska stort rum c:a 30 kvadratmeter, trivsamt lågt i tak. Väggarna var ljusst äppelgröna målade i fält med en bård av blad och frukter runt taket. Det var Paul Jonze, som målat alla väggar i våningen i läckra pastellfärger. Sorgligt nog förstördes hans väggdekorationer vid branden 1942. Mitt på matsalsgolvet stod ett stort bord med plats för omkring 20 personer. Vid väggen mot köket tronade skänken, en mastodont i polerad björk och spegelglas. På skänken stod diverse slipade kristallpjäser och två svarta lystrar med glittrande prismor. Vid rummets ena kortvägg fanns en gammal brunmålad chiffonjé och ovanpå den en precis likadan miniatyrchiffonjé fylld med de underbaraste gamla knappar. Runt matbordet stod vackra björkstolar.

Middagsbordet var i vardagslag dukat med vit vaxduk och på den två snedlagda damastservetter, en på vardera ändan av bordet. Så fanns det en stor nysilverkorg med knäckebröd och tunnbröd, smör, ost och två karaffer vatten. Till vardags åt man på grönlommiga Gustafsbergstallrikar, använde knivar med nysilver skaft och stålblad, som Adda egenhändigt brukade putsa med skursten, nysilvergafflar, men äkta silverskedar.

Måltiden började inte förrän mormor läst bordsbönen, men sedan pågick den ganska länge. De anställda hade ju inga bestäm-

D C Smiths butik, förmodligen vid sekelskiftet.

da måltidstimmar, som det är nu för tiden, utan man sprang upp och åt när det passade för kommersen och biträdena fick avlösa varandra.

Ofta var lanthandlare och andra landsbor bjudna på middag eller frukost och ibland hände ju en del lustiga saker. En gång var det en handlare som kommit till staden för att få nya löständer. De satt inte bra och det gick dåligt att tugga. Han tog resolut ut garnityret och lade det på bordet bredvid tallriken.

På Wendeladagen, den 8 november, hade mormor sitt stora kafferep för stadens damer. Då var det dukat till fest med damast, kristall och silver och de fina "guldkopparna". Det brukade vara 70 à 80 damer, som njöt av Addas goda kakor och tårter. Den dagen tog mormor ledigt från kontoret och hon var en utomordentlig värdinna som med sin spirituella och visdomsfyllda konversation tjusade alla.

Varje höst och vår kom linnesömmerskan och lagade allt trasigt linne och hon sydde också nytt. Lika regelbundet kom Anna Bertilsson, som sydde kläder åt barnbarnen, så länge de var små. Hon ändrade gammalt och sydde om och lagade det som var trasigt och slitet. Ingenting som gick att använda fick förfaras.

Adda kunde inte sy på maskin. Hon sydde allt för hand med jämna fina stygn. Jag har kvar ett par hemvävda halvlinnelakan, som Adda fällt och försett med fina spetsar, som hon virkat.

Adda var lång och ståtlig med svart, högt uppsatt hår och blixtrande mörka ögon. Ända till slutet såg hon bra ut och måste i unga år ha varit en skönhet. Hon hade i ungdomen haft flera beundrare men hon förblev mormor och hennes hus trogen.

På äldre dagar led Adda svårt av bensår. Hennes ben blev oformliga och hon hade en fruktansvärd värk i dem. Fast hon aldrig klagade, påverkades naturligtvis hennes humör och hennes förut heta temperament blev inte lugnare.

Adda trodde inte på några läkare. Nej, Lappdoktorn, en klok gumma i Vilhelmina och homeopaten Sandell var hennes botare av de sjuka benen. Min syster och jag köpte på apoteket blodiglar, som sattes på benen för att suga ut det onda blodet. Adda reste till kloka gumman i Vilhelmina försedd med en halv liter brännvin. Det skulle lämnas till gumman, annars gjorde kuren ingen verkan. Men ingenting hjälpte och Adda måste dras med sina dåliga ben.

Mormor, som inte heller hade något förtroende för läkarna, litade mer på gamla beprövade huskurer för diverse krämpor. Hon hade alltid tre par skor. Två par till vardags och ett par fin Skor. Vardagsskorna användes en vecka i taget. Det var alltså två par som alltid vilade sig i garderoben. Dessa var alltid fyllda med hästkastanjer. Något ämne som fanns i kastanjerna skulle impregnera skorna och vara verksamt mot reumatism. Hon hade också hästkastanjer i fickorna och ibland, när hon drog upp näsduken flög det kastanjer över golvet.

Vad gjorde man på kvällarna när man inte hade TV? Hos mormor läste vi. När hon kommit upp från kontoret efter dagens arbete och kvällsteet var drucket, läste vi högt. Mormor var en mycket beläst person och hon kom också ihåg vad hon läst. Hon hade aldrig gått i någon riktig skola utan all undervisning hade

Fotografi av Storgatan från tiden 1889—1891 med den Smithska gården som andra hus från höger. Märkligt nog har det inte gått att uppbringa en bättre bild av huset som det såg ut före branden.

skett i hemmet. Hon kunde otroligt mycket utantill, särskilt av älsklingsförfattarna Tegnér, Wallin och Anna Maria Lenngren. När mormor deklamerade Frithiofs Saga, blev den stor poesi. Men vi läste också de moderna författarnas verk och kultursidor-
na i Svenska Dagbladet. Ville man ha spänning och Adda var på gott humör vankades spökhistorier så håret reste sig på huvudet. Adda trodde på allt skrott och skrymt, som kunde finnas och hon var en mästare i att berätta spökhistorier, lägga stjärnor och spå i kaffesump. Det var inte så konstigt att vi blev mörkrädda. Ibland efter Addas seanser i köket vågade vi inte gå igenom salongen på kvällen. Ljuset från gatlyktorna gav långa skuggor och dagar i de stora rummen och vad som helst kunde gömma sig bakom möblerna.

Mormor var inte bara en duktig affärskvinna, som arbetat upp en liten affär till ett ganska stort företag. Hon var också mycket socialt intresserad och engagerad. Hon var en av dem som grun-

dade barnhemmet och vilohemmet "Vilan" i Fillsta för trötta och utslitna husmödrar och konvalescenter.

Mormors höga kontorspulpet var för många en klagomur och en biktstol. Till henne kom man med sorger och bekymmer och hon kunde oftast bistå den hjälpsökande.

Varje vecka kom någon av stadens diakonissor upp på kontoret. Då gick man igenom de nödvändigaste hjälpbehoven och mormor lämnade alltid sina bidrag.

Innan det fanns någon socialvård i nutida mening, var köket på Storgatan en liten socialvårdsbyrå. Alla avlagda kläder tvättades och lagades och varje vecka kom vissa familjer och hämtade mat och kläder hos Adda. Naturligtvis blev de då också ordentligt förplägade med mat och kaffe. Ute i staden i kalla vindsammare i något gårdshus satt många ensamma gamla. Till dem skickades min syster och jag med mat. Jag minns särskilt fru Näslund. Hon hade tvättat och städat hos Smiths i många år. Hon satt ensam och förvärkt i en köksammare på vinden i gårdshuset, där Z-huset nu ligger. Till henne gick vi med mat och ofta måste vi tända eld i spisen åt den gamla. Hon ville absolut inte flytta upp till Björkbacka.

Ibland kunde Adda säga: "Idag får Märta och Kickan gå till fröken Eugenia. Hon äter ju som en liten fluga men jag tror hon skulle tycka om den här fågeln." Tant Eugenia var yngsta dotter till gamle rektorn, Abraham Sundberg. Hon var hemmadottern, som blivit ensam kvar. Hon bodde i ett litet kakelugnsrum proppfullt av gamla möbler. Där satt hon liten och tunn, klädd i svart med en liten spetsmössa på huvudet och virkade spetsar. Hon blev alltid så glad när vi kom. Hon värmden maten i en liten, liten kopparkastrull i kakelugnen.

Det var ett omväxlande liv, som levdes i det gamla köpmanshuset. Det hände alltid något. Det var liv och rörelse för jämnan. Men tiderna förändrades. Det bildades stora köpmannaorganisationer, som började diktera hur affärerna skulle skötas. Detta passade inte mormor och morbror Oscar. De ville ha allt som förr och det gick inte. Till slut såldes firma D C SMITH till Robert Fresks Eftr, en annan gammal Östersundsfirma.

Mormor slapp uppleva försäljningen. Hon avled 1946.

K-G SELINGE

Ödesbölen i Jämtland — 1

En arkeologisk presentation

Ödeshemman, heta ock ödesbölen i Jemtland, och äro de parker, hwar-
rest fordom warit hemman af åker och äng, och nu äro emot en wiss
penninge-summa af Kronan uplåtne, samt brukas til fåboställen eller
slåtter af wissa hemmansbrukare, hwilka derföre årligen betala afrads
penningar. Uti hwar enda soken i hela landet finnes sådana lemning-
ar, der åker i forna tider warit i fult bruk, men nu ligger dels för fåfot,
dels bär mycket litet hö, dels och wilda skogen.

J. O. Hagström 1751.

För dagens jämtlänning kan det förefalla som om landskapets nu-
varande problem med avfolkning, jordbruksnedläggelse och struk-
tureförändringar i näringslivet skulle vara sista fasen i en lång
kontinuerlig utveckling, som tidigare kännetecknats av alltmera
ökande odling och successivt stigande befolkningssiffror. Sett i
längre perspektiv är dock utvecklingen ingalunda så entydig. Re-
dan järnålderns bondesamhälle har vid mitten av första årtusen-
det av vår tideräkning inom skilda delar av Norden varit utsatt
för nedgång, omstrukturering och partiell ödeläggelse. Den jämt-
ländska bondebygden har dock i allt väsentligt tillkommit först
efter denna brytningstid (jfr Selinge 1972). En stark bebyggelse-
expansion under yngre järnålder och äldre medeltid kan därefter
flerstädes säkert beläggas, och denna gör sig utpräglat gällande
också i Jämtland. Forskare av skilda fack och inom olika delar
av Europa har däremot kunnat konstatera en ekonomisk och ag-
rar kris med ställvis omfattande ödeläggelse under senmedelti-
den. Omfattningen av och orsakerna till denna tillbakagång har
livligt diskuterats utan att kunna slutgiltigt klarläggas.

Denna ödeläggelse har länge varit känd också i jämtländskt
källmaterial och folktradition. Det förefaller som om en mera

markant bebyggelseexpansion på nytt inträtt i Jämtland först med 1700-talets omfattande nykolonisation utanför den sedan medeltiden etablerade bygden. Denna utveckling har sedan successivt fortsatt och lett fram till den agrara bebyggelsebild, som den nuvarande äldre generationen känner från seklets förra hälft och som nu på nytt förändras i motsatt riktning. Inom dessa stora "bebyggelsevågor" finns naturligtvis många avvikelser och motsatser i detaljer — och inte heller den nuvarande utvecklingen får väl dessbättre anses som helt entydig.

Förutom i det historiska källmaterialet har senmedeltidens ödegårdar i Jämtland länge varit kända i folktraditionen och genom jordbrukets näringsfång tidigare också i det praktiska livet. Ödegårdarna — här allmänt benämnda ödesbölen — har nämligen ofta, såsom framgår av det inledningsvis anförda citatet, varit använda som fåbodar, slåtterängar och betesmark av bönderna i de kringliggande byarna. I många fall — framför allt under tiden före de stora avvitrningarna och skiftena — har ödesbölena därvid också utgjort eller ingått i s.k. avradsland, för vilka ränta erlagts till kronan. Man har säkerligen vid det praktiska bruket varit medveten om områdenas karaktär av gamla åkrar och boplatser, varför det blivit naturligt, att med tiden också traditioner utbildats om ödesbölenas ursprungliga befolkning — i en del fall säkerligen med en historisk kärna som grund.

Dessa sägner har ofta varit fantasifullt utformade, även om innehållet är ganska stereotyp och kan återkomma på ett flertal platser med mindre variationer. Väststånd och fabulös rikedom hos ödegårdarnas gamla inbyggare är ett stående motiv, ej sällan i förening med sägner om nedgrävda skatter eller sjunkna gårdar. Ett annat vanligt motiv är sägner om kyrkor och kyrkobyggen. På ett flertal platser utpekar således traditionen gamla ödesbölen som kyrkplatser — överallt dock säkerligen utan faktiskt underlag med undantag av att Kyrkås gamla kyrka synes vara belägen på ett nu återuppodlat ödesböle. Ej sällan är kyrktraditionen nu den enda i orten kända kvarlevan, medan kunskapen om ödesbölets egentliga karaktär gått förlorad.

Den allmännaste folkliga traditionen har anknytning till digerdöden, då gården eller byn eller ibland en hel bygd säges ha blivit utdöd och övergiven. Denna tradition kan också ha ut-

formats så, att ännu brukade och bebodda byar eller bygder säges ha flyttats efter digerdöden från ett såsom mera ursprungligt ansett läge vid ödesbölena till det nuvarande. Även i denna utformning kan traditionen vara det enda som nu är känt i orten om ett ödesböle. Dessa traditioner — jämte de ofta av den äldre generationen ännu kända namnen — är en god vägledning vid uppspårandet av de gamla ödegårdarna i terrängen. I den nedan anförda litteraturen finns exempel på sägenbildningen (Ahnlund s. 126 f., Jonsson, Nilsson-Tannér, Nordlander).

Den förste, som mera vetenskapligt intresserade sig för ödesbölena, var Peter Olsson, som publicerade tämligen omfattande förteckningar över dem. Han utnyttjade dels diplomatariskt material — troligen främst köpebrev o.dyl. — och dels muntliga uppgifter, tyvärr dock utan att ange sina källor i de enskilda fallen. Några försök till lokaliseringar eller iakttagelser i terrängen gjordes veterligen ej. Eric Festin har i förbigående nämnt iakttagelser av åkerrenar och har även undersökt en husgrund med fynd från sen vikingatid i Kyrkås. Förmodade husgrunder på andra ödesbölen har också i samband härmed omnämnts av Blomberg. Genom Allan Nilsons undersökning av en sägenomspunnen "kyrkogrund" i Lockne fick man för första gången en uppfattning om datering och konstruktion av en medeltidsgrund på ett ödesböle — i detta fall dock en anläggning av mycket ovanlig typ. I samband med antikvariska ärenden hade man också stött på ödesbölen och då främst iakttagit odlingsrösen, varvid det visat sig svårt att vid dylika punktbesiktningar skilja dessa från järnåldersgravar. I Jämtlands och Härjedalens historia är problemet berört av flera författare i skilda sammanhang. Någon uppfattning om ödesbölenas morfologi, läge och bevaringstillstånd förelåg dock ej, när fornminnesinventeringen för den ekonomiska kartan påbörjades i landskapet i mitten av 1960-talet.

Fornminnesinventeringen har traditionellt varit inriktad på i första hand förhistoriska objekt. Genomgång av rent historisk litteratur och källpublikationer har det i regel varken funnits resurser eller anledning till. Olssons namnlistor hade en mera antikvarisk karaktär, men på grund av ovisshet om deras innebörd — andelen nutida bebyggelsenamn är t.ex. stor — kom de ej att

omedelbart utnyttjas. Under 1967 påträffades emellertid de första bevarade ödesbölena, och därefter har systematiska eftersökningar gjorts med ledning av Olssons förteckningar, genom utfrågning av befolkningen och genom direkt terränggranskning. För närvarande återstår efter 1972 års fältarbete endast inventering av Västjämtlands fjällsocknar (Undersåker, Åre, Kall, Ofserdal, Föllinge, Laxsjö och Hotagen), varför större delen av materialet nu kan överblickas. Vissa kompletterande besiktningar inom de först inventerade delarna i Östjämtland och östra Storsjöområdet är dock önskvärda, likaså kontroller av uppgifter i de av Dybdahl använda källorna, som ej återfinns hos Olsson. Betydande reservationer för materialets fullständighet måste därför göras vid denna summariska presentation.

Inom de hittills inventerade delarna av Jämtland redovisar Peter Olsson 295 namn på ödesbölen i sina förteckningar. Ca 15 lokaliserade platser i detta material har med säkerhet aldrig utgjort ödesbölen — däremot syns på flera av dessa i vegetationen spår av gammal slättermark. Troligen har dessa — och detsamma kan gälla flera ej lokaliserade — kommit in i förteckningarna via ortstraditionen, som givetvis kan ha sammanblandat ursprungliga ödesbölen och andra slättermarker. Några är också dubbelförda, varför minst ett tjugotal kan avföras. Dybdahl redovisar för samma områden 273 ödesbölen ur 1568 års märkliga jordebok — en källa som Olsson tyvärr ej använt. Denna nästan exakta överensstämmelse är givetvis delvis skenbar, eftersom äldre ödesbölen vid denna tid redan kan ha fallit ur skattelängderna, eftersom de ej brukades. Andra kan ingå, som ej är kända i diplomatiska källor. Antalet får alltså ses som en minimisiffra på den totala ödeläggelsen, och några detaljjämförelser mellan källorna har ännu ej gjorts.

Omkring 135 lokaler i Olssons material betecknar med säkerhet nu permanent bebyggda och odlade enheter. Historiskt sett är dessa av olika karaktär. En del ödebeteckningar i de kamerala källorna har säkerligen endast avsett temporärt ödelagda hemman inom större, namngivna och befolkade byar, vilka ganska snart kan ha återupptagits och naturligtvis ej lämnat arkeologiska spår. Ett ej ringa antal utgör emellertid gårdar och lägenheter, som av allt att döma bebyggts på nytt i sen tid och dessförinnan

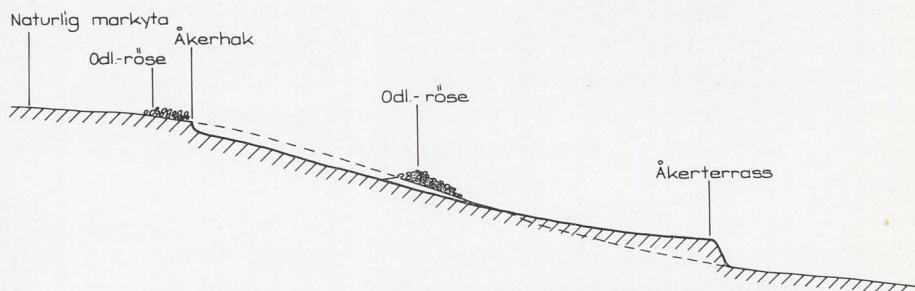

Bild 1. Principskiss i profil över en fossil åkers uppkomst och utseende. Jord föres genom odlingen från sluttningens högre del mot den nedre, där åkerterrassen uppkommer i kanten. I övre kanten bildas däremot ett åkerhak. Odlingsrösen kan ligga som impediment i åkern eller vara uppkastade omedelbart invid dennas kanter.

utgjort fäbodan eller slåtterland — i stor utsträckning sannolikt ursprungliga avradsland. Här avgör den sentida odlingens omfattning och intensitet, om rester av ödesbölena fortfarande kan spåras. I vissa fall syns mer eller mindre omfattande rester, i andra intet. Ytterligare ett ansevärt antal utgör fortfarande fäbodan, och dessa uppvisar likaså varierande, men vanligen något högre bevaringsgrad.

Vid inventeringen har hittills lokaliserats 178 ödesbölen, av vilka 20 ej kan identifieras i Olssons material. Dessa har i några fall varit kända av ortsbefolkningen — ibland även till namnet — och i andra fall tillfälligtvis påträffats vid terränggranskning. De kan givetvis ändå förekomma i kamerala källor — t.ex. 1568 års jordebok — men flera är svåra att identifiera p.g.a. okända eller uppenbart sekundära namn.

Av de hittills registrerade ödesbölena visar 32 icke några spår av sekundärt bruk utan är bevarade till hela utsträckningen. De kan alltså — med undantag för normalt betes- och skogsbruk — ha legat helt orörda sedan ödeläggelsen.

Ytterligare 63 registrerade ödesbölen är till större eller mindre del bevarade, och närmare hälften av dessa har så omfattande delar av åkermarken kvar, att ursprunglig areal och utsträckning med stor sannolikhet kan fastställas. Mellan 50 och 60 hittills kända ödegårdar är alltså användbara för studier av medeltida

agrara förhållanden i dessa avseenden. På de återstående 73 lokaliserade ödegårdarna har inägomarken till största delen förstörts av sentida bruk, men mindre rester finns oftast kvar utanför eller som överplöjda detaljer i den sentida åkern. Ombesiktningar kan som nämnts komma att ändra dessa siffror och sannolikt öka antalet.

Som ovan framgått har ödesbölenas utseende och morfologi tidigare varit oklara. Det visar sig nu, att de nästan uteslutande består av fossil åkermark, d.v.s. sedan länge övergiven och obrukad gammal odlingsmark, som på de bevarade ödegårdarna alltid ligger i nutida skog med helt normal mark- och trädvegetation, rotstalp, stubbar etc. i den gamla åkerytan. Denna är däremot genomgående väl stenröjd. Husgrunder är synliga endast mera sällan, men bör givetvis finnas på samtliga välbevarade lokaler. Anknytning till andra fornlämningar förekommer endast i undantagsfall, bland vilka märks ett par kombinationer med järnåldersgravar och några med slaggförekomster. Ett par förekomster av fångstgropar på fossil åkermark är däremot tillfälliga och måste vara av yngre datum än ödesbölena.

Åkermarkens former verkar vara helt betingade av terrängförhållandena. I likhet med de äldre inägorna till gårdar och byar i Storsjöområdet ligger åkermarken nästan uteslutande i mer eller mindre markant sluttning. Nedåt sluttningen begränsas åkern alltid av en karakteristiskt profilerad terrass, som vanligen är det bäst synliga formelementet (bild 1 och 2). Terrasserna gör intryck av att vara uppkomna vid själva bruket, även om avsiktlig anläggning i vissa fall — t.ex. av terrasser som löper nedför sluttningar — ej kan uteslutas. Sten i terrasserna är ej synlig med undantag av mindre, ytliga, nedkastade odlingsrösen. Terrasshöjden växlar vanligen mellan ca 0,2 och 1,5 m men kan i undantagsfall på större åkrar i brant terräng uppgå till 2—2,5 m. Markägare och andra intresserade iakttagare i orten är ofta ännu medvetna om åkerterrassernas karaktär och uppkomst, och dialektalt benämnes de ofta ”trämm”. Redan i mitten av 1700-talet har för övrigt den sannolikaste förklaringen till uppkomsten lämnats: ”... de vid alla ödelagda åkrar upphöjda renar, och dälder mitt uppå, lämna oss klara bevis, att de forna åkermän börjat alla år på

Bild 2. Terrass i nedre kanten av fossil åker på ödesbölet Edsåsen i Bergs socken. Den solbelysta sluttningen i bakgrunden utgör själva åkerytan, medan bilden är tagen nedanför den här ca 0,5—0,7 m höga terrassen. En tendens till vallform på terrassens övre del är som här ej helt ovanlig.

ett och samma ställe att plöja, varigenom åkern omsider mittpå blivit däldig, och vid någondera renen bekommit en höjd eller backa..." (Hagström 1751 s. 29 f). Hagströms åsikt, att plöjningssättet medfört frostlänthet och att åkrarna därför skulle ha övergivits, är dock osannolik. Terrassbildningen verkar kunna ha gått snabbt och förutsätter sannolikt en ofta upprepad plöjning — troligen för spannmålsodling i ensädesbruk.

Andra typer av begränsningar mellan eller nedtill på åkrarna hör till rena undantagen, men exempel på jordblandade stensträngar och vallar mellan åkrarna finns. Åkrarnas övre begränsning är i regel mindre tydlig, men ett åkerhak syns vanligen ställvis i den övre kanten, vilket uppkommit genom att jord bortförts från denna vid plöjningen. I princip har alltså åkern utformats enligt skissen på bild 1.

Mängden av odlingsrösen är liksom i äldre sentida åker mycket växlande. I vissa fall kan de ligga tämligen tätt spridda över hela

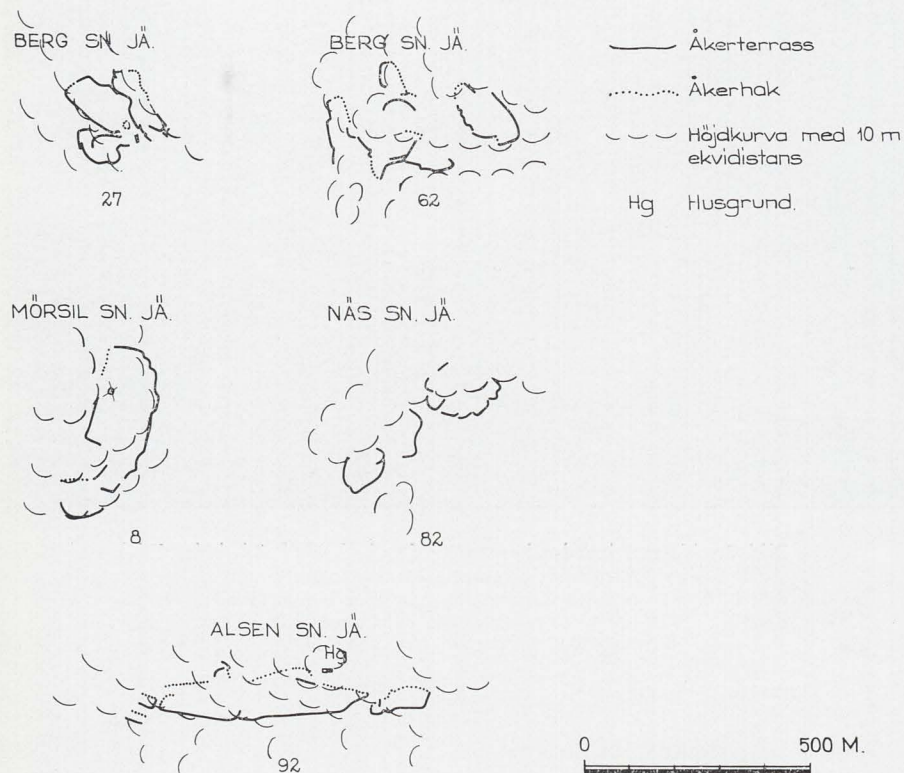

Bild 3. Skisser över fem ödesbölen i Jämtland efter den vid inventeringen använda fotokonceptkartan till ekonomiska kartan. Samtliga har helt bevarad fossil åkermark, varför de ger en god bild av ödegårdarnas gamla inågomark. Där synliga begränsningar ej finns framgår åkermarkens utsträckning av den röjda markytan och odlingsrösenas utbredning. Berg nr 27 är Böle under Mo by och Berg nr 62 Edsåsen under Bingsta by. Mörsil nr 8 är Herrböle under Äggens by (krysset avser ett stort odlingsröse med kyrktradition). Näs nr 82 är Torböle på gränsen mellan Bjärne och Gärde byar. Alsen nr 92 är det mycket välbevarade Svedäng inom utäga till Prästbolet och Åbergs by.

åkerområdet, i andra finns de mera sporadiskt och då gärna ovanför och nedanför hak resp. terrass. Avsiktligt byggda odlingsrösen har ej iakttagits, utan de är på sedvanligt sätt löst sammankastade, gärna intill block och andra naturliga impediment. Rösenas

profil blir i sluttningsläge oftast skev med brantare kant uppåt, vilket klart skiljer dem från gravhögar. I skog är de givetvis numera övermossade.

Antalet åkrar inom ett ödesböle kan växla från ett eller två stora, sammanhängande fält (t.ex. Herrböle och Svedäng, bild 3) till ett stort antal mindre åkrar, det senare vanligen i mera bruten terräng. I det senare fallet är avgränsningen mellan åkrarna ej alltid klar (t.ex. Edsåsen, bild 3). Säker parcellindelning har ej iakttagits. I flera fall kan man däremot se, att åkrarna grupperar sig i två-tre enheter, som kan ge intryck av vångar eller gärden (t.ex. Böle och Torböle, bild 3). Mellan dessa kan terrasserna ej sällan bilda fägatsliknande passager, riktade mot områdets centrum, där sannolikt tomtplatsen i dylika fall varit belägen (t.ex. Böle, bild 3). Det största kända ödesbölet av denna typ — Fagmon under Kallsta by i Lit — har tre dylika åkergrupper på tre kullar, vilket kan föra tanken till tre brukningsenheter.

Arealmässigt representerar de på bild 3 återgivna ödesbölena — med en ungefärlig åkerareal av mellan tre och sex hektar — medelstora till större enheter. Andra kan däremot vara mycket små — t.ex. i sin helhet som en av de mindre åkrarna på Edsåsen eller Torböle. Exaktare arealuppgifter och noggrannare analyser av de gamla inägomarkerna fordrar mera detaljerade karteringar (jfr karta i Selinge 1971). Terrängavsnitten närmast utanför åkrarna saknar spår av anläggningar och ser alltid helt naturliga ut. De utgör därför säkerligen ursprunglig utmark, som givetvis ej kan avgränsas.

Synliga husgrunder uppträder som nämnts undantagsvis. Sten-skodda husgrundsterrasser har iakttagits i ett par fall i Lockne och möjligen även en i Hallen. På ett ödesböle i Myssjö förekommer vagt ovala, vallformiga husgrunder av primitiv typ, som närmast erinrar om bl.a. i Norge kända medeltidsgrunder. Det är inte uteslutet, att dylika kan finnas på flera håll. Källargropar utan andra synliga grunder kan ibland förekomma. Svedäng i Alsen (bild 3) är ett av några exempel på grunder av konventionell timmerhustyp med övermossade syllsträngar och skorstensrösen i krönläge ovan åkern. Även dylika torde finnas helt övermossade

och dolda på flera håll. Det är inte ovanligt, att man vid uppodling av ödesbölen uppger sig ha iakttagit brandmursrester och kolsamlingar, som tolkats som gamla husgrunder.

En behandling av ödesbölenas spridning i landskapet och förhållande till andra bebyggelsehistoriska källor bör få anstå, tills hela materialet är känt. Det kan dock här nämnas, att ödesbölen påträffats från Rätan i söder till Ström i norr och söderut även i några fall i Härjedalen och i norra Dalarna. Tätast förekommer de dock inom socknarna i själva storsjöbäckenet (jfr antalet belägg per socken hos Olsson, vilka är talrikast i Offerdal, Alsen, Lockne, Brunflo och Revsund). Välbevarade lokaler förekommer särskilt rikligt inom det inventerade områdets nordvästra del i framför allt Alsen och Mörsil, men dylika finns också i t.ex. Berg, Ovik, Hallen, Revsund, Näs, Lockne, Kyrkås och Lit. De förekommer mera undantagsvis i rena strandlägen och i den öppna sammanhängande bygden i Storsjöområdet. I några fall — främst Sund i Rödön och Gillsta i Hackås (Selinge 1971 och 1972) — utgöres de där av gamla järnåldersgårdar med gravhögar. Majoriteten har dock ett utpräglat marginellt läge i förhållande till den sammanhängande, äldre bondebygden. De ligger då ej sällan i till synes något sämre odlingslägen i högre terrängavsnitt. I enstaka fall — främst i den s.k. mellansjöbygden mellan Trångsviken och Alsensjön i Alsen — kan de vara tämligen symmetriskt belägna i förhållande till och jämnt fördelade på de levande byarna. I andra fall — t.ex. i norra delen av Mörsil — kan de bilda klungvisa koncentrationer av tydligen helt övergivna bygder, men vanligen ligger de tämligen enstaka och glest spridda.

Kolonisationshistoriskt skiljer sig ödesbölena givetvis inte från de samtidigt anlagda, ännu fortlevande bebyggelseenheter. Det är uppenbart, att de i allt väsentligt utgör en del av den äldre medeltidens markanta bebyggelseexpansion, och endast i undantagsfall har äldre byar med rötter i järnåldern drabbats av ödeläggelse. De kända ursprungliga ortnamnen tycks också i stort sett ansluta sig till medeltidsbyarnas normala namnskick i Jämtland. Det kan härvid nämnas, att i Jämtland -stanamn kan förekomma både på ödesbölen och på ännu levande byar utan kontakt med

järnåldershögar eller andra förhistoriska källor. Flera av ödesbölenas nu kända namn kan dock sannolikt vara sekundära. Det kan t.ex. gälla en del namn, som är sammansatta med -böle eller -öne, vilka tycks utgöra större andel här än i det levande namnskicket. Det kan även gälla namn av typen "Stenrösbränna", "Storlägden" etc. Sammansättningar av ett ursprungligt bebyggelsenamn och -lägden, -bodarna, -vallen e.dyl. är också p.g.a. det sentida bruket ofta de nu gängse benämningarna.

Den historiska tolkningen av ödeläggelsen är också i viss mån beroende av en värdering av ödegårdarnas spridning och läge. Den traditionellt utpekade digerdöden kan i alla händelser ej vara den enda och troligen ej heller den djupaste orsaken till agrarkrisen. Bl.a. kan det för så lång tid fortsatta och i många fall förblivande ödeläget tala för, att andra, mera långsiktiga orsaker måste ha medverkat. Det övervägande marginella läget, där med Jämtlands klimat och på dess höjd och latitud även små förändringar kan ha fått kännbara verkningar, kan i så fall inbjuda till en klimatisk eller naturgeografisk förklaring. Även möjligheten av bebyggelsestrukturella förändringar av t.ex. näringsekonomiska eller sociala skäl kan böra prövas. I alla händelser bör ödesbölena beaktas som ett väsentligt komplement till de historiska källorna för en belysning av landskapets medeltida bebyggelse- och agrarhistoria.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Ahnlund, N. 1948: Jämtlands och Härjedalens historia, första delen intill 1537. Stockholm.
- Biörnstad, M. 1962: Storsjöbygden under vikingatiden. Jämtlands och Härjedalens historia, arkeologisk inledning. Stockholm.
- Blomberg, C-G. 1948: Ödesbölen i Jämtlands län och vikingatidshuset från Kyrkås. TOR I.
- Bromé, J. 1945: Jämtlands och Härjedalens historia, andra delen 1537—1645. Stockholm.
- Bull, E. 1970: Jemtland og Norge. 2:a upplagan, Östersund.
- Dybdahl, A. (1971): Ødegårder i Jemtland. En studie bygget på skriftlige opplysninger fra 1568 og tidligere (manuskript).
- Festén, E. 1914: Undersökningar vid stipendiatresor 1914 för Jämtlands läns fornminnesförening. Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift VI.

- Hallberg, F. 1971: Fornminnesinventeringen. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens årsbok.
- Hagström, J. O. 1751: Jemtlands Oeconomiska Beskrifning Eller Känning, I akt tagen På en resa Om Sommaren 1749. Stockholm.
- Hülphers, A. A-son, 1775: Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Andra och tredje Samlingen om Jämtland och Herjedalen. Västerås.
- Jonsson, E. O. 1948: Fagmon. Ett gammalt ödesböle. Jämten.
- Lindquist, S-O. 1968: Det förhistoriska kulturlandskapet i östra Östergötland (kap. II-III). Stockholm.
- Nilson, A. 1952: Lövsåskyrkan — en bondgård från medeltiden. Jämten.
- Nilsson-Tannér, P. 1944: Hemma hos Tor i Landsomlegden. Söndagsfunderingar i en ödeby. Jämten.
- Nordlander, J. 1909: Jämtska ortnamn och sägner. Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift IV.
- Olsson, P. 1889—1902: Förteckning på ödesbölen i Jämtlands län. Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift I.
- Olsson, P. 1914: Ytterligare upplysningar om ödesbölen i Jämtlands län. Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift VI.
- Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister för Jämtland, upprättat 1965—1972.
- Selinge, K-G. 1971: Sund och Tibrandsholm. Analys av ett jämtländskt fornlämningsområde. Jämten.
- Selinge, K-G. 1972: Hackås — en jämtländsk järnåldersbygd. Jämten.
- Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen. Det nordiske historikermøtet i Bergen 1964 (även i Norske historikere i utvalg IV, Oslo 1968).

AUDUN DYBDAHL

Ödesbölen i Jemtland — 2

En studie bygget på det eldste skriftlige kildematerialet.

Innledning

Ødegårdsdannelser er på ingen måte et problem som først har dukket opp med vår tids urbanisering og strukturrasjonalisering i jordbruket. Det er f. eks. en kjennsgjerning at tusenvis av gårder ble liggende øde i senmiddelalderens Europa, og virkningen av denne agrarkrise ble ikke minst følbar i de nordiske land. "Norges nedgang" i senmiddelalderen har alltid stått sentralt i norsk historieforskning, og gjennom deltagelse i Det nordiske ødegårdsprosjekt, er det håp om at forskningen kan ta et avgjørende steg videre m.h.t. å kartlegge omfanget av og bakgrunnen for den alvorlige agrarkrise som bl. a. førte til en massenedlegging av gårder. Man tar i Ødegårdsprosjektet sikte på en samlet nordisk utforskning av bosetning og økonomiske forhold i tidsrommet 1300—1600. Da Jemtland på denne tiden var en del av Norge, ble den svenske og norske ledelse enige om å se bort fra Bremsebro-freden i denne forbindelse. Det er selvsagt umulig å undersøke alle sogn i hele Norden — både av arbeidstekniske og kildemessige årsaker — og man må derfor velge ut mindre geografiske områder til intensiv-undersøkelser. For at resultatet skal bli så godt som mulig, må de områder som velges ut til "punktanalyse" være næringsgeografisk representative, kildedekningen i videste forstand god, og det må i høy grad satses på tverrvitenskapelig samarbeid med f. eks. arkeologer, navneforskere, klimatologer, kulturgeografer og naturvitenskapsmenn. I Jemtland har man valgt ut sognene Undersåker og Åre (som blir en naturlig fortsettelse av undersøkelsene i Stjørdalsbygdene på den andre siden av grensen) og det mer sentrale sogn Hackås.

Før man kan gå igang med en intensivundersøkelse som skissert ovenfor, vil det være nødvendig med en bredere generell orientering om forholdene i den landsdel man skal undersøke. Det eksepsjonelt rike kildematerialet til tross er agrarhistoriske spørsmål viet relativt liten plass i fremstillingen av Jemtlands historie, og det har derfor vært nødvendig å inventere det primære kildematerialet. Naturlig nok kan man ikke legge P. Olssons fortegninger over ödesbölene fra 1889 og 1914 til grunn for en moderne undersøkelse.

De svenske regnskaper fra 1560-årene

Paradoksalt nok er det svensk kildemateriale som kan gi oss nøkkelen til vår viten om ødegårdene i Jemtland. Vi må da gå 400 år tilbake i tiden til den nordiske syvårskrig. Allerede 1563 ble store deler av Jemtland erobret, men i første omgang ble svenskene drevet tilbake. Året etter hadde de større fremgang, og Jemtland og Herjedalen ble på svenske hender til sommeren 1571.

Som ventelig kunne være, gjorde svenskene krav på alle statsinntekter mens de var herrer i Jemtland. Noe nytt skattesystem innførte de likevel ikke. Kong Erik forsikret jemtene om at de ikke skulle pålegges nye skatter, og at de gamle ikke skulle forandres. Regnskapene for Jemtland 1564—71 er bevart til våre dager (trykt i Jämtländske Räakenskaper I og II), og man har her en meget detaljrik kilde til kunnskap om befolkningsmessige og økonomiske forhold på denne tiden. Av de visse inntekter, d.v.s. de faste, årlige skatter, var skattepengene den viktigste inntektskilde. Tradisjonelt gikk skatten av Jemtland i hermelinskin, men i de svenske regnskaper blir det regnet med penger etter taksten 1 skinn=2 øre. Etter en retterbot fra 1420 skulle skinnskatten betales med skinn eller rette penger.

Regnskaper og jordebøker viser at skatten var nesten utrolig stabil på 1500-tallet. Dette kan sies fordi vi kjenner de reelle innbetalinger for en rekke år fra først på 1500-tallet. I 1531 ble det betalt 2467 skinn, i 1599 2479, mens det i 1565 blir oppgitt en pengesum som svarer til 2476 skinn.

Skinnskatten i Jemtland var ikke en personskatt som f. eks. i Herjedalen, men en skatt som lå på de enkelte gårder og byer.

Det eldste skriftlige belegg for skatten er fra 1362, men den går nok adskillig lenger tilbake i tiden. Antall skinn pr. skattegård var trolig avpasset etter gårdens totale avkastning i et normalår, sannsynligvis må det også være tatt hensyn til fiske- og fangstmuligheter og andre tilliggelser, slik at antall skinn som ble betalt, kan gi oss et bilde av gårdenes økonomiske evne på den tiden skatten ble pålagt. Skatten av enkeltgårderne ser ut til å ha vært temmelig stabil, man ser f. eks. at Kungsnäs i Näs svarte 6 skinn både i 1362 og i 1568. I en jordebok fra ca. 1550 varierer skatten fra 1 til 15 skinn pr. by (navnegård).

I 1567 iverksatte de svenske okkupanter en undersøkelse av de forskjellige gårder og skatten av disse. Som erobrere hadde de selvsagt ekstra god grunn til å frykte skattesnyteri. Tolv edsvorne menn fra hvert tinglag gikk god for at den oppgitte skatten var like høy som i deres "foreldres tid".

Når det gjelder de totale innbetalinger er det meget liten forskjell mellom jordeboken 1565 og den reviderte utgaven 1568, men når det gjelder antall skattlagte enheter og skatten av de enkelte gårder, er forskjellen påfallende stor. Regnskapet 1565 opererer med 612 gårder og 18 "øde-torpstäd", mens det i 1568 regnes med 642 gårder og hele 306 *ødegods*. Man finner disse ødegods i så å si hvert eneste sogn i Jemtland, flest var det i de store sogn Alsen og Offerdal, hvor hele 55 ødegårder direkte nevnes i denne kilden.

Det viktigste problem blir da å forsøke å finne ut hva denne betegnelsen "ödisgotz" i regnskapet 1568 står for. Man kan her tenke seg to muligheter.

1. Ødegodsene er kamerale ødegårder, hvilket vil si at det bor folk der, men at de tilhører en spesielt lav skatteklasse, eller at de har fått en reduksjon i skatten.

2. De er reelle ødegårder i den forstand at det ikke bor folk der, men at de brukes under andre byer hvor det bor folk som f. eks. slåtteng, beitemark eller seter (fäbod).

I det syd-vestlige Sverige der syvårskrigen var langt mer ødeleggende enn i Jemtland, ser det ut til at det kamerale ødegårdsbegrep har begynt å arbeide seg inn på denne tiden. Jevnføringer med annet kildemateriale viser likevel at dette ikke kan ha vært til-

felle i Jemtland. For det første viser det seg at det ikke ble betalt tiende av ødegårdene, og for det andre at ingen av synderne i bøteregistrene kan spores til ødegodsene.

Konklusjonen blir derfor at det ikke bodde folk på ødegårdene, men at de lå som underbruk til bebodde gårder. Forskjellen mellom jordeboken 1565 som bare tar med et fåtall ødegårder og jordeboken 1568 som nevner over 300, ligger først og fremst i det at i den første nevnes bare navnet på hovedbølet og en skattesum hvor skatten av eventuelle ødegårder er inkludert, mens den siste spesifiserer skatten både av bebodde gårder og av gårder som lå øde. Et lite eksempel på dette: Stamgårde i Undersåker svarte i regnskapet 1564 6 skinn, i 1568 4 skinn. Skal man få regnestykket til å gå opp, må man plusse på skatten av ødegårdene Grimsta og Hallen som hver svarte 1 skinn.

Verdien av jordeboken 1568 kan derfor neppe overdrives. Man må imidlertid være klar over at den ikke gir den fulle og hele sannhet om øde-leggingen i Jemtland, da den bare tar med gårder som var i bruk på en eller annen måte. En del gårder i utkantene må ha blitt liggende helt øde uten at jorden ble brukt, og disse ble det i likhet med prestegårdene ikke betalt skatt av. Eksempelvis kan nevnes at det opptrer en Olaf i Kjoland (Kall) som vitne i 1437. Byen nevnes ikke i kildene før den ble tatt opp igjen i 1740-årene i forbindelse med Huså-bruket. Ødesbølet Färviken ble også gjenryddet på samme tid. Det heter at da man begynte å odle jorden "syntes tydligt läget och widden af de gamla åkrarna, varav framgick att här i forna tider varit ett stort hemman". Når man vet at dusinvis av ødegårder i Jemtland ble liggende øde for godt, er det god grunn til å vente seg meget av de arkeologiske inventeringer.

Når ble gårdene lagt øde?

Den neste problemstilling som naturlig melder seg, er å forsøke å klarlegge når de forskjellige byene og gårdene ble lagt øde. I denne sammenhengen må jeg konsentrere meg om det skriftlige kildematerialet, men det kan neppe være tvil om at samarbeid med f. eks. pollenanalytikere og arkeologer kunne ha gitt betyde-

lig sikrere resultater. Diplom-materialet flyter imidlertid meget jevnt i Jemtland i senmiddelalderen, og en rimelig tolkning av dette skulle gi gode holdepunkter for slutninger om bosetningsutviklingen.

Regnskapet for den visse rente av Jemtland ca. 1550 kan også være til stor nytte når man skal forsøke å datere øde-leggingen. I jordeboken finner man bare en håndfull av ødegårdene fra 1568 med oppsitter, og dermed er det klart at nesten alle ødegårdene må ha ligget øde også ved 1550.

Videre har jeg forsøkt å finne de eldste skriftlige belegg for alle ødegårder som nevnes i 1568, og se hvilke betegnelser som er brukt om gårdene i diplomene. Det viser seg da at omkring 40 ødegårder har fått betegnelser som ødegods, ødejord, ødegård o.l. i det skriftlige kildematerialet før ca. 1550. Den første omtale av ødegårder i Jemtland får man i 1374. Olav Salvesson, som da var fogd i lenet, overlot Eivind Torleifsson "ena øthis jorth som Hægran och Sio heter . . . och länge a øthe lighat" til odel og eie mot at det ble svart et "halpt gilt skin" i året til kongen. Når ingen av disse nevnes i 1568, kan det henge sammen med at de har gått helt inn i den store byen Ottsjön i Undersåker.

Interessant er det unektelig også at diplomene gir klare vitnesbyrd om *bosetning* før 1450 på 15 av de senere ødegodsene. Av disse belegg er bare 4 fra 1300-tallet, noe som selvsagt har sammenheng med den større kilderikdom i hundreåret etter. Noe overraskende er det kanskje at såvidt mange av ødegodsene beviselig var bebodd i første halvpart av 1400-tallet. Det er imidlertid mye som tyder på at også disse gårdene på dette tidspunkt kun hadde en stakket stund som selvstendige driftsenheter foran seg. Av disse er det bare Säter i Berg som er nevnt med bruker etter 1450. Øde-leggingen av denne gården må ha skjedd omkring 1500, da oppsitterne figurerer som vitner o.l. til 1477, mens den i 1509 direkte nevnes som ødegård.

Bemerkelsesverdig er det også at ingen av ødegårdene fra de svenske regnskaper betegnes som ødegårder før 1447. Først på 1400-tallet blir gjerne det nøytrale "jord" eller "gods" brukt, men fra ca. 1450 endrer dette bildet seg, og de forskjellige sammensetninger med *øde* kommer nå inn. Det ser også ut til at "böle" brukes synonymt med "ödesböle".

Erik av Pommerns retterbot for Jemtland fra 1420 synes å tyde på at ødegårdsproblemet var velkjent på den tiden. Paragraf 4 lyder som følger: Og berettet de oss om ødemarker, som oss tilkommer og hverken duer til å så eller slå, så at når Eders fe kommer derpå, da blir I hindret deri og skal bøte penger derfor. Det skal heller ikke være så, men den som vil ha det i hegn, han hegne det, som det bør med rette, med mindre det er slik jord som tilhører oss, som duer til å så eller slå, den skal man få leie etter mulighet, den som den er best beliggende for. Men kommer der noen som er rett arving eller odelsmann til den, da skal de være nærmest til å leie slik jord eller ha den for rette skatt og bygge og bo på den.

Det kan neppe være tvil om at jorden som "duer til å så eller slå", er brukt som en betegnelse på gårder som ligger øde. I 1466 ble Olaf Gudmundsson tildømt ødesbølet Singsjö (Brunflo), da han som nærmeste odelsmann hadde retten til det. Det henvises også til retterboten i et par andre diplomer i forbindelse med tvistigheter om eiendomsretten til ødegårder.

Dronning Dorotea, som hadde Jemtland som personlig len fra 1445 til 1495, utstedte 19. juli 1471 et åpent brev "om alle de øde jorder å antvorde på våre vegne til dem som vil oppbygge og opprydde dem og gi oss og kronen rett skatt derav etter seks dannemenns sigelse der i landet, de som vil gjøre det, skal ha, bruke og beholde fornevnte jorder til evindelig eie og deres etterkommere etter dem, som før skrevet står". I kong Eriks brev var det tale om å *leie* ødegårdene, nå skulle altså rydningsmennene *få dem til odel og eie* mot å svare skatt. Dette brevet var likevel ikke et brudd på tidligere praksis, i det f. eks. fogden Örjan Karlsson opplot Skuru (Revsund) ødegård til en bonde i 1452. I 1473 overdro fogden Tore Hopan en ødejord ved navn "Skredsuik" (Oviken), og lignende diplomer er bevart fra 1488 om Heminglägden og fra 1501 om Åsarna. Fullt så gavmild var ikke Vincens Lunge som i 1528 solgte et par ødegårder.

Sammenfatningsvis kan sies at de vesentligste iakttagelser m.h.t. kronologien ligger i følgende tre punkter: 1. Det bor beviselig folk på flere av de senere ødegods først på 1400-tallet. 2. Bortsett fra ett enkelt tilfelle, dukker ikke betegnelser som ødejord,

ødegods etc. opp i de skriftlige kilder før omkring 1450. 3. Så å si alle ødegårdene må være lagt øde før 1550.

Hva kan man så slutte av dette? Ble byene og gårdene stort sett lagt øde mellom 1450 og 1550? Selv om det ved første øyekast kan se slik ut, kan det på mange måter betraktes som et positivt trekk ved næringslivet i Jemtland at så mange ødegårder nevnes i det skriftlige kildematerialet fra midten av det 15. århundre. De viser i hvert fall at det var interesse for dem, og at de ble innpasset i den ekstensive jordbruksdrift.

Det faktum at det i første halvpart av 1400-tallet bodde folk på en del gårder som skulle bli lagt øde, er heller ikke noe enestående fenomen, selv om man også for Jemtlands vedkommende skulle finne at mannedauden var en sterkt medvirkende årsak til agrarkrisen. Som f. eks. vist av Andreas Holmsen, kunne det ta lang tid før den desimerte befolkning slo seg ned på de beste og mest sentrale gårder. Kanskje sinket det forhold at det var så mange selveiende bønder denne prosess. Når diplomene ikke reflekterer ødegårdsdannelser før ca. 1450, kan det også ha sammenheng med at man før den tid ikke anså gårdene som definitivt nedlagt.

En annen sak er at diplom-materialet for Jemtlands vedkommende er så fyldig, at det må være grunn til å legge vekt på at det i sognene Undersåker, Åre, Hackås, Berg og Rödön ikke har lyktes meg å etterspore beboere på andre ødegårder enn Säter etter 1450. Jeg tror derfor at minst 90 % av ødegårdene fra 1568 også må ha ligget øde ved 1450.

Årsakssammenhenger

Om årsakene til at det var så mange ødegårder i Jemtland, vil det være vanskelig å uttale seg på grunnlag av en forberedende undersøkelse som denne, men det er likevel fristende å berøre noen momenter.

I 1751 regnet Hagström opp følgende 5 årsaker: 1. Krig og ufred. 2. Uår og utvandring. 3. Måten å pløye. Man pløyde åkrene utover fra midten, noe som medførte ansamlinger av vann og øket frostfare. 4. Bostedsforleningen 1695 (gårder ble underlagt militære embetsgårder o. l.). 5. "Svarta döden".

Spørsmålet om mannedauden nådde Jemtland, er ennå ikke definitivt besvart. Selv om historikerne på 1700-tallet regnet pesten som en medvirkende årsak, er det neppe grunn til å legge så stor vekt på dette, da disse lærde menn selvsagt hadde lest om pesten og dens følger. I likhet med Bull har jeg ikke funnet et eneste konkret bevis for at Jemtland ble hjemsokt av denne forferdelige byllepesten som herjet i Norge, Sverige og store deler av Europa forøvrig midt på 1300-tallet. Hvis den likevel gjorde det, er det merkelig at det ikke nevnes i det rikholdige skriftlige kildematerialet.

Ahnlund anser det likevel for helt sikkert at landet ikke ble skånet, da virkningene lett lar seg registrere. Ikke minst gjelder dette de store endringer som fant sted i den kirkelige administrasjon etter 1350 med sammenslåing av flere tidligere selvstendige sogn. Han peker også på at det er svært få prester og andre fremtredende menn nevnt før 1350 som ser ut til å ha overlevd dette år. Så tynt som det skriftlige kildemateriale er i de nærmeste år etter 1350, er det farlig å dra for vidtgående slutninger på dette grunnlag. Indirekte tror jeg likevel det er grunn til å legge vekt på nettopp det faktum at det skriftlige kildematerialet er så sparsomt fra siste halvpart av 1300-tallet, da dette kan være et indisium på at landet var lammet av en katastrofe.

7 av 17 gårder som direkte berøres i diplom-materialet 1350—1400 ble liggende øde. Kasta i Oviken og Solkasta i Hackås nevnes ikke i det senere kildematerialet, og kan ikke lokaliseres med sikkerhet.

Den folkelige tradisjon har gjerne satt oppkomsten av ødegårder i forbindelse med mannedauden, uten at man bør legge for stor vekt på dette, da flere er rene vandresagn (etter sagnet røk det bare fra 7 skorstener i Ragunda da pesten hadde herjet fra seg o.l.). Noen ser imidlertid ut til å være av mer genuin art, ikke minst gjelder det de mange regler om personer som hadde bodd på ødesbølene. N. J. Ekdahl hadde liten tro på de ofte romantiserte lokale forestillinger, og skrev således i 1833: "Orsaken til dessa lägenhetens ödesmål är ingen annan än den, att de dels ligga för högt opp mot fjällen, dels utmed stora myrsträckningar, varav frost stiger i regniga smrrar och fördärvar skörden. Dessa lägen-

heter hava hittills ej varit och kunna aldrig bli annat än fäbodrar och ängsmark”.

At det har bodd folk på disse gårdene er ikke vanskelig å bevise, men det Ekdahl sier om ødesbølenes beliggenhet er interessant nok. Hvis det er riktig at det var en klimaforverring på 12—1300-tallet, måtte dette få ytterst alvorlige konsekvenser i Jemtland som for en stor del var et marginalområde for korn dyrking. Erkebisp Jakop i Uppsala fant på sin visitas til Jemtland i 1471 at det sto dårlig til, noe som etter hans mening skyldtes at man betalte for lite tiende. Det mangler heller ikke på beretninger om uår og svolt i kildene fra 1500- og 1600-tallet. Selv om det sikkert er en overdrivelse når Hagström i 1749 hevder at en tiendedel av Trondheims innvånere skal være av jemtsk herkomst, så skal man vel ikke se helt bort fra at det kan ha vært en viss utvandring til f. eks. Trøndelag i senmiddelalderen.

Av ødegodsene som det ble betalt skatt av i 1568, var omtrent 10 % krongods. Vi vet svært lite om hvordan denne jorden har kommet i kronens eie, men det er vel ikke grunn til å anta at forholdene var vesentlig forskjellige fra det som var vanlig i Norge forøvrig. Overdragelser av jord forekom nokså ofte i forbindelse med bøter for forbrytelser, restanser på forskjellige avgifter etc., men når så mange ødegårder lå til kronen, kan det være fristende å sette dette faktum i forbindelse med kronens rett til herreløst gods som det ikke fantes arvinger til.

Ufred og krig er en annen hyppig anført årsak til ødeleggelsen i Jemtland. Bull skrev således i ”Jemtland og Norge” at ”vi vet at den svenske feltherre Claude Collart for voldsomt frem, og talende er det at det i 1567 lå øde 315 gårder”. I det foregående er det dokumentert at det store flertall av disse lå øde lenge før den nordiske syvårskrig. De jemter som rømte til Norge fikk riktignok sine eiendommer beslaglagt, men disse konfiskasjoner var lite omfattende i forhold til de norske etter Kalmar-krigen.

Det vil trolig være uheldig å lete etter en bestemt årsak til agrarkrisen, man må regne med at den ble betinget av et sammenfall av uheldige omstendigheter. Overbefolkningen i høymiddelalderen hadde ført til at man tok opp de mest marginale jordbruksområder, og disse strøk måtte selvsagt bli ekstra hardt ram-

met ved en klimaforverring. På toppen av det hele kom så kanskje mannedauden som rev bort en stor del av befolkningen.

Det har gjerne vært pekt på at det tok så urimelig lang tid før Norge kom seg på fote igjen etter mannedauden sammenlignet med Sverige og Danmark. I Jemtland gikk det enda verre, den veldige ekspansjonstid på 1500- og 1600-tallet i Norge finner man ingen parallell til i Jemtland. Men ikke noe er så galt at det ikke er godt for noe. Takket være den omfattende permanente øde-legging kan Jemtland fremby et uhyre interessant arkeologisk materiale.

FRITJOF MESCH

Svegs prästgårds brand år 1870

Tidigt på morgonen den 8 mars 1870 inträffade i Sveg en mycket beklaglig eldsolycka, i det att huvudbyggnaden i prästgården brann ned under dramatiska omständigheter. Vid branden omkom två av kyrkoherdens barn, varjämte det mesta av kyrkoarkivet blev lågornas rov. Om själva branden och efterspelet till denna kan man läsa i domböckerna.

I husets nedre våning sov de båda pigorna. Informatorn P. Svensson och hela prästfamiljen hade sina sovplatser i övre våningen. Kyrkoherdens maka, fru Adolfina Frändén, som troligen var den som först upptäckte branden, vaknade av något buller och märkte att rök trängt in i rummen. Då hon öppnade dörren mot förstugan, fann hon att passagen genom trappan var stängd av eld och väckte då äldsta dottern och sin man. Denne slog ut en ruta i fönstret i sydöstra rummet åt gavelsidan och där kunde några av de innevarande kasta sig ut eller släppas ner. De övriga som befann sig i övervåningen blev likaledes räddade genom fönstren, utom barnen Frans och Hulda, sex resp. fyra år gamla.

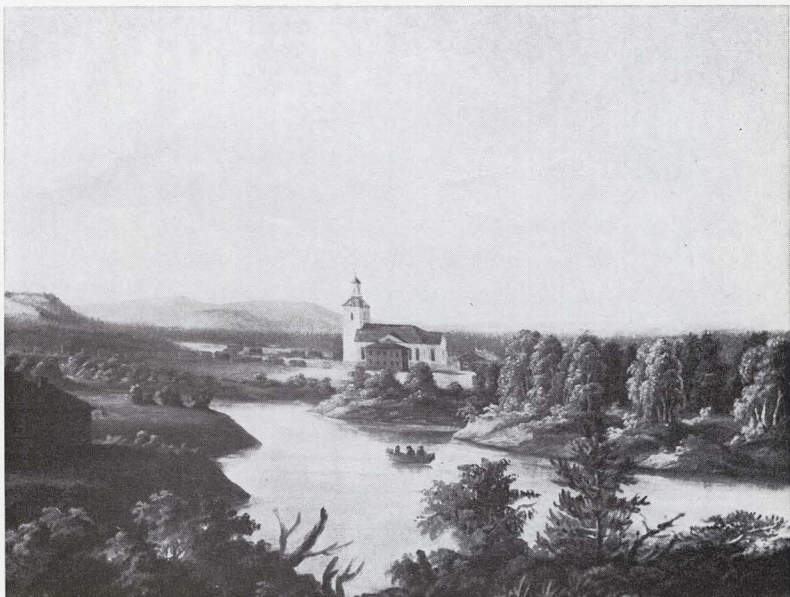
Hur branden uppkommit var oklart, men snart hördes förmodanden, att elden skulle vara anlagd. Därvid blev skräddaren Hans Åström i Sveg misstänkt som den skyldige. Han hette från början Hans Olofsson, son till Olof Jonsson och hans hustru Ingeborg Olofsdotter och kom från byn Äggen. Hans mor, som rätt tidigt blev änka, var en tid landbonde på det lilla hemmanet Buskan i Äggen. Hon brukade även klä brudar, vilket var ett ansett uppdrag och sonen kallades efter henne vanligen Imbörols-Hans. En annan son var den kände fiolspelmanen Olof Olofsson (Imbörols-Ola).

Hans Åström var vid denna tid åtalad för stöld av några selar just hos kyrkoherde Frändén, men även för störande av griftefrid och för att ha misshandlat lik på Svegs kyrkogård. Åström

tycks ha varit mycket skrockfull; ett skriftligt vittnesbörd lämnades av en person för vilken han visat ett människofinger, som han bar på sig. Enligt Åströms uppgift var det ett skydd mot diverse ont. Han blev även misstänkt för att ha gjort något med en avliden och nyss gravsatt bondhustru, Brita Jonsdotter från Byheden. Ett indicium mot Åström var en vid graven hittad kniv, som skulle ha tillhört honom. När man gjorde en undersökning visade det sig också att liket hade berövats huvudet. Hos Åström hittades ett konvolut innehållande sönderstötta ben, som man antog hade kommit därifrån. Han påstod dock att han fått dessa av en något därförut avliden kvinna, Bång-Karin i Duvberg, för att därav tillsammans med svingödsel och sand från kyrkogården, bereda en salva. Denna salva skulle han smörja sina ben med i vilka han fått ros. Efter vad han påstod visste han inte vilken slags ben kvinnan givit honom. Att Hans Åström kom att misstänkas för att ha anlagt den svåra branden hade främst sin grund i att han var vad härjedalingar kallar "löskäftad" och ofta förde ett hätskt och hotfullt tal. Antagligen menade han inte så mycket med det men andra tog det kanske på allvar och därigenom kunde det lätt leda till skada för honom själv.

I det utslag som fälldes vid urtima tinget den 28 juli 1870, dömdes Hans Åström för första resan stöld, gällande tillgrepp av en hundskinnspäls från en person i Lillhärdal, till straffarbete i fyra månader och att vara medborgerligt förtroende förlustig i fem år. För störande av griftefrid dömdes han till enahanda arbete i sex månader, av brist på bevis frikändes han från stölden hos kyrkoherde Frändén, ytterligare störd griftefrid och från att uppsåtligen ha satt eld på karaktärshuset vid Svegs prästgård. Därigenom förklarades han ej heller ha någon skyldighet att ersätta Jämtlands läns Brandstodsbolag för dess utgifter genom branden. Dessa uppgick till 3582 riksdaler och 75 öre för byggnaden och 4450 riksdaler för löseendomen. Beträffande selarna, fick en bonde från Ljusdals socken, som enligt egen utsago skulle ha köpt dessa av Åström för ett billigt pris, böta 25 riksdaler.

Hans Åström, som var född 1829, var sedan 1857 gift med Kerstin Andersdotter, en syster till Soln-Anders, naturläkaren. Äktenskapet blev upplöst 1877. De hade tre barn, av vilka äldste sonen, enligt husförhörslängden, flyttade till Hudiksvall samma

Svegs kyrka och prästgård. Oljemålning av Albert Blombergsson (1810—1875). Församlingshemmet, Sveg.

år. Kerstin och de två andra barnen utvandrade till Amerika år 1878. Det berättas att Kerstin, innan deras vägar skildes, frågat Åström, om han hade gjort så mycket illa som det sades. ”Ja”, svarade han, ”mycket mer, men jag har inte tänt eld på prästgården”. Det uppges att han sagt detta på dödsbädden, men i så fall måste det ha varit till någon annan än den f d hustrun. Hans Åström dog i kräfta den 12 januari 1895.

Men hur uppkom egentligen branden och går det att finna något svar på den frågan? Ja, kanske. En kvinna i trakten uppger, att hon hört berättas av sin mor att en piga i prästgården skulle ha varit vållande till eldsvådan. Pigan, som hette Lovisa Hammarström, hade trots tillsägelse att på inga villkor handskas med eld i övre förstugan vid trappuppgången där fotogen förvarades, ändock gjort detta vilket hon sedan ej vågade yppa. Hon kom därefter till Norge, där hon blev gift, men först på sin dödsbädd,

sedan hon hela livet burit på sin dystra hemlighet, kom hon att lätta sitt samvete.

Emellertid är det väl ej alldeles säkert att eldsvådan uppkommit genom pigans oförsiktighet med eld, ehuru hon själv trodde detta. Vid besiktningen på brandstället omedelbart efter branden fann man nämligen som det heter i protokollet; att av den återstående västra muren hade en del av väggen mot nedre salen varit inmurad och åtskilliga golvbjälkar till övre våningen hade också varit ordentligt inmurade med sina ändar. Om detta orsakat branden kunde ej sägas, men kanske var det ett slarvigt byggnadssätt, och inte pigans åtgörande som åstadkom eldsvådan. Denna möjlighet kan åtminstone lämnas öppen, om det nu var så att västra skorstensmuren låg nära trappuppgången där branden enligt vittnesmålen ansågs ha börjat.

Beträffande Hans Åström så hade han efter det att branden utbrutit tagit sig upp i kyrktornet och ringt i klockorna för att kalla samman folk till släckning. På slutet medgav han ju att han gjort mycket ont, men inte att han hade anlagt prästgårdsbranden och nu långt efter hans död och trots hans i flera avseenden mindre tilltalande egenskaper kan man i detta fall ge honom hans senkomna upprättelse. Därmed skingras de misstankar om mordbrand som han trots friande dom aldrig helt kunde frigöra sig från.

HEDVIG SCHUSTER

Frostvikslärlarinna

I 1971 års Jämten skildrade Anna Ifrén sina år som lärarinna i Blåsjön. I artikeln berättar hon bland annat om två seminariekamrater, som började sin tjänst i Frostviken samtidigt som hon. Den enda kvarvarande av de tre är Hedvig Schuster. När hon läste Anna Ifréns minnen blev hon så intresserad att hon själv satte sig att skriva ned sina hågkomster från sin första lärartid. Följande avsnitt är ett utdrag ur den fullständiga texten, som förvaras i läns museets arkiv.

Så hade jag då nått mitt mål: jag var lärarinna.

Den 23 maj 1910 tog jag min lärarinneexamen vid nyss fyllda nitton år. Ett par veckor före examen hade vår rektor frågat, om någon av oss ville ta tjänst i Frostviken, där tre lärarinnetjänster skulle besättas. Ada Markusson, Anna Ifrén och jag tog gärna dessa platser.

Så kom det sig, att jag på hösten samma år, efter tre dagars besvärlig resa från Östersund, befann mig i Håkakafé i Frostviken för att tillträda min första tjänst som lärarinna.

Dagen innan skolan skulle börja installerade jag mig. Jag tog en överblick av skolhuset. Det var tämligen nybyggt och skolsalen var stor och ljus. Här skulle jag under dagen undervisa. Bredvid skolsalen fanns ett rum och kök, min bostad, som under eftermiddag och natt skulle skänka vederkvickelse och vila. I bostaden fanns nödtorftiga möbler: utdragssoffa, två bord, fyra stolar, en skänk och en diskbänk. Jag måste först ut och skaffa halm till madrass, det övriga fick komma efterhand.

Jag såg ännu en gång på skolsalen. Den hade tre stora fönster och högt var det till tak. Golvet var vitskurat; ingen matta, ingen färg, men otroligt väl skurat. I salen stod tjugo dubbelbänkar — och de behövdes — målade i ljus ek. Framför bänkarna var det en upphöjning på vilken lärarens bord, stol och svarta tavlan var

placerade. Svarta tavlan var vridbar och stod på en ställning; mycket modernt i början av seklet. Mitt på skolsalens ena långvägg stod en svart järnkamin och bredvid den en stor vedlår. I ett hörn fanns ett väggfast skåp för skolmateriel. Utanför salen fanns en smal korridor; mycket liten och trång. Där hängde barnen sina ytterkläder och åt den medhavda matsäcken. Vid väggarna stod långbänkar och i ett hörn fanns en vattenhink med skopa, men ingenting för handtvätt.

Det glädde mig, att skolan låg fritt mitt i byn, och att man kunde se fjällbyns bebyggelse. Vatten hämtades i en fjällbäck, som flöt fram ett stycke från skolan. Nödvändiga uthus fanns utanför skolhuset.

Så småningom hade jag min bostad i ordning. Gardiner köpte jag hos byns handelsman och betalade sjutton öre per meter. För belysningen köpte jag en åtta linjers fotogenlampa, som gick att hänga på väggen och som var försedd med en "mässingsol" bakom lampglaset. Allt jag köpte måste vara billigt och anpassat till min magra kassa. Min enda lampa hängde i köket ovanför diskbänken och bars med i handen, varhelst jag vandrade i huset efter mörkrets inbrott.

Någon riktig väg fanns inte i byn; vägen liknade mest en bred-trampad stig. Den fyllde fjällbons behov; motorfordon var okända och där fanns inte ens en cykel. Man gick, vilket var det vanligaste, eller åkte släde eller hjuldon.

Jag hade tagit en överblick över arbetsplats och bostad och fann det ganska gott, men jag hade heller inga pretentioner. Jag visste också, att här var jag inlåst och isolerad för hela läsåret. När sjöarna fröso till kom man ingentans.

Så randades den första skoldagen. Jag gick in i skolsalen för att möta mina första elever — och det var verkligen ett möte som både förskräckte och framtvingade frågan: Skall jag kunna klara av detta? Där stod barnen, 39 till antalet, i åldern 7—15 år, och uppdelade på sex klasser. Med en suck betraktade jag barnaskaran: allt detta skulle jag sköta ensam och på en gång i samma sal. Jag hade själv knappt trampat ur barnskorna, och fastän vi på seminariet nog talat om skolor, där flera klasser undervisades samtidigt, tror jag, att jag aldrig tagit dessa skoltyper på allvar. Men här stod hela den krassa verkligheten inför mina ögon, och det

De tre Frostvikslärarinnorna firar påsk i kyrkbyn i Gäddede 1911. Från vänster Hedvig Schuster, Anna Ifrén och Ada Markusson.

mer än rikligt representerad. Det var bara att ta fram den "Dagbok med examenskatalog", som fanns i en låda i lärarens bord och i vilken barnens skolgång både började och avslutades. Med dess hjälp stökade jag undan både upprop och inskrivning av sju nybörjare. Därefter kom vi överens om att börja arbetet på riktigt påföljande dag klockan nio.

Jag skulle dock blott några dagar få den ynnesten att nu stanna vid denna rote, som var huvudroten. Det hände något oväntat: Några dagar efter det att vi börjat skolan, kom mamman till en av flickorna, som hette Ebba, och frågade, om hennes flicka kunde få vara hemma några dagar, ty hon tänkte smörja henne mot "riset" — engelska sjukan. Hade jag vetat, vilket öde som skulle bli Ebbas, hade jag kanske sagt, vad jag tänkte om smörjelsen, fastän det troligen varit lönlöst mot moderns starka tro.

Ja, så fick Ebba vara hemma. Tre dagar senare kallades läkaren till Ebbas hem. Ebba var svårt sjuk, och låg där insmord med nå-

gon illaluktande smörja som inte fick tvättas bort, förrän ett visst antal dagar förflutit. Läkaren konstaterade barnförlamning, och även två bröder hade sjukdomen. Några dagar senare avled den ena brodern, och Ebba blev nästan helt förlamad.

Dessa barnförlamningsfall gjorde, att skolan stängdes, då sjukdomen var i den stuga som låg alldeles intill skolan. Så kom det sig, att innan jag helt hunnit installera mig i huvudroten, fick jag ta mitt gepäck och fara till den andra roten som var Häggnäset, för att börja skolan där. Mitt ringa bagage stuvades i en tvåhjulig kärra och själv fick jag gå efter den. Vi gick genom halva den långa byn och kom ned till sjön mitt emot Häggnäset. Där placerades jag med tillhörigheter i en roddbåt och så blev jag rodd över den ganska breda sjön. Där fick jag ha mitt tillhåll under höstterminen. Jag fick samtidigt en aning om hur långt jag skulle få till närmaste handelsbod, ty den låg i den by jag lämnade.

Häggnäset var en liten vacker fjällby med sex hemman. Något skolhus fanns ej, utan skolan var inhyrt i den gård som låg mitt i byn. Skolsalen var i en bryggstuga, som saknade innanfönster och som av ägaren användes endast under sommaren. Kallt och dragigt var det där; värmen kom från en vanlig utbrunnen järnspis, som ibland behagade släppa ut moln av rök. Dessutom hade vi jämn sysselsättning med att underhålla elden.

Själv blev jag anvisad ett rum i själva gården. Skolrådet hade beslutat, att höstterminen skulle hållas i Håkafot, den största roten, och omfatta tio veckor. Vårterminens första hälft skulle hållas i den andra roten, Häggnäset, och den senare hälften åter i Håkafot. Håkafot fick tjugo veckors årlig undervisning och Häggnäset tio. Följaktligen skulle den kallaste tiden av läsåret vara förlagd till Häggnäset, fast det denna gång genom ödets ironi blev höstterminen som fick börja där.

I brygghus-skolsalen samlades så barnen. Här var det endast tolv barn. De var rara och tillgivna, och fastän de tillsammans bildade sex klasser och vi hade mycket att styra med varje timme, gick det bra i lås. Barnen hade ej så mycket av förströelse och ägnade hela sitt liv och intresse åt skolan, under den korta tid den blev dem beskärd. Barnen gick ju i skola endast tio veckor varje läsår och skulle under denna korta tid försöka få ut det mesta möjliga av den kurs som i andra skolor tog 34 4/7 veckor. Hela

deras skoltid omfattade inalles sextio veckor, således ej ens den tid vår tids småskola har till sitt förfogande för småskolekursens inhämtande. Det år då de skulle gå och läsa, fick barnen gå vårterminen i Håkafot.

Det värsta i skolan var, att vi måste vara så sparsamma med skolmaterielet, hur litet jag än skrev upp, så tyckte föräldrarna, att det var för mycket. Griffeltavlan fick vara vårt allt i allo. Den köpte barnen för 25 öre i första klass och den räckte till de kom i sjätte. All räkning måste ske på griffeltavlan och för de högsta klasserna blev den snart fullräknad. Nybörjarna lärde sig både siffror och skrivning på griffeltavlan. Griffelarna skrapade och gnisslade och tavlorna skramlade. Rätt- och uppsatsskrivning, välskrivning och teckning skedde på papper och likaså hemuppgifterna. Det papper, som användes, var det billigaste som kunde anskaffas.

Det hade varit vinter länge. Den första snön, som sedan låg kvar, hade kommit i början av oktober. Det hade blivit mörkare och mörkare och så före jul var det mörkt klockan två på eftermiddagen och på morgonen till klockan nio och tiden däremellan var det halvmörkt. Tiden hade gått snabbt och så randades dagen strax före jul, då vi skulle sluta skolan här. Barnen var klädda i sina bästa kläder och följdes av mammor och en och annan pappa. Jag bjöd alla, stora som små, på kaffe, vi pratade en stund och så var det dags att säga adjö. Dagen efter skulle jag fara tillbaka till Håkafot.

HANS GUSTAFSSON

Tre år i Jämtlands län

I sin femårsberättelse för åren 1871—1875 framhåller dåvarande landshövding Asplund bl.a. följande:

”Med den snabbhet i uppfattning och den själsförmögenheternas spänstighet, som allmänt utmärka Jemtlands befolkning, förenar sig helt naturligt också en icke ringa grad af vetgirighet samt *håg för läsning*, till inhämtande af bildande kunskap”.

Denna uppfattning framförd för 100 år sedan äger även idag sin giltighet. Snabbhet i uppfattning och själsförmögenheternas spänstighet är en god grund att bygga under den utveckling med, som är ofrånkomlig därest vårt län skall kunna klara av den omställningsprocess strukturomvandlingen framtvingar.

Det är ingen överdrift att påstå, att Jämtlands län drabbats hårdare av strukturomvandlingens negativa effekter än något annat län. Låt mig belysa detta förhållande med några siffror. I runda tal minskade befolkningen mellan åren 1950—1970 med nära 20 000 personer eller från 144 000 till 125 000 och det var människor i de mest arbetsföra åldrarna som flyttade ut. Från 1950 till 1965 minskade antalet förvärvsarbetande i länet med över 6 000 eller med drygt 10 procent. Inget annat län kan under motsvarande tidsperiod uppvisa en lika negativ utveckling. Om vi bortser från Västernorrlands och Värmlands län där minskningen rörde sig om några tiondels procent *ökade* antalet förvärvsarbetande i de övriga skogslänen. Bara ytterligare en siffra för att belysa situationen. År 1965 hade länet det högsta antalet personer procentuellt sett i åldern över 65 år eller 15,1 procent. För riket som helhet var motsvarande siffra 12,9 procent.

Den ovan redovisade utvecklingen har medfört en helt vanskapt befolkningspyramid som haft till följd att antalet döda under de senaste åren varit högre än antalet födda.

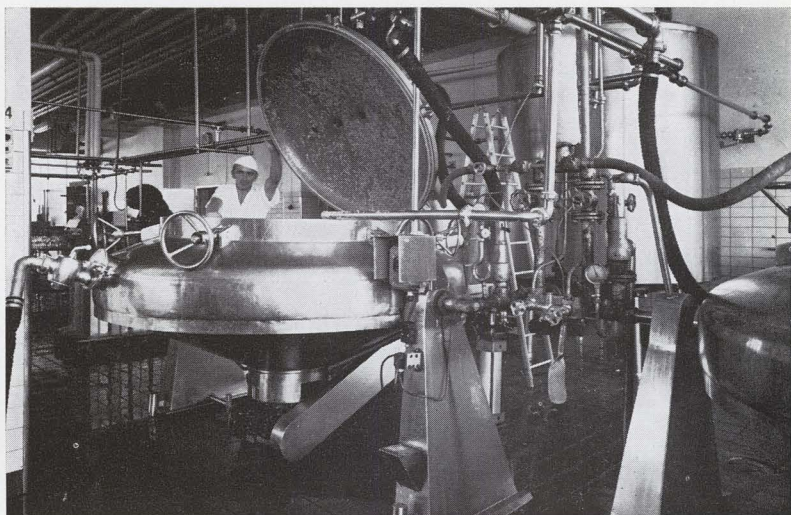
Orsakerna till den utveckling länet genomgått under den här avhandlade perioden är främst att söka i rationaliseringen och mekaniseringen inom de areella näringarna jord- och skogsbruk. Förlusten av sysselsättningstillfällen inom dessa näringar har inte kompensrats av motsvarande tillväxt inom andra basnäringar främst industrin.

Ovan tecknade mörka bild av länets situation var den som mötte undertecknad då jag den 1 juli 1969 tillträdde befattningen som landshövding i Jämtlands län. Men väven hade inte bara mörka inslag. Genom tidigare vidtagna åtgärders effekt kunde en ljusning i situationen skönjas. De lokaliseringspolitiska insatserna började ge utslag. Även om folkminskningen fortsatte åren 1969 och 1970 var det ändå i avsiktande takt. År 1971 kunde vi glädjande nog konstatera en vändpunkt i befolkningsutveck-

lingen då folkmängden för första gången på 20 år utvisade en ökning med några hundra personer. Men låt oss inte av detta dra några förhastade slutsatser och invagga oss i tron att svårigheterna för länets vidkommande härmed skulle vara lösta.

Ett försök att analysera de faktorer som samverkade till folkökningen 1971 är svår att göra utan tillgång till data från olika områden. Förhoppningsvis kan man utgå ifrån att verkningarna av de lokaliseringsspolitiska insatserna varit den främsta drivkraften. Hur stark den varit är dock svårt att avgöra. Givet är att svårigheterna på arbetsmarknaden, den minskade efterfrågan på arbetskraft, verkat hämmande på benägenheten att söka jobb på andra håll i landet under år 1971, jämfört med tidigare år. Härtill kommer som en ytterligare orsak den relativt kraftiga ökningen av arbetstillfällen som de pågående kraftverksbyggena medfört. De båda senast nämnda faktorerna är av temporär natur och kan därför inte läggas som grund för en bedömning av den mera långsiktiga utvecklingen. Vi får därför inte på något sätt slå oss till ro med vad som uppnåtts utan tvärtom intensifiera våra ansträngningar för att tillföra länet ytterligare arbetstillfällen, annars är risken stor att vi om ett fåtal år nödgas konstatera att 1971 ingalunda var en vändpunkt utan endast ett tillfälligt avbrott i en dyster utvecklingskedja.

Med alla goda krafters förenade ansträngningar och med utgångspunkt i de senaste årens goda erfarenheter av lokaliseringsinsatserna, inte minst lokaliseringsföretagens positiva inställning till länet och till den arbetskraft man här rekryterat, bör det vara möjligt att definitivt vända utvecklingen i expansiv riktning för Jämtlands län. Men härför krävs att alla möjligheter tillvaratas. Vi måste söka påverka beslutsfattarna på alla nivåer inom såväl den statliga som enskilda sektorn av förvaltning och administration och klargöra länets förutsättningar att kunna ta emot sådan verksamhet. Men framförallt — och det betraktar jag som viktigast — måste vi öka länets industrialiseringsgrad. Det gäller härvidlag att söka förmå företag att omlokalisera sin tillverkning eller lämpliga delar därav till Jämtlands län. Utan en fortsatt kraftig expansion inom industrisektorn kommer vi svårigen att kunna öka antalet förvärvsarbetande med de åt-

NNP:s centralanläggning — exempel på länets industri.

skilliga tusental som krävs för att målsättningen i Länsprogram 70, 139 000 invånare år 1980, ska uppnås.

En möjlighet som ofta förbises, men som det finns all anledning att understryka, är den "inhemska" industrins förutsättningar till utveckling. Vi har en rad duktiga och idérika företagsledare etablerade inom länet. Men flera behövs och utrymme finns. På detta område skulle jag vilja efterlysa ännu mer av den själsförmögenheternas spänstighet jag inledningsvis citerade. Vi behöver ett bredare industriellt register än vad vi nu har. Det är för ensidigt att bara göra trähus och baka tunnbröd. Därmed inget ont sagt vare sig om tunnbröd eller trähus. Det finns därför gott utrymme för alla uppslag och idéer som kan bedömas utvecklingsbara. En annan tänkbar åtgärd är att söka dämpa takten i strukturomvandlingen. Även om avflyttningen från de areella näringarna kommer att fortsätta bör man ändå med tämligen enkla och inte särskilt kostnadskrävande medel kunna bromsa upp denna avflyttning.

Redan nu kan man skönja en viss avsaktning i den tidigare utvecklingen. Utan tvekan har det särskilda stödet till jordbruket i norra Sverige här spelat en betydande roll. Det har blivit lättare för brukarna av de små jordbruksfastigheterna att stanna kvar på sina gårdar. Intensifierade insatser för att skapa kombinationssysselsättningar till brukarna av de små enheterna, på sätt glesbygdsutredningen föreslagit — om nu förslagen genomförs — tror jag verksamt skulle bidra till att många sysselsättningstillfällen kunde bibehållas, i varje fall övergångsvis. Ökad aktivitet då det gäller skogsvårdande och återväxtbefrämjande åtgärder inom skogsbruket kunde också ge sysselsättning till åtskilliga människor som nu är undersysselsatta. Landskapsvårdande insatser i övrigt, kombinerade med deltidsarbete exempelvis inom turistnäringen, skulle inte bara ge sysselsättning utan också medverka till att bibehålla en viktig förutsättning för turismens fortbestånd och vidare utveckling.

Jag nämnde målsättningssiffran 139 000 invånare år 1980. Någon kanske tycker att antalet människor i länet är mindre väsentligt, att det viktiga är att de som bor här har en tryggad försörjning och tillgång till en god kommersiell och samhällelig service. Men det är just här sambandet mellan befolkningstal och olika serviceapparaters möjligheter att fungera kommer in. Minskar befolkningen i länet som helhet under en viss nivå rycks grunden undan för den servicefunktion som exempelvis normallasarettet representerar. Minskar folkmängden i en gymnasierregion under ett visst antal rycks också grunden undan för gymnasieskolans fortsatta existens. Skulle folkminskningen i en del av våra kommunblock fortsätta ner till en undre gräns blir den ofrånkomliga konsekvensen att underlaget för de servicefunktioner som nu finns representerade i kommunernas små tätorter faller bort. Alla inser vilka förödande följder en dylik utveckling skulle få för de människor som under alla förhållanden tvingades leva kvar i länet.

Det är med dessa konsekvenser av en fortsatt folkminskning för ögonen, som alla vi som i skilda sammanhang sysslar med planering ständigt påpekar nödvändigheten av att öka aktiviteten inom länets näringsliv, att skapa flera arbetstillfällen, att vända

befolkningsutvecklingen uppåt, för att därmed skapa garantier för en god servicenivå, regionalt och lokalt, för de människor som bygger och bor i Jämtlands län.

Med fortsatt förståelse och stöd från centralt håll för dessa strävanden är jag övertygad om att vi har goda förutsättningar att lyckas.

Östersund i juni 1972

Hans Gustafsson

Landshövdingarnas femårsberättelser

När landshövding Hans Gustafsson i år medverkar i Jämten med en sammanfattning av sina tre år i länet och en beskrivning av sin syn på Jämtlands nuvarande situation är detta ett återupptagande av en gammal tradition som har stor betydelse för vår kännedom om länet i äldre tid.

Från 1805 till 1905 avgav landshövdingen vart femte år en till Kungl. Maj:t ställd berättelse om länets utveckling. Skyldigheten för landshövdingarna att avge redogörelser över tillståndet i sina län kan spåras ända tillbaka till de första landshövdingeinstruktionerna och 1662 stadgades att de skulle vara i skriftlig form. Men före 1800-talet fungerade systemet bara sporadiskt, och antalet bevarade berättelser är inte stort. Först genom ett beslut 1802 fick systemet med ämbetsberättelser stadga, och då bestämdes också att de skulle inges vart femte år. Från 1823 trycktes berättelserna och från 1818 har vi därmed en regelbundet återkommande sammanfattning av utvecklingen.

Femårsberättelserna utformades enhetligt efter en mall som gällde för hela landet med bestämmelser om innehåll och rubriker. Främst avsåg de den ekonomiska utvecklingen, men de ger också en mängd andra viktiga upplysningar. Trots strävandet efter enhetlighet sätter författarnas personliga intressen och ambitioner i hög grad sin prägel på dem.

I Jämtlands län har vi bevarade femårsberättelser ända från året efter länets tillkomst. Också de tidigaste femårsberättelserna från 1811, 1815 och 1820 finns numera genom Jämtlands läns fornskriftssällskaps försorg lättillgängliga i tryckt form. De är av enklare beskaffenhet och ger mera allmänt hållna upplysningar än de senare femårsberättelserna, som publicerades redan i samtiden. 1820 års berättelse är därför helt olika den närmast följande, som upprättades efter den nya ordningen.

Den första i äldre tid tryckta femårsberättelsen för Jämtlands län gäller åren 1818—1822 och är undertecknad av landshövding Michael von Törne och landssekreteraren Claes Georg Winter i december 1822. Berättelsen ger en rätt allmän och kortfattad beskrivning av förhållandena i länet. Betydligt utförligare är von Törnes femårsberättelse från 1827. Den upprepar den beskrivning av länet som ges i 1822 års berättelse, men innehåller mera ingående analyser och mer detaljerade sakuppgifter. Därefter innehåller femårsberättelserna i huvudsak uppgifter om utvecklingen sedan den närmast före avgivna. Ett anmärkningsvärt undantag är 1847 års femårsberättelse, som ingavs av landssekreteraren Jakob Thomeé och landshövding Carl H Ekberg. Deras femårsberättelse är full av synpunkter och uppgifter som ger väsentliga kunskaper inte bara om den period som behandlas utan också för bedömandet av uppgifterna i tidigare femårsberättelser.

Huvudrubrikerna i femårsberättelserna var:

- 1:o Länets Allmänna Beskaffenhet
- 2:o Invånare
- 3:o Näringar
- 4:o Politisk författning
- 5:o Städer

Till detta kom utförliga ekonomiska tabeller, framför allt avseende skatteförhållanden.

Den följande överblicken gäller i huvudsak femårsberättelserna fram till 1855. Därefter blir de ännu mera utförliga, och särskilt landshövding Nils Axel Bennichs landshövdingeberättelse för 1856—1860, avgiven 1862, är ensam värd stor uppmärksamhet som en detaljerad beskrivning av förhållandena i äldre tid.

Under rubriken *Länets allmänna beskaffenhet* beskrivs i 1822 års berättelse huvudsakligen naturtillgångarna och försöken att åstadkomma en förbättrad lokal självstyrelse genom s k sockenberedningar eller socken-sällskap. Men i nästa femårsberättelse formar sig avsnittet till en målade och ordrik beskrivning av landets geografi som för tanken till Hagström och andra klassiska Jämtlandsskildrare.

Redan 1822 års berättelse innehåller dock en sammanfattning av ett av huvudmotiven för tidens politiska strävanden. Man framhåller ”den viktiga sanningen att landets vidsträckta, ödeliggande odlingsbara mark kan bli en outöslig källa till rikedom, trevnad och styrka i samhället”. Detta är sedan ett återkommande huvudtema under rubriken Invånare. Genom stöd av hushållningssällskapet och förmånliga lån från staten sökte man gynna nyodlingen. Redan 1822 påstår man att flera 1000 tunnland nyodlats.

Invånarantalet anges i 1822 års berättelse till 36.253 personer och 1855 till 54.272. Redan 1822 upplevde man invånarantalet som ett betydande framsteg, som tillskrevs vaccinationen, förbättrad spannmålsodling och potatisens införande. Men trots folkökningen var invånarantalet en ständig källa till bekymmer och oro, som för tanken till vår tids avfolkningsdebatt.

Precis som nu var en av orsakerna till bekymren att en alltför gles bebyggelse inte medgav sådan samhällsservice som förekom i övriga Sverige. Men huvudproblemet upplevde man som en brist på arbetskraft — i kontrast mot vår tid då det i stället är bristen på arbete som orsakar befolkningskrisen. Enda möjligheten att klara länets behov av befolkning och arbetskraft för att ”med den kraft behovet påkallar bedriva jordbruk och slöjder” ansågs vara att inkalla nybyggare från andra län. I flera femårsberättelser med början 1827 omtalas också invandring av dalkarlar som uppodlat nybyggen i Lit, Hammerdal och Offerdal.

Samma tankegångar går igen i avsnittet om jordbruket. Jämtland framställs som efter de sista årens förbättringar relativt självförsörjande i fråga om spannmål också under år med medelmåttig skörd. Med Härjedalen är det sämre ställt. Huvudnäringen i båda landskapen är dock bokskapsskötseln. Ständigt återkommer kritik av rådande förhållanden, till exempel svältfödandet av boskapen under vinterhalvåret, och rapporter om insatser för att förbättra jordbruksnäringen. Schäferier anläggs med statliga medel, avelshingstar importeras, och enskildas initiativ premieras. 1832 berättas om Elias Pehrsson i Hammerdal, som har uppfunnit ett enkelt och icke kostbart sätt att bereda kärrjord till konstgödsel. Kunskap om uppfinningen spreds i organi-

serad form över länet. Samme man hade fått belöning av lantbruksakademien för sin ängsvattningsmetod.

Jordbrukspolitik är således ingen nyhet för vår tid, och hus-hållningssällskapen var i början av 1800-talet viktiga organ för en sådan verksamhet. Tyngdpunkten i femårsberättelsernas näringsavsnitt ligger dock inte på jordbruk, utan på sådana näringsfång som man ansåg skulle kunna inbringa de kontanta inkomster som behövdes som en komplettering till det självförsörjningsinriktade jordbruket. Tyvärr hade man inte mycket sådant att redovisa. Bergsbruket beskrivs utförligt i varje berättelse, och man fäste ofta överdrivna förhoppningar till nya företag. I övrigt kunde man redovisa en relativt omfattande salpeterstillverkning, täljstensindustrin i Åre socken, kvarnstenarna från Ströms vattendal, jakten och yllevävnad. Utöver detta sökte man fortlöpande utan resultat införa en mera allmän linodling och linberedning, uppmuntra till hemslöjd-, pottaske- och terpentintillverkning, kalkbränning m.m.

Först 1847 nämns en rad nya näringar, samtidigt som skogsbruket fram emot århundradets mitt började få betydelse.

Parallellerna med nutida strävanden i länet är påtagliga också när det gäller skildringen av länets kommunikationer. En stor svårighet för näringspolitiken var länets isolerade läge och de långa avstånden. ”I ett land sådant som Jämtland, äro lättade kommunikationer av ett oberäkneligt värde” (1827). I de första femårsberättelserna beskrivs de nya vägarna till Norge och Härjedalen som byggdes under Karl XIV Johans regering. Sammanlagt byggdes Norgevägarna under de första tretton åren ut med 28.602 famnar väg på fast mark och 7.165 famnar kavelbroar. Vägen till Härjedalen omfattade nästan lika mycket, samtidigt som en del av Jämtlands gamla vägar dels omlades, dels repare-rades.

Glädjen varade dock inte länge. Redan 1837 klagade man över att vägarna på den norska sidan var mycket bättre, och 1842 anmärks på den mindre varaktiga beskaffenheten av vägnas första grundläggning, som gör att de kanske inte kommer att bestå som ett ärofullt minnesmärke över Karl XIV Johans regering. Denna

något grova vink gav resultat, för redan 1847 redogör man för stora och omfattande vägföretag som utförts i länet.

Avsnittet *Politisk författning* avsåg framför allt administrativa förhållanden, beskattning och olika former av samhällsservice. Under beskattningen, som vid denna tid går under den sammanfattande benämningen Stats-Bidrag(!) bekymrade sig landshövdingarna framför allt över indelningsverkets organisation. Jämtland hade att svara för ett i förhållande till befolkningen och skattekraften mycket större antal soldater än på andra håll i landet. Bördan var dessutom mycket ojämnt fördelad inom landskapet. Frågan och de åtgärder som vidtogs för att gradvis åstadkomma ett rättvisare förhållande var under hela tiden fram till 1855 ett av länets viktigaste problem.

Bland andra företeelser som skildras är fattigvård, brottslighet och fångvård, skolväsende och sjukvård. Beträffande fattigvården orsakade den glesa bebyggelsen problem, men i huvudsak ger man en mycket ljus bild av förhållandena.

Landsbygden uppgavs 1827 helt "befriad från lösdriveri och löst folk, brott och osedlighet hava blivit upptäckta och beivrade och det skändliga fylleriet är i synbart avtagande". Fem år senare återkommer man till brännvinsförtäringens avtagande med tillägget att "flera måttlighetsföreningar äro även i länet ingångna".

Brottsligheten anses mycket ringa, jämfört med riket i övrigt, och i den mån den förekommer anses det framför allt vara utsocknes personer som är skyldiga. 1835 byggdes dock ett länsfängelse, vars brister diskuteras i 1842 års berättelse. Bland annat anser landshövdingen att det ej bör "lämnas oanmält, att, i anseende till tunna murar och andra omständigheter, meddelande samtalsvis fångarna emellan kan äga rum".

Skolväsendet diskuteras i regel ingående i landshövdingeberättelserna, men utan att man får någon övertygande bild av hur det faktiskt förhöll sig med läskunnighet och undervisning. Länets enda allmänna undervisningsanstalt var ju i början av perioden Trivial-skolan på Frösön, men därtill sökte man redan 1822 att få "barnalärare" anställda i varje socken. Detta synes ha misslyckats, för 1827 har man ändrat målsättningen till ett beslut att

”en äldre person i varje rote nästa vinter på sockenmännens bekostnad lära räkna och skriva för att däruti undervisa allmogens barn”. Att inrätta sockenskolor ansågs nu meningslöst eftersom avstånden inom varje socken var för stora.

Fem år senare klagar man över att försöket ännu inte vunnit fullständig framgång. Därför är det förvånande då man i 1842 års femårsberättelse kan läsa att allmogens bildning med skäl kan anses inte blott jämförlig utan även överlägsen befolkningens i rikets övriga landskaper, eftersom ”alla fullvuxna manspersoner, utan känt undantag”, kan läsa och mer än hälften av manspersonerna bland allmogen kan också skriva.

Beskrivningen ger anledning till en fundering över landshövdingeberättelsernas trovärdighet. Redan landshövding von Törne insåg att uppgifterna kunde vara missvisande. I inledningen till 1827 års berättelse reserverar han sig för att misstag trots all omsorg kan ha ägt rum, beroende på uppgiftslämnarnas farhågor för ökad beskattning och svårigheten att åstadkomma jämförbara uppgifter från hela länet. Härtill kommer att befolkningsstatistiken som påpekas i flera femårsberättelser också är missvisande, eftersom den bygger på mantalslängderna, och ger något lägre siffror för invånareantalet än kyrkböckerna (rätt siffra för 1855 skall vara 56.127). Men man kan också se hur landshövdingarna medvetet färgar sina uppgifter. Det kan ske för att deras egna insatser skall framstå i fördelaktigare dager, för att skyla över sådant som inte var bra, eller för att bana väg för önskade statliga beslut och hjälpåtgärder. Det sista har vi sett exempel på i fråga om vägväsendet och indelningsverkets organisation. Det förekommer också, till exempel i avsnittet om vägarna, smått panegyriska lovprisanden av statliga insatser — rimligtvis i syfte att få till stånd flera.

En intressant detalj är skildringen av handelns betydelse. Den beskrivs ytterst kortfattat. Berättelserna före 1847 meddelar bara att invånarna direkt eller genom mellanhänder avyttrar ortens lantmannaprodukter i Stockholm och kuststäderna längs Norrlandskusten; hästar, boskap, fågel, smör, fläsk, talg och skinn samt vissa tider något timmer och bjälkar. Ingenting nämns om

den för jämtbönderna så viktiga forhandeln. Ändå hade 1815 års berättelse givit en kort, men ytterst saklig och rätt positiv redogörelse för handelns betydelse. I 1847 års femårsberättelse och därpå följande, avslöjas plötsligt handelns roll igen. I dessa berättelser ser man med ytterst oblida ögon på forhandeln. "Denna handelslust synes menligt hava inverkat på allmogens rättsbegrepp i fråga om handel, och är därjämte även därutinnan demoraliserande, att den skapat en liknöjdhet för sådant arbete, som hör till jordbruket och andra naturliga näringar, vilka senare ansetts underordnade och därför kommit att stå tillbaka".

Man ville alltså inte erkänna att forhandeln var jämtböndernas motsvarighet till de andra landskapens binäringar, hemslöjd, linodling och arbetsvandringar, utan man dröjde sig kvar i 1600-talets fördömande av all oreglerad handel. En del av förklaringen kanske ligger i att kronan undandrog väsentliga intäkter, inte minst i fråga om tull. En överenskommelse angående gränshandeln mellan Sverige och Norge medgav nämligen så stora tullfria kvantiteter att förbönderna kunde forsla varor väsentligt billigare än den organiserade handeln.

Femårsberättelserna har alltså sina brister, och bör helst studeras tillsammans med annat källmaterial. Men de förser oss med något som historikern annars alltför ofta saknar, nämligen en sammanfattning av skeendet, så som det upplevdes av de medverkande. Det är bland annat av den anledningen som redaktionen för Jämten har velat intressera länets hövding för att ge sin version av länets situation i dag. Avsikten är att landshövdingen sedan skall kunna återkomma med sådana periodiska berättelser, som kan bli ett viktigt stöd för framtidens möjligheter att förstå länets utveckling under vår tid.

LITTERATUR

- Andersson, Per, Jämtlands län 1810—1960. Östersund 1960.
 Nordisk familjebok, 2 uppl., art. Femårsberättelser (1908).
 Urkunder rörande Jämtlands läns tillkomst. Skrifter utgivna av Jämtlands fornskriftsällskap, 2. Östersund 1932, s. 43—75 (Berättelser 1811—1820).
 Utterström, Gustaf, Landshövdingarnas berättelser om länens tillstånd under 1700- och 1800-talen. Meddelanden från Svenska riksarkivet för år 1953, s. 68—98 (med litteraturanvisningar).
 En förteckning över äldre, otryckta landshövdingeberättelser finns i riksarkivet.

ANTON SVENSSON

Paul Jonze

Bergakungen på Himmelsrasta —
en särpräglad jämtländsk konstnärsnatur

Skall man försöka teckna en bild av Paul Jonze, måste det från början stå klart, att man här har att göra med en högst mångfasetterad och ibland svårbegriplig personlighet. Han är känd icke blott som hängiven konstnär, djuplodande tänkare och diktare utan även, framför allt i tidigare år, som entusiastisk och framgångsrik hembygdsvårdare och folklivsforskare. Som människa har han varit en levnadskonstnär full av motsatser: fjällkarl, globetrotter och enstöring, men samtidigt en glad och fryntlig sällskapsbroder, en herre alltså, som i mycket varit och är väsensskild från så kallat vanligt folk.

Paul Jonze föddes den 9 november 1883 på Övergård i Rödön, ett hemman som tillhört släkten (på mödernets) i flera hundra år. Föräldrarna var lantbrukaren Jonas Eriksson och hans hustru Ingeborg Johansson. Han blev tidigt föräldralös: vid 5 år förlorade han sin mor, vid 9 år även sin far. Lille Paul kom därför att uppfostras hos släktingar i Brunflo, på den tiden ännu genuin landsbygd. Intrycken från dessa barndomsår på landet har han alltsedan burit med sig som kära och omistliga minnen. Vid 15 års ålder skulle ynglingen få börja skaffa sig någon rejäl yrkesutbildning, och han valde att bli målare. Här i Östersund blev han lärling hos målarmästare J O Bielke, där han snart fick de första lärdomarna i dekorationsmålning. Därvid var han också medhjälpare vid restaurering av gamla kyrkor och antika möbler. Som 18-åring gjorde han — icke oväntat — ett fint gesällprov, belönat med vitsordet "Berömlig", och 1902 erhöll han av Östersunds Fabriks- och Hantverksförening gesällbrev med jetong i

Detalj av Jonzes gesällprov i dekorationsmålning 1901, en sekretär med in-tarsiaimiterande motiv.

silver. Hos läromästaren konditionerade han sedan en tid och hade nu redan börjat att på lediga stunder måla tavlor, en sysselsättning som sedermera skulle bli hans livsuppgift. Dessa första alster bär signaturen Paul Jonsson — först 1906 antog han officiellt släktnamnet Jonze.

År 1903 reste den unge målaren till huvudstaden för att orientera sig i stora världen. Här studerade han nu i tre år vid Tekniska skolan i Stockholm. Strax därefter fick Jonze anställning hos den då mycket kände och anlitade dekorationsmålaren Filip Månsson. Denne samarbetade med de stora arkitekterna Ragnar Östberg, L I Wahlman, Carl Westman, Ivar Tengbom m.fl. Härigenom fick Jonze flera lärorika och meriterande uppdrag. Sålunda var han 1908 med om att installera samlingarna i det då nyuppförda Nordiska museet på Djurgården, varvid han färgsatte och fantasimarmorade montrar m.m. I huvudstaden och trakten däromkring utförde han i villor och andra byggnader

”Filip Månssons grabbar” på uppdrag. Jonze i mitten.

olika dekorativa arbeten: i Stockholm hos professor Ivar Tengbom och ingenjör Torsten Kreuger, i Hörningsholms slott hos grevesläkten Bonde, i Djursholm i många privatvillor. Som medhjälpare åt Olle Hjortzberg deltog Jonze även i dekoreringsen av Uppenbarelsekyrkan i Saltsjöbaden, invigd 1913. Under dessa år skaffade han sig allt bättre insikter i kyrkomåleri. Teaterkällaren Mosebacke dekorerades likaledes av Jonze, när direktör Agnar Meurling lät bygga om den.

Men låt oss återvända till 1908. Medan Jonze ännu var sysselsatt på Nordiska museet, flög det i honom, att han själv borde studera allmogekultur i sin hembygd. Av museifolk fick han nödiga instruktioner om hur det skulle gå till att uppmäta gamla gårdar, studera folkdräkter, ta färgprov och fotografera. Sedan bar det iväg på en lång sparkstöttingtur genom norra Jämtlands socknar. Redan denna första resa, som sträckte sig till Öhn i Ströms socken, blev mycket givande. Jonze visar sig strax vara god fotograf: den 28/6 1908 innehåller veckotidningen Hvar 8 Dag flera fina foton av honom som illustrationer till artikeln

”Där Inlandsbanan går fram”. Han var i samma veva även en av pristagarna i en stor riksfototävling, anordnad av Svenska Turistföreningen.

Återkommen till Östersund besökte Jonze landshövdingenskan Ellen Widén, som just hade startat Jämtslöjd och genast blev mycket intresserad av hans hembygdsforskning. Genom hennes förmedling fick han snart ett anslag av landstinget för att i samma ärende under tre år vara ute i västra och södra Jämtlands socknar och i Härjedalen. Under den mer målinriktade resa som Jonze nu gjorde, insamlade han en mängd föremål, vävnader och möbler för Jämtslöjds räkning. Han fotograferade många gamla allmogedräkter, bl. a. brudutstyrlar, vidare typiska interiörer och exteriörer av gårdar och kyrkor. Skörden av föremål och foton blev överraskande rik, och Jämtslöjd fick nu i ett slag ett betydande tillskott till sina samlingar. Materialet ställdes ut i Gamla läroverket, och ortspressen hade många berömmande ord om Jonze såsom en av pionjärerna, när det gällde att rädda resterna av den gamla allmogekulturen. Jämtslöjd fick, utöver insamlat material, kopior av de omkring 100 värdefulla fotoplåtarna. Även till Nordiska museet, där vårt län ännu var magert representerat bland samlingarna, sändes kopior av samtliga foton. Själv höll Jonze här hemma och i huvudstaden flera uppskattade föredrag, belysta av de intressanta bilderna. ”Man tycker, att alla dessa fotografier viska till oss om livet på farfars och farmors tid, att de bära ett skimmer, som för oss moderna stadsbor blir som hämtat ur sagans värld. Men det är verklighetssagor de berätta, alla dessa bilder, om ett folk, som ingen industrimakt hunnit fördärva”. (Ur en artikel av signaturen ”Kettil Jamtes son” i *Veckans Nyheter* julaftonen 1909).

Det var under sitt forsknings- och insamlingsarbete i Härjedalen som Jonze år 1910 kom att upptäcka den vävnad, vilken skulle bli en av klenoderna i Jämtlands läns museum och förskaffa honom själv en alldeles särskild berömmelse, den märkliga s.k. Överhogdalstapeten. Vi låter honom själv berätta därom: ”Det var under en av dessa resor som jag i Överhogdal i ett kyrkan tillhörigt skräphärbre bland en del bråte alldeles innanför

Husförhör i Storbrännan — en av de bilder som publicerades i Hvar 8 Dag 1908.

dörren på golvet fick syn på en hopskrynklad vävnadstrasa, som fullt synlig visade sig vara den unika Överhogdalstapeten från 1100-talet, som ingen förut lagt märke till och som inte fanns omnämnd i kyrkans förteckningar. Nu utgör den ju, som bekant, den största dyrgripen i museet på Fornbyn”.

Den upptäckta vävnaden, som bestod av fyra delar, väckte givetvis stor uppståndelse i kulturella kretsar, och många forskare har sedan dess brytt sina hjärnor för att prestera den rätta tolkningen av dess rika och svårtydda bildsvit. Såvitt bekant, väntar problemet ännu på sin slutgiltiga lösning.

I april 1912 var Jonze med och bildade en ny facklig organisation, Jämtlands Konsthantverkareförening, som dock blev ganska kortlivad, eftersom flera av upphovsmännen flyttade bort från staden. Med visst fog kan föreningen få anses ha varit en föregångare till och berett vägen för SJK, Sällskapet för jämtländsk

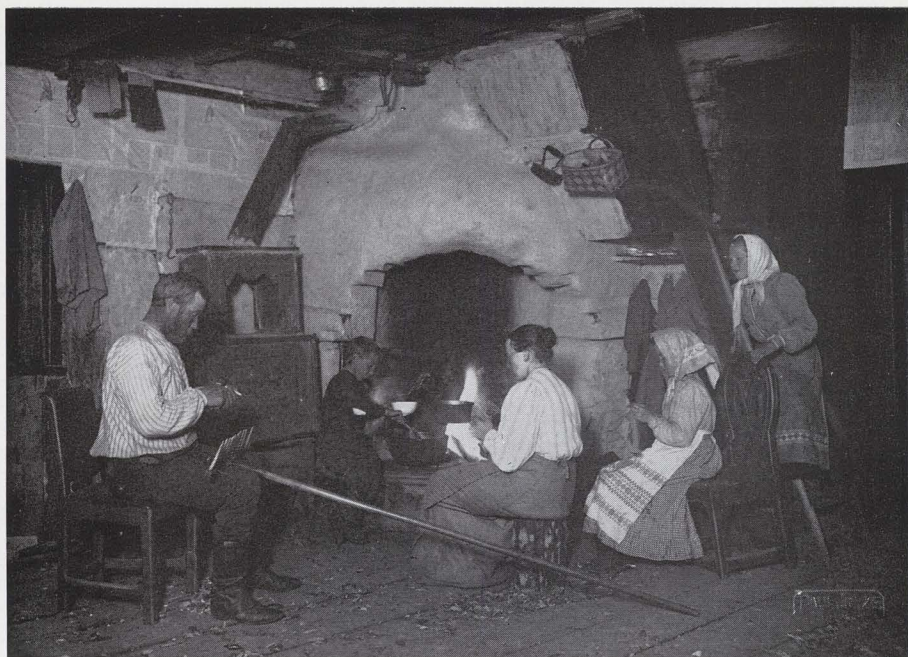

Paul Jonzes verksamhet som "upptäcktsresande" i länet för föreningen Jämtslöjds (nuvarande länsmuseets) räkning avkastade en rik skörd av ovärderliga fotografier. De miljöer han avbildade är nu för länge sedan borta. Gårdsinteriör från Jonas Gryms gård i Hån, Vemdalen.

konstkultur, som med ett annat och mer speciellt program tillkom 1922 och därefter i ett kvartssekel med framgång kämpade för konstlivet inom provinsen.

1912 invecklades konstnären i en tidningspolemik med själva styrelsen för Jämtslöjd angående programmet för hembygdsvården. Han hävdade därvidlag en något friare uppfattning än styrelsen och pläderade för att vid nykompositioner inom hemslöjden *även* de ljusa och glada industritillverkade färgerna borde få användas. Styrelsen höll fast vid att de typiskt jämtska, dova växtfärgerna vore tillfyllest. Genom ömsesidig förståelse tycks dispyten dock raskt ha ebbat ut.

Jonze, som nu blivit uppmärksammas även på riksplanet, fick 1914 ett stipendium av Kommerskollegium till en utrikesresa för att studera dekorationsmålning. I Berlin besåg han färgsammansättningar och materialbehandlings i offentliga byggnader och moderna rumsfiler, och här tilltalades han mycket av de färgrika men ändå luftiga interiörerna. I Paris, "den goda smakens stad",

Särskilt levande är Jonzes bilder när de visar gårdarnas invånare i färd med olika sysselsättningar. Men som historisk källa är sådana bilder litet farliga, eftersom de oftast är rekonstruktioner, där de avbildade personerna på Jonzes initiativ uppträder i äldre dräkter och utför sysslor som redan på den tiden var bortlagda. Så är det säkert också på denna bild från spisvrån i sommarstugan, Långströms i Ljusnedal, Tännäs.

studerade han gamla byggnadsstilar på Musée Trocadéro och Musée de Sculpture comparée. Mesta tiden tillbragte han dock på Musée Guimet, där han särskilt gladdes åt persiska och andra asiatiska miniatyrer. På Musée des Arts décoratifs kunde han följa konstindustriens hela utveckling genom tiderna. Också studerade han på Académie Colarossi. Det var livligt på hela konstfronten, och nya riktningar och skolor höll på att arbeta sig fram. Särskilt trivdes Jonze på Independenternas Salong. Här kunde han vandra fram genom det nära kilometerlånga tältet och ständigt möta nya överraskningar. Här fanns ingen restriktiv jury, och här kunde vem som ville mot en låg avgift ställa ut nästan vad som helst.

Med sitt öppna och vakna sinne uppsög Jonze begärligt allt det nya och intressanta i de båda världsstäderna, och resan kom så-

Aftonfolket dansar. Akvarell 1911.

lunda att betyda mycket för hans senare konstnärliga utveckling. Hemkommen skrev han en redig och innehållsrik reseberättelse till Kommerskollegium.

Jonzes egna målningar från denna tid var starkt symbolistiska, ibland även mycket naivistiska. Några av dem var akvareller, illustrerande hans dikter om "De sju folken", som han första gången publicerade i Figaro 1918. Diktsviten väckte genom sitt symboliska innehåll och sin originella form stort uppseende. Idén hade han fått i Paris. I Nôtre Dame såg han en dag två sorgsna bedjande kvinnor. De blev typer för "Aftonfolket". I hans fantasivärld växte nu fram det ena folket efter det andra. De blev tillsammans "Jonzes sju stammar", som i hans dikter blev mycket inträngande och skoningslöst karakteriserade, och det i tunga, nästan gammaltestamentliga ordalag. Många minns väl, hur dessa säregna ungdomsdikter, tillkomna åren 1915—1920, i sin helhet publicerades i Östersunds-Posten under första hälften av 1962,

Takdekoration i den sk ryggåsstugan på restaurang Hov, målad omkring 1914.

jämte en förståelsefull anmälan av Gustaf Näsström. Dikterna kan här bara kort antydast genom några märgfulla citat, präglade av Jonzes mustiga ordval, majuskelrika stavning och mål-
ande symbolik.

A f t o n f o l k e t, det är de dystra och glädjelösa, grubblarna och pessimisterna, som enbart ser livets mörka sidor: *"En Känsla utav Vanmakt, Gåttfullt Tung // För Jagets Liv, dess Korta Lån på Jorden // Vi äro Döden uti allt som lever..."* Morgon-
f o l k e t innefattar de glada optimisterna, soldyrkarna, natur-
älskarna: *"Ty vi äro Lyckostunder. // Vi vill Himmeln här på Jorden // Allt det Väna, allt det Skira..."* Jordf o l k e t där-
emot består av rävnaktiga egoister och andligt tomma materialis-
ter: *"Vi äro Knölar vars strävan är att Buken Fylla // Vi äro Fä-
hundar som Trampar ner det Andar Bygga..."* V a r d a g s-
f o l k e t är de litet trista och fantasilösa men pålitliga och tryg-
ga, källborgare utan högre vyer: *"Vi Stå Fasta ty vi Taga Livet*

Enkelt // Vi äro Snäv Begränsning, Redbarhetens Trygga Väsen... Tokfolket är motsatsen härtill, vankelmodiga och oberäknliga sällar, som ofta handlar i blindo: *"Vi äro Skepp som Driver fram på Hav förutan Roder // Slumpens, Vindens Lekboll Dag och Natt..."* Ratfolket är *"Jordens Flarn och Skam"*, det allra lägsta och simplaste skiktet: *"Kyffets, Brotets, Skammens Barn // Grändens Smuts, Kloak och Bakgårds Dävla Luft och Mögel..."* Eldfolket slutligen är den högre kategori, till vilken vetenskapsmän och främst konstnärer räknas, bland dem skalden själv: *"Vi äro Gudagnistan, Mänskans Skaparkraft // Det är vi som föra Världen Framåt // Vi äro Eld som Värmer och som Lyser // Vi äro Eld på Härden..."*

Ur anmälares vägande bedömning (1962) må här citeras: "Dikter och akvareller bildade en organisk enhet, de stödde och förklarade varandra, men även om man tar dem var för sig, behåller dikterna sin lyriska friskhet eller hätska intensitet och akvarellerna sin koloristiska skönhet. Denna cykel hör till det mest egenartade och ursprungliga i vår moderna konst".

Under 10-talet fick Jonze, ehuru alltjämt bosatt i huvudstaden, på Skeppsholmen, då och då utföra dekorationsarbeten i Jämtland. Sålunda anlätades han i Östersund av fru Wendela Smith på Storgatan att dekorera hennes privatvåning, där han lyckades ge varje rum dess särskilda karaktär. Tillsammans med arkitekt Erik Paulsson ordnade han 1911 i Seminariet på Litsvägen en utställning av allmogedräkter, möbler och inredningsdetaljer, iscensatt med anledning av det nya kungaparets besök i Östersund. Jonze stod för den ornamentala utsmyckningen, som mycket uppskattades av de höga gästerna. Vidare prydde Jonze taket i nuvarande ryggåstugan på restaurant Hov, och vid samma tid (1914) målade han dekorationerna i W. Peterson-Bergers nyuppförda hem Sommarhagen. Under tiden hade Jonze av Kungl. Byggnadsstyrelsen blivit godkänd som restauratör av kyrkor. I samarbete med arkitekt Karl Güettler var han 1918 engagerad av hotelldirektör Agnar Meurling vid ombyggnaden av Åregården, där Jonze gjorde den artistiska utsirningen. Vid samma tid färgsatte han och dekorerade vissa detaljer i det 1917 färdigbyggda Svenska Handelsbankens hus i Östersund.

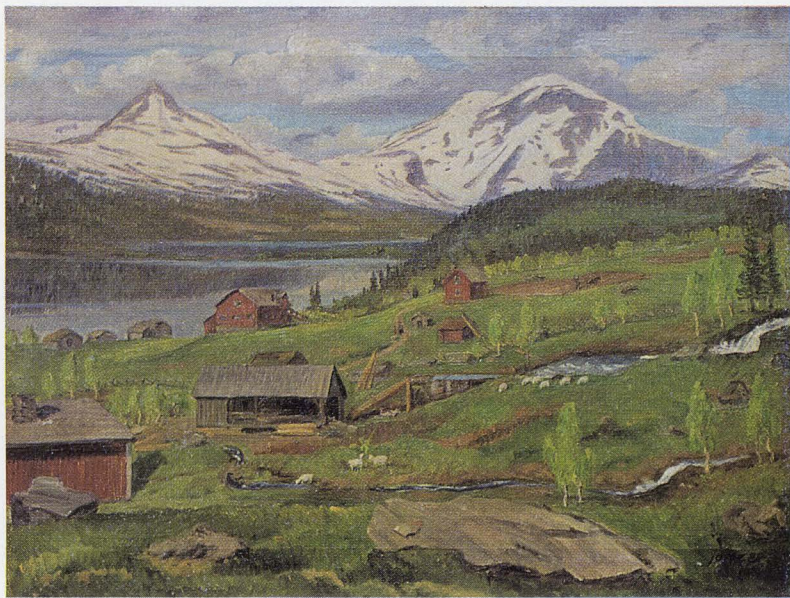

Barndröm med Gud på promenad. Naivistisk oljemålning 1922, som väckte viss uppmärksamhet och av mera nogräknade personer uppfattades som "hädisk", när den första gången visades i Östersund. (Källbacken).

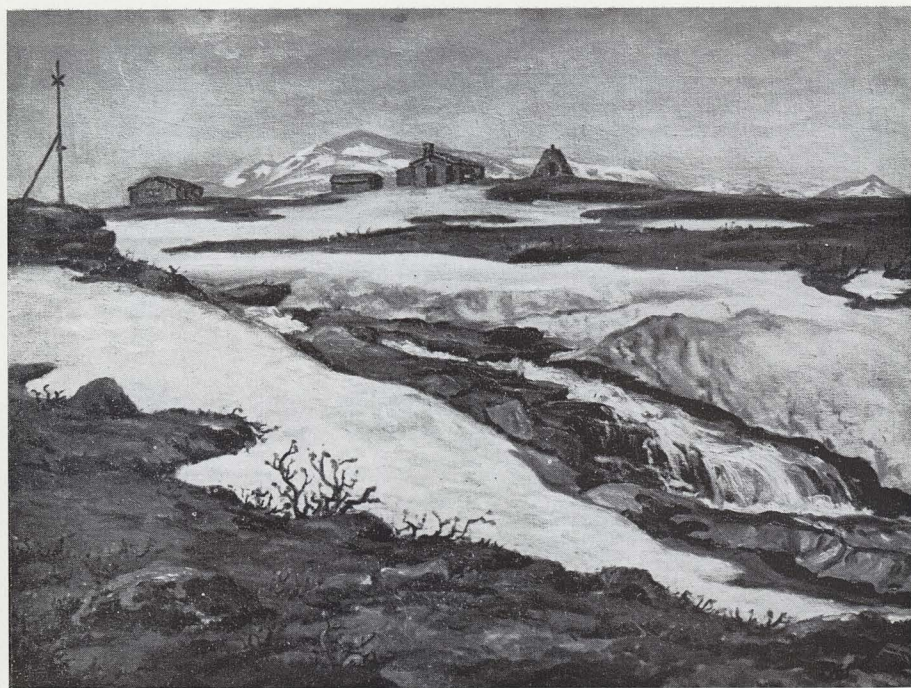
Under 10-talet var Jonze egen företagare i Stockholm och drev då även en croquisateljé. År 1920 hade han en samlingsutställning hos Claës Hultberg, där han presenterade abstrakta, primitivistiska och symboliska akvareller, bl.a. de tidigare nämnda åsyftande de sju folken. Men tiden var knappast mogen ännu för sådana moderniteter. Den mera avancerade kritiken gav honom dock ett visst erkännande. Samma år stängde han emellertid ateljén och styrde kosan hemåt. Han slog sig ned på Mickelsgård, i Valla på Frösön. Ett härbre där uppe vid skogsbrynet blev hans första ateljé, men redan 1927 lät han bygga en riktig stuga. Stället kallade han Källbacken. Vid denna tid ingick Jonze äktenskap med östersundsflickan Ebba Samuelsson. Två söner föddes, Jonas och Bengt, den förre numera ingenjör, den senare köpman. Trots Jonzes stora rörlighet har Källbacken förblivit hans fasta punkt och stadigvarande bostad.

I hembygden väntade nu många intressanta uppgifter. Redan vid Östersundsutställningen 1920 dekorerade han sålunda stora hallen invid Jamtli. Sedan följde en rad restaureringsarbeten i gamla jämtlandskyrkor, och alltid med intygat gott resultat. Äre gamla kyrka, templen i Offerdal, Mörsil, Strömsund och Aspås samt Sjoutnäsets kapell bär alla vittne om Jonzes stora kunnande och varma inlevelse i uppgifterna. Själv brukade han framhålla, att dessa arbeten utförts "i söderblomsk anda". Och när Prinsstugan i Storlien i början av 30-talet skulle målas och utsmäckas, var han den självskrivne färgsättaren och dekoratören. Till vissa inredningsdetaljer komponerade han då en intensivt lysande, röd färg, som han ville kalla "Sibylle-rött"!

Länge höll sig Jonze inom tavelmåleriet till motiv från det soliga jämtländska sommarlandskapet med gårdar, kornskylar och vänliga storsjöutblickar. I mitten av 30-talet kom han till Härbergsdalen och Långvattnet i Hotagen, där han på allvar upptäckte vildmarken och föll för dess tjusning. Som stafflimålare hade han hittills ansetts något ojämn. Nu kom 1936 i Östersunds Pappershandel en liten utställning av fjällmotiv, som enligt recensionerna visade större mognad och medvetenhet. Han var nu "bergtagen" av den nya motivkretsen och lovade sig att hädanefter bara ägna sig åt vildmarksmotiv. Det har han också gjort,

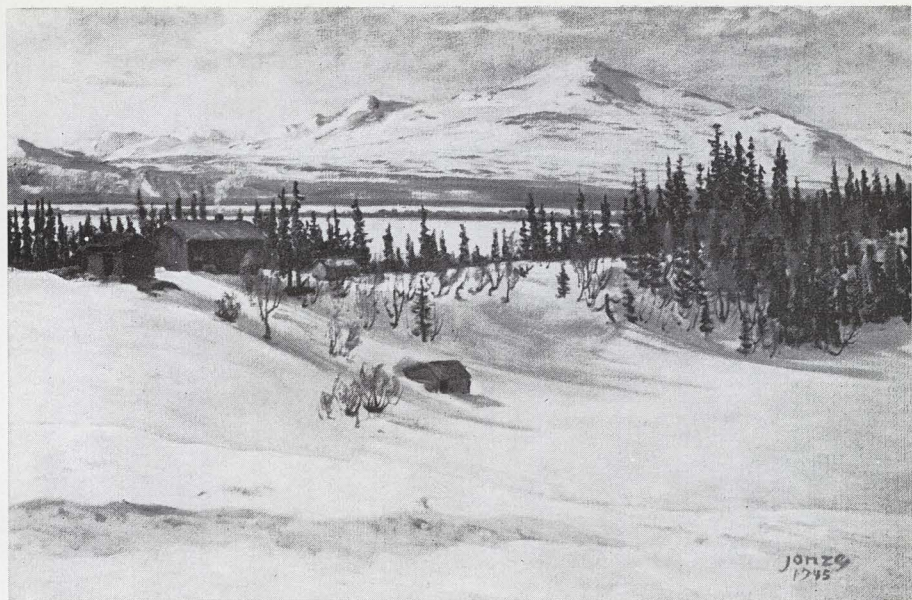
Försommardag i Härbergsdalen. I fonden Silkentjäck och Mamiken. Olja 1938. (Källbacken).

Himmelsrasta. Olja 1961. I bakgrunden syns konstnärens ateljé. (Källbacken).

och resultatet har blivit en rad färgsprakande, naturalistiska målningar, visade på en mängd utställningar och under årens lopp allt välvilligare mottagna av kritik och allmänhet.

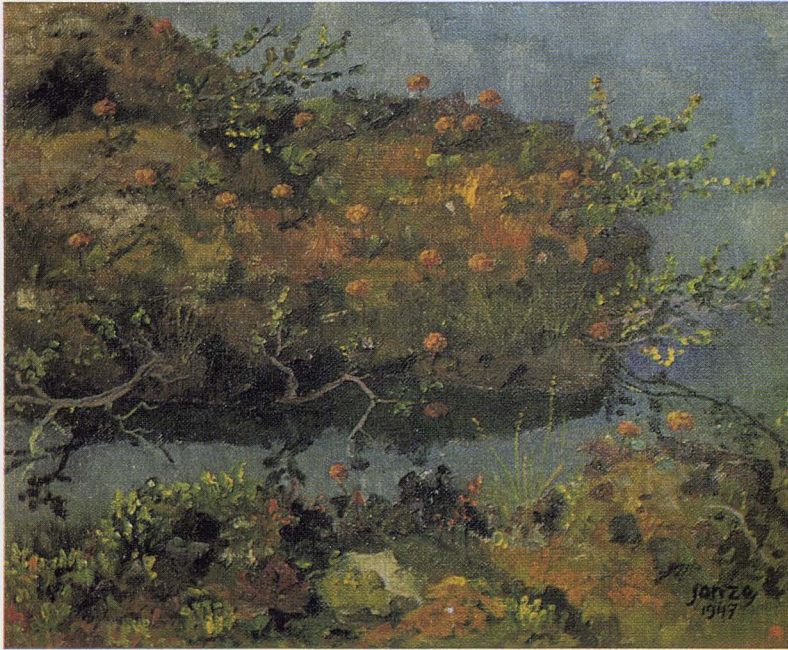
Snart mognade hos Jonze tanken att uppsöka nya fjällmotiv, fjärran från våra gränser. Han beslöt fara till Spetsbergen. Den minutiöst förberedda färden kom att gå över Trondheim, Narvik och Tromsö. I brev till Östersunds-Posten, "På väg till arktiska motiv", införd den 6/9 1939, ger han en livfull skildring av resan mot det hägrande målet i Ishavet. Där skulle han också få sitt lystmäte av form och färg. Han vistades i Longyearbyen och Ny-Aalesund och gjorde även en tur upp mot 80:e breddgraden. Tyvärr blev vistelsen på öarna ganska kort: kriget tvang konstnären att redan efter två månader åter fara hem. Han gjorde dock ett uppehåll i Tromsö och fångade dess flammande höstfärger på några dukar och skisser. Vid sin julutställning i Östersund kunde han presentera ett 40-tal målningar, som av den lo-

Marsdag i Klocka, Änn. I bakgrunden Snasahögarna och Sylarna. Olja 1945. (Källbacken).

kala konstkritiken mottogs mycket positivt och ansågs bevisa "ett mognat konstnärskap — ett måleri som omspanner ett stort register". Samma år hade han invalts i det celebra sällskapet Norsk Polarklubb.

På Helagsfjällets sluttning mot Kesudalen köpte Jonze 1941 en jordbit av Johan Jonsson i Ljungdalen och lät där bygga sig en liten "ateljékåta". Snart därefter uppfördes en bekvämare fjällstuga, som han kallade Himmelsrasta. Här på ca 800 meters höjd, "som granne till molnen", med drygt milen till närmaste människoboning, skulle konstnären sedan komma att vistas långa tider av året, från förvår till senhöst. Han trivdes med ensamheten och kunde i relativ ostördhet ägna sig åt målning av fjäll, renhjordar och vildmarkens alla blomster, bl.a. den älskade purpurbräckan. Läget är också vidunderligt skönt, med utblickar över hela den angränsande fjällvärlden. Här firade Jonze helt ensam sin 60-årsdag. Kort därefter, en stormig vinternatt,

Hjortrontuvor, Himmelsrasta. Olja 1947. (Tillhör Bengt Agerberg, Östersund).

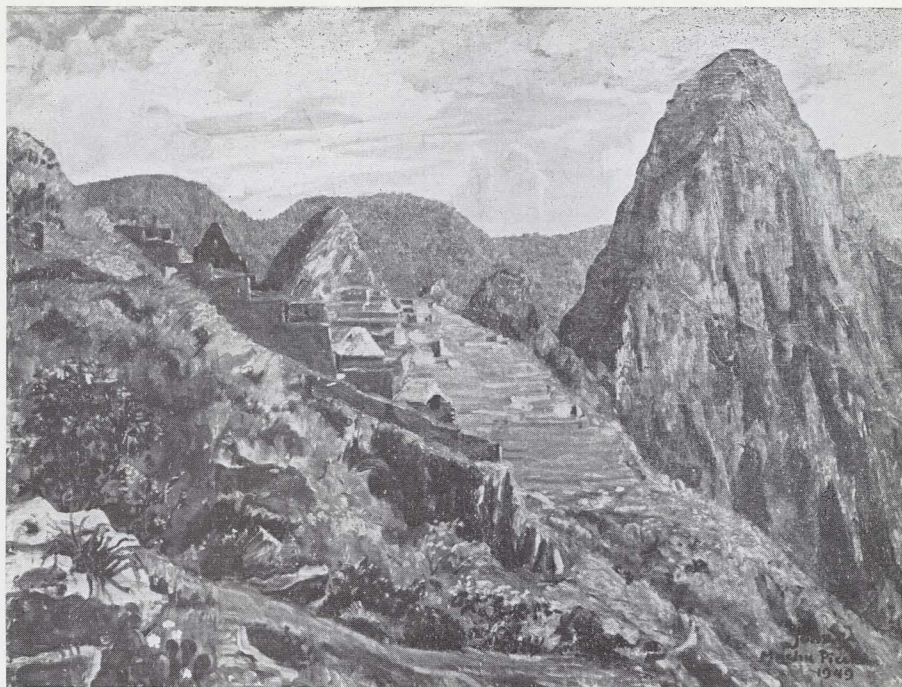

Inkaruiner, Ollantaytambo. Olja 1950. (Källbacken).

Jonze i Machu Picchu, Urabambadalen, april 1949.

brann den första stugan genom en svår soteld ned till grunden. Jonze lyckades dock, bränd och sönderskuren, ta sig fram till en luftbevakningsstation, där han fick tak över huvudet och omvårdnad. Men han gav inte tappt. Med hjälp av sonen Jonas hade

Machu Picchu. Olja 1949. (Källbacken).

målaren redan efter ett par år en ny och mer ändamålsenlig stuga färdig, starkt förankrad i fjällgrunden, ett under av stabil konstruktion och god värmeisolering: dess väggar innehöll nio olika skikt! Även uthus med gästrum och stall byggdes. På stugudörren satte Jonze då och då upp anslag, som kunde lyda: "Arbetsplats. Turister ej välkomna". Men varningen var nog inte så allvarligt menad. Han var alltid förtjust över att träffa glada människor, var oftast älskvärdheten själv mot de många besökarna och lät sig gärna intervjuas. I tjugo år tillbragte "Bergakungen" här stora delar av året, och ett dussintal gånger övervintrade han i Himmelsrasta.

Åren 1948—1950 gjorde konstnären, nu i 65-årsåldern, en ganska strapatsrik resa till Peru. Han landsteg i Callao, hamn till huvudstaden Lima. Därifrån fortsatte han färden till Arequipa, 17 breddgrader söder om ekvatorn, och sedan mot Anderna till inkastäderna Cuzco, Ollantaytambo och Machu Picchu, efter Urubambadalen. Längre kunde han inte komma med tåg. Han

stannade en tid på dessa platser och målade. Med buss fortsatte han färden utefter Urubambadalen till Quillabamba och Mandor, där det rådde tropiskt klimat ända upp på 1100 meters höjd. I Mandor bodde Jonze en längre tid hos den hyggliga och gästfrie estanciaägaren C. Gill. Härifrån gjorde konstnären en besvärlig resa till Preno vid fjällsjön Titicaca. På 4000 meters höjd fann han här storslagna motiv från sjön och bergen. Han återvände till Ollantaytambo, som var en idealisk målarplats med en väldig rikedom på imposanta motiv.

Det har alltid stått en viss dramatisk spänning kring Jonzes gestalt och förehavanden, och han har ofta även utan eget förvållande kommit i händelsernas centrum. Så även under Peruresan. Han råkade vara i Cuzco vid jordbävningen där den 20 maj 1950 och har i brevform och muntligt gett livliga skildringar av vad han upplevde. Med tåg kom han emellertid lyckligt i väg till Arequipa, därifrån med flyg till Lima och sedan med Johnsonlinjens båt ut till havs från Callao. Några timmar efter det båten lämnat Martinique i Karibiska havet och kommit ut på Nordatlanten, mötte sjöfararna en tyfon av 40 sekundmeters vindstyrka, och målaren tyckte sig få vara med om något som liknade en berg- och dalbana på havet. Sådana äventyr var helt i Jonzes smak, han tyckte om allt spännande. Sin vana trogen blev han vän och kamrat med alla ombord. Och i bagaget hade han, utom egna målningar, en mängd antikviteter, bl.a. keramik och taylor, som han förvärvat av välvilliga peruanare.

Vid hemkomsten till Sverige var han inte sen att fullborda sina påbörjade dukar och skisser. Intressanta utställningar ordnades av det nya och exotiska materialet, bl.a. i hemstaden och i Sundsvall. Åtskilligt kunde också säljas.

Sommaren 1957 vistades Jonze på Öland och fann där på Alvaret och vid havet många lockande motiv för sin pensel.

Konstnären har aldrig varit blyg inför någon publik utan gärna sett en viss publicitet kring sig och sitt. År 1962 t.ex. stod han med pigg och fryntlig uppsyn i TV:s rampljus, där han utvecklade stor artistisk charm och enligt referat faktiskt var "en frisk

Vårdag, Himmelsrasta. Helagsfjällen i bakgrunden. Olja 1959. (Källbacken).

Friluftsmålaren Jonze utanför sin ateljé på Himmelsrasta 1952.

fläkt i Hylands Hörna". Vid tillfället sjöng Stina Kråik en av Jonzes ungdomsdikter, Morgonfolkets Sång.

År 1964 måste emellertid "Bergakungen" av åldersskäl lämna sitt Himmelsrasta för gott. Han hade året förut fyllt 80 år och "stod inte längre ut med den hårdhanta lapska vindguden Biegalles" och dess ofta svåra anlopp på fjället. Med vemod och saknad sålde han det ställe, där han utvecklat så mycken hängiven skaparkraft. Sedan tillbringade han någon tid i Hackås, alltjämt målade. Därefter vände han åter till hemmet på Frösön, där han redan på 40-talet låtit sina två söner uppföra en större byggnad invid den gamla ateljéstugan. Här har han på senare år kunnat njuta ett välförtjänt otium, omgiven av sina tavlor och rese-souvenirer och mediterande över de många minnena från ett ovanligt laddat och händelsrikt liv.

Huldrebjörkar i höstsol. Från Kesudalen. Olja 1961. (Tillhör civilingenjör Gunnar Englunds dödsbo).

Som framgått av denna skildring, har Jonze i alla sina dagar varit en högst rörlig och mångsidig person, i flera stycken före sin tid, en föregångsman. Han utvecklades tidigt till en skicklig fotograf, han nedlade bland de första här uppe stora förtjänster om allmogekulturens bevarande och gjorde därvid viktiga upptäckter. Han har restaurerat och dekorerat många kyrkor och byggnader och härför rönt uppskattning. Genom sin knappa men märkliga ungdomsdiktning har han förebådat den nya lyriken. Som artist målade han i liknelser långt före symbolismen, och "han var naivist före naivismen och impressionist före impressionismen" (Gustaf Näsström). Slutligen blev han en av landets första realistiska målare, som flyttade ateljén långt ut i öde-
marken. Där blev han i Himmelsrasta vår "högst belägne konstnär". Jonzes produktion är omfattande. Han är representerad i flera museer, och hans tavlar pryder många hem. De konstverk, som ännu hänger kvar på väggarna i Källbacken, är ändå tillräckligt många och representativa, för att en intressant permanent Jonze-utställning skall kunna ordnas. En sådan skulle vara en värdig tacksamhetens honnör för den originelle och färgstarke urjämtan, målaren och kulturkämpen Paul Jonze!

ARNE ÖHBERG

Landsarkivet i Östersund och dess registersamling

För hembygdsforskningen i Jämtland och Härjedalen innebär det unika möjligheter att länet har ett eget landsarkiv.

Tillkomsten av landsarkivet i Östersund har en lång förhistoria. Enligt 1902 års landsarkivinstruktion skulle de äldre arkivalierna från lokala myndigheter i såväl större delen av Svealand som hela Norrland avlämnas till landsarkivet i Uppsala. Det visade sig emellertid snart, att de för denna institution disponibla lokalerna inte var tillräckliga för att mottaga arkivalierna från ett så stort område. En särskild och för Norrland mera centralt belägen arkivinstitution ansågs önskvärd. Redan den 16 november 1904 beslöt stadsfullmäktige i Östersund att kostnadsfritt ställa en tomt för landsarkivbyggnad till statens förfogande. Erbjudandet antogs och efter utredning framlade Kungl. Maj:t i statsverkspropositionen till 1907 års riksdag förslag om att i Östersund uppföra ett landsarkiv för hela Norrland. Förslaget mötte i riksdagen motstånd från företrädare för andra städer, framför allt Härnösand och Umeå. De hävdade att Östersund inte var den lämpliga platsen för ett norrländskt landsarkiv. Riksdagen avslog propositionen under hänvisning till att frågan om Norrlands indelning i landsarkivdistrikt först borde utredas.

Detta arbete tog mycket lång tid. I instruktionen för landsarkiven av den 8 september 1924 angavs landsarkivdistriktens omfattning, men de norrländska länen nämndes inte alls utan lämnades utanför landsarkivindelningen. Efter vidlyftiga utredningar framlade Kungl. Maj:t för 1928 års riksdag en proposition rörande Norrlands arkivfråga. Byggnad för ett större arkiv (landsarkiv) skulle uppföras i Härnösand. Dess distrikt skulle omfatta Norrland utom Jämtlands län. Detta län skulle bilda eget dist-

rikt med ett länsarkiv förlagt till Östersund på den av staden erbjudna tomten. Byggnaden skulle även inrymma lokaler för länslantmäterikontor. Riksdagen fattade beslut i enlighet med propositionen.

Med anledning härav påbörjades arbetet med länsarkivbyggnaden i maj 1929 och var i det väsentliga avslutat i augusti 1930. Länsarkivet fick utom tjänsterum och forskarsal en magasinsvåning med plats för 1657 hyllmeter arkivalier. Jämtlands län befinner sig därmed i den lyckliga situationen att inom sina gränser äga en institution, som förvarar en stor del av de skriftliga källorna till länets person- och lokalhistoria.

Den förste länsarkivarien, dr. Karl Mellander, trädde i tjänst redan den 12 augusti 1929 och skötte till en början ämbetsgöromålen från sin bostad. Följande dag diarieförde han den första till institutionen ställda skrivelsen. Den 9 september 1930 kunde länsarkivet ta emot den förste forskaren, kyrkoherde K. B. Hasselberg. Under 1931, det första hela kalenderår då länsarkivet var i verksamhet, avlade 140 forskare sammanlagt 580 besök och rekvirerade därvid 1921 volymer. Under 1971 var motsvarande siffror 205 forskare, 1487 besök och 7505 framtagna volymer. Institutionen har under sin drygt 40-åriga tillvaro mottagit omkring 46 500 besök, varvid ca 265 000 volymer använts. Arkivets verksamhet har med åren vuxit avsevärt, och den 1 augusti 1958 ändrades benämningen från länsarkiv till landsarkiv.

Landsarkivens samlingar används mest av släktforskare. Vid sidan av olika serier i kyrkoarkiven såsom födelse-, vigsel- och dödböcker, husförhörlängder och flyttningslängder är bouppteckningarna en viktig källa för genealogiska och biografiska uppgifter. Bouppteckningarna ingår i härads- och rådhusrätters arkiv och förvaras där i den ordning, vari de inlämnats till rätten. Att med kännedom endast om namn, bostad, dödsdatum eller andra biografiska uppgifter finna en viss bouppteckning är således ej möjligt. Ett register i t.ex. alfabetisk ordning kan därför sägas vara en förutsättning för att bouppteckningar skall bli praktiskt användbara vid släktforskning. Landsarkivet hade heller inte varit i verksamhet mer än halvtannat år då arbetet på ett alfabetiskt personregister till bouppteckningar, arvskiften och av-

vittringshandlingar i Brunflo tingslags arkiv upptogs. Därefter har registreringsarbetena fortgått oavbrutet vid landsarkivet, varvid både hela arkivserier, enstaka volymer och tryckta böcker behandlats. Arbetet har huvudsakligen utförts i form av statligt reservarbete, som med kortare avbrott bedrivits vid landsarkivet sedan början på 1930-talet. Resultatet har blivit ett antal register, som visat sig vara förnämliga hjälpmedel till forskningens tjänst.

Stommen i landsarkivets registersamling utgöres av ministerialboksregistren, d.v.s. de alfabetiska personregistren till de i landsarkivet förvarade födelse-, vigsel- och dödböckerna från alla församlingar i Jämtlands län fram till omkr. 1860. Arbetet med dessa register började 1942 och själva registreringen var avslutad efter 26 år. Alfabetiserings- och kompletteringsarbeten drog ytterligare 2 år. Justeringar i olika hänseenden torde komma att utföras även i framtiden.

En sådan registrering av personnamn ur handlingar från tre århundraden, 1600-talet till 1800-talet, bjuder på allehanda svårigheter. I fråga om släktnamn och i synnerhet tillnamn (soldatnamn, yrkesnamn o.dyl) uppstår ofta ovisshet om läsningen, eftersom namnen ibland verkar helt osannolika som t.ex. Camel, Jungfruknecht, Pussman eller Vitlök. Beträffande dopnamn och fadersnamn (d.v.s. ett efternamn bestående av faderns dopnamn med tillagt -son eller -dotter) ligger en svårighet i att samme person kan förekomma i olika källor under till synes skilda namn. Former som i dag betraktas som olika namn hölls i äldre tider ej isär.

Ett barn, som enligt födelse- och dopboken fått namnet Johan kan i andra handlingar (vigselbok, dödbok, bouppteckning eller mantalslängd) vara antecknad som Jens, Joen, Johannes, Jon, Jonas eller Jöns. Sonen till en Johan kan mycket väl senare kallas Jonasson. I Äre födelsebok för 1853 står drängen Gunnar Johansson i föräldrakolumnen angiven som fader. I en anmärkning två rader nedanför står: "Nämnde Gunnar Jonsson förklarar sig...". Johansson och Jonsson betraktades tydligen då för tiden som samma namn, medan de numera hålls strängt isär.

Om namnen registrerades strikt efter skrivningen i äldre handlingar, skulle samme person ofta komma att upptas under olika

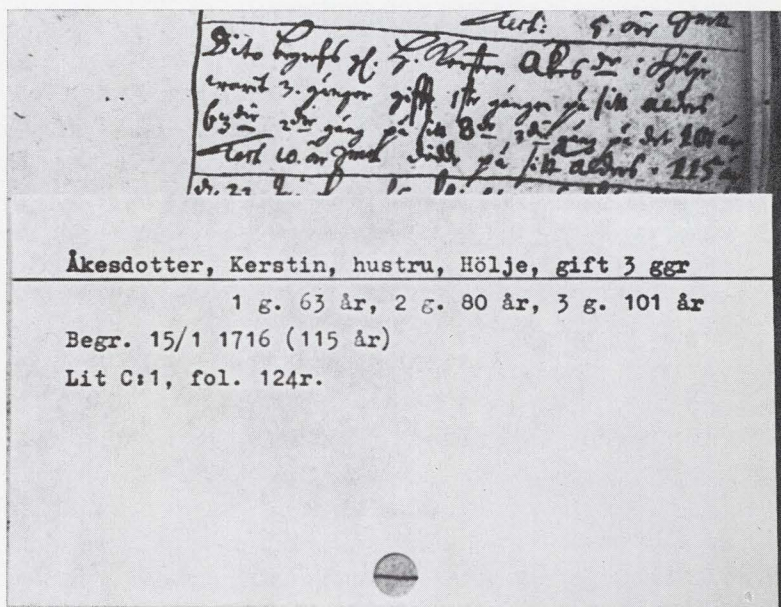
namn i olika register och således ej kunna identifieras. Alfabetiseringen av registren måste därför anpassas efter äldre tiders betraktelsesätt och skrivvanor. Detta sker genom sammanläggning av förekommande olika former av samma namn under en huvudform. Alla Jon(son), Joen(son), Jöns(son) etc. behandlas som samma namn och sammanlägges under huvudformen Johan(son). Grupperna av sammanlagda namn ordnas därefter enligt för varje register anpassade grunder t.ex. kronologiskt, alfabetiskt enligt efternamn el.dyl. Sådan sammanläggning tillämpas i de flesta alfabetiska personregister i landsarkivet.

Av ministerialboksregistren är födelseboksregistret det största. Det omfattar 150 kortlådor med omkr. 1100 kort i varje låda. På korten upptages barnets namn och födelse- eller dopdatum, föräldrarnas namn och bostad (socken och by) samt volym och sida, där födelsenotisen återfinns. Födelseboksregistret består av två avdelningar, ett dopnamnsregister och ett släktnamnsregister. Det första är ordnat efter barnens dopnamn och inom varje dopnamn på faderns förnamn (d.v.s. barnets fadersnamn). Kortet på Anna, dotter till Anders Persson, ligger före kortet på Anna, dotter till Anton Bengtsson. Vid dubbelnamn har hänsyn kunnat tagas blott till det första namnet: kort på Anna Maria återfinns således under Anna. Kortet på barn med samma dopnamn och fadersnamn ligger i tidsföljd efter födelsedatum. Sist under varje förnamn ligger i tidsföljd korten på barn utan antecknad fader.

Barn till fader som bär familjenamn (tillnamn) är upptaget både i födelseboksregistrets dopnamnsavdelning och familjenamnsavdelningen. I den senare avdelningen är således familjenamnet första ordningsgrund och barnets dopnamn andra ordningsgrund.

Enligt den ursprungliga planeringen skulle födelseboksregistret skrivas ut i bokform, varefter korten skulle omsorteras till alfabetiskt register över fäder. Dessa arbeten har ännu inte påbörjats.

Vigselboksregistret är ordnat på efternamn i ett släktnamns- och ett fadersnamnsregister. Person som i vigselboken är antecknad med både fadersnamn och släktnamn är registrerad i båda avdelningarna. Varje vigsel är registrerad på båda kontrahenter-

En dödsnotis med motsvarande registerkort. Det märkliga uppslaget från Lits död- och begravningsbok år 1716 på vilken registerkortet placerats, för-måler: "Dito begrofs gl. h. Kerstin Åkesdr. i Hölje varit 3 gånger giftt 1sta gången på sin ålders 63:die 2:dra gång på sin 80:e, 3:die gång på det 101 året. test 10 öre smt. dödde på sin ålders 115 år".

nas namn. Av korten framgår dessutom vigseltid och socken samt andra relevanta upplysningar som kan finnas i originalnotisen.

Även dödboksregistret är ordnat på efternamn i en avdelning för släktnamn och en för fadersnamn med dubbelregistrering av personer, som i källan antecknats med både fadersnamn och släkt-namn.

Ett annat, hela Jämtlands län omfattande personregister har upprättats till kyrkoarkivens serier B och H II, d.v.s. flyttnings-längder och flyttningsattester. Även detta register är uppdelat på fadersnamns- och släktnamnsregister med samma dubbelregistre-ring som i ministerialboksregistren.

Det i inledningen nämnda registret till Brunflo tingslags bo-uppteckningar har följts av liknande register över bouppteck-ningarna i länets övriga tingslag, varje tingslag registrerat för sig.

Registren, som är i bokform, upptar arvlåtare i alfabetisk ordning, i vissa fall med uppgift om kvinnlig arvlåtares make.

Register över mantalsuppgifter i Jämtlands läns landskontors arkiv omfattar för Östersunds del tiden 1810—1869 och för landsbygden 1810—1861. Häri upptas de personer, som under angiven tid avlämnat mantalsuppgifter samt dessutom ståndspersoner, hantverkare, gesäller m.fl. som tillsammans med uppgiftslämnarna förekommer på mantalsuppgifterna. Däremot har inte registrerats familjemedlemmar eller drängar och pigor, som kan finnas med på uppgifterna. Helt saknas även mindre skrivkundiga personer, då dessa var befriade från skyldigheten att avlämna mantalsuppgifter.

Militär personal är i förbandsordning upptagen i rullor, som uppgjordes vid mönstringar och generalmönstringar. Sistnämnda förrättningar var mera omfattande och där antogs och avskedades manskap m.m., varvid även biografiska uppgifter kan ha antecknats i rullan. Alfabetiska personregister finns till rullor 1671—1682 och generalmönsterrullor 1686, 1720 och 1797.

Konkurshandlingar i häradsrättsarkiven, som vid vissa forskning kan vara av intresse, är ett svåröverskådligt material. Ett länsomfattande register över i konkurs försatta personer har påbörjats, men senare arkivalieleveranser har ännu ej registrerats.

För att underlätta forskning i Östersunds personhistoria har alfabetiska personregister utarbetats till stadens husförhörlängd 1849—1856 och till de av länsstyrelsen i Jämtlands län avgjorda ansökningarna om burskap och arbetstillstånd i Östersund 1810—1862. Sistnämnda register kompletteras av register till "Avskrifter av burskapsansökningar gällande Östersunds stad 1787—1800", gjorda av Orvar J. A. Thuresson vid forskningar dels i Östersund, dels i Stockholm och Härnösand.

Landsarkivet i Östersund är ovanligt rikt på privatarkiv, d.v.s. handlingar från enskilda personer, firmor, föreningar och andra icke statliga arkivbildare. Häri ingående brevsamlingar registreras i ett gemensamt brevskrivarregister.

I serierna av ministerialböcker förekommer inte så sällan för forskningen störande luckor beroende på att volymer förkommit eller att anteckningar av någon anledning aldrig gjorts i föreskriven ordning. För dödböckernas vidkommande kan luckorna del-

vis tackas av sådana källor som bouppteckningar, militära rullor och kyrkoräkenskapernas notiser om inbetalda testamentspengar. Eftersom bouppteckningar finns bevarade endast efter ett fåtal av de avlidna, är denna källa ur kvantitativ synpunkt ingen fullgod ersättare för en saknad dödbok. Sak samma gäller de militära rullorna, men där finns dock stundom eljest svåråtkomliga uppgifter om soldater som stupat eller avlidit på kommendering till annan ort än hemförsamlingen. Den bästa till buds stående ersättningen för en förlorad dödbok torde vara räkenskaperna över testamentspengar, ehuru de avlidna ej alltid nämns vid namn utan kan anges med sitt förhållande till den som betalar avgiften ("Per Anderssons barn"). För att i möjligaste mån avhjälpa de olägenheter som uppstå genom luckor i dödböcker har landsarkivet på försök börjat sammanställa och registrera uppgifter om avlidna ur de tre ovannämnda källorna. Kronologiska ersättningslängder för dödböcker har färdigställts för Lockne 1753—1809, Sveg 1751—1870, och Älvros 1739—1798, 1831—1859. Samma arbete pågår beträffande Hackås, Hammerdal, Hede och Ragunda m.fl. församlingar.

För forskaren är det av värde, att registreringsarbetet sätts in på dels ofta använda arkivserier, dels på svåröverskådliga bestånd, som i sin ursprungliga ordning bjuder få sökmöjligheter. Till den senare kategorin hör protokollen över uppbud och lagfart av fast egendom, som intagits i domböcker eller småprotokollsvolymer i den ordning ärendena behandlats i rätten. Till detta svårhanterliga material har utarbetats ett topografiskt register, där uppbud och lagfarter tingslagsvis samlats under bynamnet. Med denna sökmöjlighet kan värdefulla personhistoriska uppgifter letas fram ur protokoll och köpebrev.

Utöver ovan redovisade hjälpmedel, som huvudsakligen tjänar personforskning, har i landsarkivet även utarbetats register till enstaka volymer, serier eller samlingar med mera speciellt innehåll, som skattläggningar, boställssyner, protokoll vid exekutiva auktioner m.m. Även tryckta böcker och framför allt tidsskriftsviter bli lättare att utnyttja om innehållet redovisas i person- och ortsregister. För att möta sådana behov har i landsarkivet utarbetats bl.a. ett personregister till Jämten (årgångarna 1906—1965) och Fornvårdaren (årgång I—X:2).

Registrering utmynnar i systematisering av materialet i annan ordning än källans, varigenom forskare får sökmöjligheter som kan utnyttjas från flera utgångspunkter. För att utan långvarigt sökande kunna belägga en uppgift i ett oregistrerat bestånd av födelseböcker måste forskaren känna barnets namn, födelsedatum och födelseförsamling. Med hjälp av register kan forskaren med rimligt arbete finna samma uppgift utan att känna till födelseförsamlingen. Bristfälliga utgångspunkter förekommer i förfrågningar från emigrantättlingar, som av naturliga skäl saknar säker kännedom om förfädernas födelseförsamling och stundom även exakta födelsetid. Med utgångspunkt från uppgifterna "Lisbeth Jonsdotter, född 30.8.1812, var gift med Jon Nilsson" ställdes frågorna: var föddes Lisbeth, vilka var hennes föräldrar, när och var vigdes hon vid Jon? Med oregistrerade födelse- och vigselböcker skulle ett besvarande av dessa frågor kunna bli mycket tidsödande, eftersom det i värsta fall skulle ha krävt en genomgång av länets alla bevarade födelseböcker för 1812 eller vigselböcker för tiden 20—30 år senare. Med hjälp av födelse- och vigselboksregistren kunde landsarkivet efter rimligt arbete fastställa Lisbeth Jonsdotters födelseförsamling och med utgångspunkt från födelsenotisen leta fram de begärda uppgifterna.

Stundom kan registren ge antagliga forskningsalternativ, medan identifieringsproblemen kan lösas på grund av meddelade namnuppgifter. En brevskrivare i Alaska lämnade följande utgångspunkter: Erik Glad var född 16.9.1868 i Upsala, Jämtland, som son av Nils Glad och hans endast till förnamnet kända hustru Brita. Dessutom meddelades vad några av Eriks syskon kallat sig sedan de emigrerat till USA. Brevskrivaren önskade uppgifter om Nils Glads föräldrar, hans hustrus efternamn och föräldrar m.m. Utgångspunkterna för undersökningen var således bristfälliga. I fråga om uppgifterna rörande Erik Glad kunde någon plats Upsala i Jämtland ej beläggas; födelseboksregistret kunde ej anlitas eftersom det endast i undantagsfall sträcker sig längre än till de första åren av 1860-talet. Förnamnsuppgifterna på hustru Brita och på Erik Glads syskon gav ej utgångspunkter för fortsatt forskning. Det återstod således egentligen endast möjligheten att i vigselboksregistret undersöka om någon Nils Glad ingått äktenskap någonstans i Jämtland med någon Brita. Så visade sig

vara fallet, och därmed kunde forskningarna koncentreras till en bestämd socken. Med hjälp av mantalslängder, husförhörlängder och kontrollförfrågningar hos pastorsämbetet kunde fastslås, att de i vigselboksregistret påträffade Nils Glad och Brita Jonsdotter hade en son Erik, född 16.9.1868, och att de övriga barnens namn överensstämde med dem som uppgivits för Eriks syskon. Därmed kunde identifikationen anses klar och kunde tjäna som utgångspunkt för forskning om Nils Glads och Brita Jonsdotters föräldrar.

En amerikansk medborgare sökte sina svenska förfäders hemort för att kunna avlägga ett besök där. Som utgångspunkt kunde han endast lämna uppgift om utvandarnas födelsedatum och de namn, som de använt i Amerika samt att födelseorten enligt familjetraditionen skulle ligga i närheten av Tännforsen. Fastän namnuppgifterna ej helt stämde, kunde emigranterna identifieras med hjälp av födelse- och vigselboksregister och önskade uppgifter framletas.

Alla de svenska landsarkiven har register till olika slag av arkivalier, men någon motsvarighet till landsarkivets i Östersund kompletta ministerialboksregister finns ingen annanstans. Det kan tyckas exklusivt att en så liten institution lägger ner ett så stort arbete på registrering, men detta måste vägas mot den nytta i form av tidsvinst som både forskning och arkivinstitution har därav. Att forskarens mera rutinartade arbete underlättas av registren är en ofta gjord erfarenhet. Än verkkningsfullare men mera sporadiskt framträder registrens betydelse, då forskaren med deras hjälp finner svar på problem, som eljest vore praktiskt taget olösliga.

För arkivinstitutionens del ligger registrens betydelse även däri, att de minskar slitaget på oersättliga arkivalier. Vissa i landsarkivet förvarade ministerialböcker, som redan renoverats en gång, är nu åter i behov av lagning och ombindning. 200—300 år gamla kyrkböcker tål ej den intensiva nötning, som de utsätts för, om forskaren måste bläddra fram och tillbaka eller leta sida upp och sida ner för att finna en viss uppgift. Denna form av nötning minskas i någon mån, om forskaren ur registren får en direkt hänvisning till en viss sida eller kanske t.o.m. nöjer sig med registrets uppgift.

RAGNAR BOHMAN

Spelmanskrönika

Dagarna 9—10 juli samlades närmare tvåhundra spelmän till stämma i Fors, Jämtlands östligaste kommun. Förutom Heimbygdas spelmansförbunds egna medlemmar deltog inbjudna spelmän från Tröndelagen samt från Medelpad och Uppland.

Fors hembygdsförening i samarbete med lokalföreningarna för Röda Korset, Lottakåren och Husmodersförbundet svarade för arrangemangen på bästa tänkbara sätt. Många forsbor var engagerade, när inkvartering i hemmen skulle beredas alla spelmän och många medföljande familjemedlemmar. Det skulle ordnas med traktering, och det var många arrangemang omkring spelmännens framträdanden.

På lördagskvällen hade över tusen åhörare bänkat sig i Forshallen, den stora motionshallen mitt i Bispgården, för att lyssna till programmet "spelmanskväll" och dansa till spelmännens fioler. Runt väggarna var nyhuggna björkar utplacerade och för en kväll var hallen en stor sommarhage.

Vid stämman brukar spelmännen välja sina förtroendemän och diskutera olika spelmansfrågor. Styrelsen omvaldes enhälligt och fick följande sammansättning: Ordf. Sten Rentzhog, Östersund, vice ordf. Alfred Rönqvist, Åsarna, sekr. Ragnar Bohman, Östersund, kassör Ola Henriksson, Östersund, Lennart Olsson, Föllinge, Gustav Persson, Åsen, Fritjof Mesch, Linsell, Ove Magnusson, Östersund. Revisorer Gunnar Norrman, Östersund och Ando Thomasson, Mattmar.

Vid söndagens gudstjänst i Fors kyrka predikade kyrkoherde Gunnar Ågerstrand inför en absolut fullsatt kyrka. Spelmän spelade till psalmerna och framförde ett par brudmarscher.

Söndagens stora uppspelning ägde rum vid hembygdsgården, där tre-tusen personer hade samlats. Ett kohorn gav signal om att förridaren Ingmar Näsström från Fors var på väg mot festplatsen för att meddela att spelmanståget startat. Föregången av fanbärare kom den första stora spelmansgruppen tågande in på hembygdsgården. Vagnar med de äldsta spelmännen svängde in och grupp efter grupp kom spelande sin brudmarsch. En stor skara ungdomar från norra och södra Jämtland

hördes spela Klövsjö brudmarsch. När alla spelmän var samlade hördes traditionsenligt Jämtlands brudmarsch.

Hembygdsföreningens ordförande Gunnar Ågerstrand hälsade publik och spelmän välkomna till stämman i Fors. Spelmansförbundets ordförande Sten Rentzhog höll ett kort anförande, där han vidrörde spelmanstraditioner och det arbete, som spelmansförbundet bedriver.

Som så många gånger förr öppnade den nu 88-årige Erik Nilsson, Mattmar, stämman genom att på sin klarinett blåsa en vallåt. Så började en flera timmar lång uppspelning ledd av förbundets sekreterare. Programmet var omväxlande med spel för en, två eller flera fioler samt mindre lag. Det förekom vissång, kauklåtar, nyckelharpor och klarinettspel. En dryg timmes rast var inlagd, då man avnjöt kams, drack kaffe och lyssnade till spelmännen, som spritt sig i grupper inom området. Uppspelningen fortsatte och de båda avdelningarna inramades av fyra allspelslåtar då alla fick tillfälle spela upp för publiken.

Efter uppspielningen samlades deltagarna till avslutningsmiddag i centralskolan. Stämman i Fors, där hela bygden på ett storslaget sätt mött upp och hjälpt till, blev ur alla synpunkter en fullträff. Det var både spelmän och arrangörer överens om.

Interna spelmansträffar har under vinterhalvåret anordnats på följande platser: Hammarstrand 28/11, Alsen 5/12, Åsarna 16/1, Strömsund 30/1, Sveg 13/2 samt Östersund den 27/2 och då med åttioalet deltagare på Gillesalen, Hov.

Ungdomsträff hölls i Föllinge hembygdsgård den 10 juni med tjugofem deltagare. De fick bekanta sig med nya låtar, öva samspel och lyssna till äldre spelmän.

Rikskonserter *Musikevecka* upptog även folkmusik från Jämtland och Härjedalen. Heimbygdas spelmansförbund svarade för programmet och femtio spelmän presenterade låtar från olika delar av länet. Framträdandet skedde onsdagen den 5 juli i Lits kyrka inför stor publik.

Spelmanskvällar med låtspel och efterföljande gammal dans har, i samarbete med ortens hembygdsförening, anordnats i Skucku 26/5, Lit 5/7 och Råtan 5/8.

Utfärd till Levanger i Norge gjordes dagarna 12—13 aug. i samarbete med Levangerringen.

Två bussar med tillsammans nittio personer, varav sextioalet spelmän, startade tidigt på lördagsmorgonen resan över Skaltugan ner till Verdal och Levanger.

Första framträdandet i Levanger ägde rum inför många åhörare i parken vid Torget. Sedan delade spelmännen upp sig i mindre grupper, som besökte dels två sjukhus och dels fyra ålderdomshem i Verdal och Levanger.

På aftonen spelades det upp i Böndernas Hus. Efter ett nära två timmar långt program följde gammal dans till jämtarnas stora spelmansorkester. Den bestod av drygt fyrtioalet fioler, två dragspel, fem gitarrer och en basfiol.

Besöket i Levanger slog väl ut och många levangerbor uttryckte önskan om fler kontakter. Samtliga tidningar i Tröndelagen uppmärksammade nabospelmännen och bland annat uttalade sig Helge Dillan, Levanger, Norges främste kännare av Tröndelagens folkmusik, mycket uppskattande om jämtarnas spel och låtar.

Hemresan gick på söndagen över Storlien till Vallbo i Undersåker, där spelmännen gav ett längre program i anslutning till lappmässan. Färden gick vidare efter Håckren till Mörsil, där de gamla vid Thomégården fick lyssna till den stora spelmansskaran.

Programledare vid samtliga framträdanden har varit förbundets sekreterare och spelledare har omväxlande varit Alfred Rönnqvist, Åsarina, Lennart Olsson, Föllinge, och Karl-Johan Brännlund, Hammarstrand.

Många tusen personer har under den gångna sommaren vid stämman, musikveckan, spelmanskvällar, hembygdsfester och framträdanden på ålderdomshem och sjukhus lyssnat till spelmännen. Heimbygdas spelmansförbund, dess medlemmar och styrelse, fortsätter helhjärtat och efter bästa förmåga att år efter år bidra med sin pusselbit i länets kulturliv.

SIGRID THOMSON

Ny litteratur om Jämtland och Härjedalen

FACKLITTERATUR

Bergs kommun. Glesbygdsutredningen i Jämtlands län. [1—3]. 1971. 4:o.

1. Försöksverksamhet med intensifierad sysselsättningsplanering. —
2. Ortsbunden arbetskraft. Inventering. — 3. Orientering om Bergs kommun.

Länsprogram 1970. Slutlig version. Utg. av Länsstyrelsen i Jämtlands län. 1—3. 1971. 4:o.

Länsprogram 1970. Sammanfattning av länsstyrelsens förslag till regionalpolitiskt handlingsprogram. Östersund 1972. 38 s.

Anger de åtgärder, som bedöms nödvändiga för ett konkret regionalt handlingsprogram. Offentliga investeringsbehov, förslag till sysselsättningskapande åtgärder, klassificering av orter efter vissa riktlinjer redovisas bl.a.

Åre. Utvecklingsplan för ett svenskt rekreationsområde. Betänkande avgivet av Kommittén för planering av turistanläggningar och fri-luftsområden. [1—2]. Sthlm 1971. 4:o. Ill. (Jordbruksdepartementet. Stencil Jo 1971:5).

Andra utredningar, som berör Jämtlands län:

Glesbygder och glesbygdspolitik. Sthlm 1972. 197 s. (Statens offentliga utredningar. 1972:56).

Hälso- och sjukvård i glesbygder. Ds In 1972:6 (Betänkande avgivet av Glesbygdsutredningen).

Kommunal social service i glesbygder. Ds In 1972:7. (Betänkande avgivet i Glesbygdsutredningen).

Kommunikationer i glesbygd. Ds In 1972:9 (Betänkande avgivet av Glesbygdsutredningen).

Servicebussar i glesbygd. Sthlm 1972. 51 s. (Socialstyrelsen redovisar. 54.)

Eriksson, Karin, Inlandsisens avsmältning i området Vålådalen—Sällsjön i sydvästra Jämtland. Sthlm 1971. 117 s. Ill. (Sveriges geologiska undersökning. Serie C nr 660.)

Flemström, Bertil, Jämtländska ortnamn. Östersund 1972.

De populära artiklarna om våra ortnamn, som varit införda i Östersunds-Posten utges nu i bokform av Wisénska Bokhandelns förlag. Artiklarna är försedda med källhänvisningar för dem som vill gå djupare i ortnamnsforskningen.

Jangdal, Curt-Erik, Skiffersvällningen i Östersundsområdet. Byggsforskningen. Rapport R 35:1971. 115 s. Ill.

Marken under Östersund sväller och husen spricker. Staden står på skiffergrund. Dr Jangdals rapport, doktorsavhandling vid K. Tekniska Högskolan, redogör för ett antal inträffade skadefall och ger en beskrivning av de metoder som praktiskt använts för att förhindra skiffersvällning. Metodernas användbarhet och lämplighet diskuteras och vissa rekommendationer görs på grundval av utförda försök.

Jämtland. Sweden. Schweden. Foto: Raimond Friedrich, Bengt Weilert.

Text: Ragnar Ohlson. Östersund 1971. 34 s. Ill. Med svensk, engelsk och tysk text.

En ny vacker bilderbok om Jämtland.

Kungl. Jämtlands fältjägarregemente. Historik, traditioner, officersmäss.

Red.: Sture Fornwall, Lennart Westerberg. Östersund 1971. 44 s. Ill.

Ope idrottsförening 50 år. Minnesskrift 1922—1972. Östersund 1972. 54 s. Ill.

Westerberg, Lennart, Reformatorn på Kungsgården, Johan Fredrik Boy.

Östersund 1972. 32 s. Ill. (Skrifter utg. av Jämtlands läns biblioteks vänner. 4.)

Att den populäre chefen vid Jämtlands fältjägarregemente överste Boy betydde mycket för bygdens kultur och näringsliv under 1800-talets förra hälft visar förf. i denna lilla skrift.

SKÖNLITTERATUR

Eriksson, Ing-Marie, Sista slåttersommaren. Roman. Sthlm 1972. 230 s.

Ett fint porträtt av järnvägsarbetaren och torparen Karl Persson, som under sina sista sjukdomsmånader ser tillbaka på sitt liv. Förf. återsänder som i sina tidigare böcker till sin barndomsby. Berättelsen koncentreras helt till torparfamiljen. Även om undertonen är sorgsen och tragisk fascinerar man av den utmärkta personskildringen.

Swedmark, Per, När stunderna växla och skrida. Vers i traditionell vävnad. Östersund 1971. 84 s.

Dikter med anknytning till Frösön. Frösö-kantat, Frösö-sången etc. *Wolgers, Beppe*, Bilder från Milwaukee. [Dikter.] Sthlm 1969. 49 s. *Wolgers, Beppe*, Röster från Vattudalen. Dikter. Sthlm 1972. 58 s.

Beppe Wolgers har i två diktsamlingar hämtat motiven från Nord-jämtland, där han under somrarna vistas på sin gård på Öhn i Ströms vattudal. Milwaukee är namnet på gården, som döptes så, därför att man hittat en gammal trasig slättermaskin med detta namn på tomten. Wolgers skildrar här familjens sommarliv som en idyll. Många fina naturdikter finns också med i den första samlingen.

Röster från Vattudalen utkom våren 1972. Beppe Wolgers har lärt känna människorna kring sin gård och att han har en mycket fin kontakt med dem kommer till uttryck i dessa dikter, korta porträtt av Maria i Ankarvattnet, Aron i Sve, Sigvard i Håkafot och många andra. Det är inga romantiska dikter, skrivna av storstadsbon, som några månader flyr till ensamheten och tystnaden på landet, tvärtom talar de korthugget om problematiken i att bo så här i en glesbygd. Det är en hyllning till dem som stannat.

Om man inte stirrar sig blind på dialekten, som inte är riktig jämtska, utan i stället tycker sig höra dikterna läsas, uppskattar man verkligen de mycket fina och ömsinta dikterna.

PERIODICA

Brunflobygden. Ärg. 24 (1971.)

Fältjägaren. 43. 1972.

Gamla Östersund. Årsskrift utg. av Föreningen Gamla Östersund. Red.: Anton Svensson. Ärg. 35 (1972).

Ur innehållet: Borggren, Fredrik, Brännvinshandeln i Östersund. — Dalén, Gertrud, Minnesanteckningar. — Folcke, N. M. Östersundsstudent ser tillbaka.

Hackås sockenkrönika. Ärg. 13 (1971.)

Hembygdsartikeln i årets krönika är Carl Norings "Utvandrare från Hackås och Gillhov".

Hallen och Marby. Ärg. 21 (1972.)

Hammerdalskrönikan. Ärg. 24 (1971).

Ur innehållet: Gården Rånäset i Länglingen av Karl Jönsson. — 1970 års fornminnesinventering av Lars Löthman.

Hembygd. Tidskrift för natur och kultur inom Föllinge kommun. Utg. av Föllinge hembygdsförening. 1972.

I juletid bland fjällen. Årg. 64 (1971).

Jakten i Jämtland och Härjedalen. Jämtlands läns jaktvårdsförenings årsskrift. 21 (1972).

Jul i Jämtland. Årg. 36 (1971).

Jämtlands läns Hushållningssällsks handlingar. 1971.

Lantbrukstidskrift för Jämtland-Härjedalen. Utg. av Jämtlands läns Hushållningssällskap. Årg. 25 (1972).

Litsboken 1971. (Lits hembygdsförenings skriftserie. 21.)

Torsten Dixelius skriver om Sockenskrivare i Hägenås. Lit för 50 år sedan och Lits minuthandlareförening är ett par andra uppsatser i den till omfånget största av länets årskrönikor.

Lockne hembygdsförenings skriftserie. 20. Smedberg, Gunnar, "Fjärdingskyrkorna" i Jämtland. 1972.

Förf. redogör för sin forskning kring fjärdingskyrkorna i Jämtland och deras roll i försvarssyfte på 1100-talet. Speciellt Lockne gamla kyrka med det höga tornet är föremål för olika spekulationer.

(*Lockne*) *Årsringen*. Årsskrift för Lockne församling. Årg. 28 (1971).

Norrlandsartilleristen. Årg. 34. (1972).

Oviks- och Myssjöbygden. Årg. 15 (1971).

Storsjö sockenkrönika. Årg. 11 (1971).

Släktregister över Liljemarkssläkten. — Fäbodliv i Ljungdalen i gången tid och nutid.

Ström. Årg. 27 (1971).

Strömboken. Del 3:3, häfte 28. Av Lennart Trangius. (Ströms hembygdsförenings årspublikation. 1971.)

Stugukrönika. Årg. 18 (1971).

Undersåker. Årg. 20 (1971/72).

(*Överhogdal*) *Vävtråden*. Årg 11 (1972).

Årsberättelser och ekonomi

FÖRENINGEN HEIMBYGDA

Årsberättelse 1971

Medlemmar

Medlemsantalet uppgick vid årets slut till 2.007, varav 192 ständiga.

Styrelse

Utsedda av länsstyrelsen:	landshövding Hans Gustafsson, suppleant 1:e länsassessor Sven Eriksson
Utsedda av landstinget:	ekonomichef Martin Mårtensson, suppleant chefredaktör Sven Wallin
Utsedda av Östersunds kommun:	distriktschef Holger Solberger, suppleant ämnestekniker Ruth Horneij
Utsedda av hushållningssällskapet:	fru Mary Bergström, suppleant kontrollassistent Jöns Fahlén
Valda av årsmötet:	drätselstyrelse Harry Rydquist, suppleant länsskulptör Bertil Almerud inspektör Anders Hellzén, suppleant ämnestekniker lärare Sven Schylberg bokhandlare Ragnar Ohlson, suppleant boktryckare Olle Berndtsson kyrkoherde Elov Boman, suppleant länsskulptör styrelse Elis Svensson rektor Brita Eklund, suppleant fru Ella Bengtsson

Självskriven ledamot: landsantikvarie Sten Rentzhog (från 1.5)

Ordförande har varit Hans Gustafsson, vice ordf. M A Mårtensson, sekr. Sten Rentzhog och skattmästare M A Mårtensson.

Revisorer

Utsedda av länsstyrelsen:	landstingsrådet Evert Eriksson, suppleant byrådirektör Erland Westberg
Utsedda av årsmötet:	aukt. revisor Krister Berggren, suppleant aukt. revisor Bertil Andersson

Arbetsutskott

Hans Gustafsson (ordf.), Martin Mårtensson, Ragnar Ohlson, Sten Rentzhog.

Jamtlinämnden

Olle Berndtsson (ordf.), kamrer Rune Bergenby, bokh. Sören Fredriks-son, försäljare Åke Jonsson.

Slöjdnämnd

Utsedda av Heimbygda: Brita Eklund (ordf.), f. rektor Gulli Jonsson (till 25.11), fru Anna Magnusson, Sten Rentzhog, vävlärare Karin Wikman, suppleant ing. Arne Nordberg

Utsedda av landstinget: entrep. Thure Mattsson (till 11.10), suppleant Ella Bengtsson.

Som sekreterare har tjänstgjort läns-hemslöjdskonsulent Inga-Lisa Petersson.

Förtroenderåd

Nils Bergvall, Torsten Eriksson, Britta Gardmo, Tide Johansson, Hadar Nygren, Bengt W Ocklind, Helge Olsson, Nils Persson, Gösta Sahlén, John Strindlund, Sten Sundquist, Edith Svensson, Elis Svensson, Zak Svensson, Haldor Åreng.

Styrelsen har under året sammanträtt fyra gånger och arbetsutskottet en gång. Årsmöte hölls den 19 juni på läns-museet.

Vid landsantikvarieorganisationernas samarbetsråds årsmöte i Visby den 14—16 september representerades föreningen av M A Mårtensson och Sten Rentzhog.

Personal

landsantikvarie Sten Rentzhog (från 1.5), antikvarie Börje Rosén (till 30.6), amanuens Helge Andersson (från 1.11), kamrer Rune Bergenby, kontoristerna Birgitta Hansson (till 30.9), Marlene Johnson (1.9—29.10) Vanja Sundell (2.11—3.12), Lis-Marie Bakken (från 6.12), vaktmästare Arvid Nilsson, vaktmästare Jonas Olsson, fru Gunvor Ohlsson (textilt biträde, deltid) samt läns-hemslöjdskonsulent Inga-Lisa Petersson. Extra amanuenser: Roland Andersson (1.1—4.8), Hans Lindberg (29.7—31.12). Extra personal vid läns-museets fältarbeten: byggnadsinventerarna Karin Johansson, Barbro Nilsson, Matts Edin samt fil.kand Britt Wisth.

Dessutom har under året tjänstgjort följande arkivarbetare, avlö-nade genom AMS: Ruth Håkansson, Naemi Rydberg, Viola Fredriks-

son, Britt-Inger Höglund, (halvtid), Ida Annemalm, Karl Dahlberg, Knut Linder, Göthe Näslund, Erik Stugholm, Lennart Pettersson (till 20.11) samt Ruth Karlsson (från 23.8). Vidare har två vapenfria tjänstepliktiga tjänstgjort vid länsmuseum: Bertil Gårdstam (1.1—30.4) och Wilhelm Roempke (1.1—3.10).

Som restaurangchef har under året fungerat Edit Johansson och Anita Norrman i samråd med Rune Bergenby.

Visningsverksamheten på Jamtli har föreståtts av fru Naemi Rydberg. Guider har varit Franziska Kjellström, Barbro Nilsson och Margareta Olsson.

Landsantikvarien har varit intendent för Jämtlands läns konstförening, ordförande i Heimbygdas spelmansförbund, ledamot av styrelsen för Jämtslöjds försäljningsförening, kommittén för Musikveckan och Sveriges museimannaförbund samt sekreterare i föreningen Sveriges landsantikvarier.

Verksamheten

Föreningen Heimbygda har under en längre tid brottats med ekonomiska problem, delvis därför att de nya arbetsuppgifter som tillkommit inte har varit förenade med en motsvarande ökning av länsmuseum ekonomiska resurser. Den ny tillträdde landsantikvarien Sten Rentzhog fick därför börja sitt arbete vid länsmuseum med en ingående utredning av länsmuseum resurser och verksamhet, i syfte att skapa ett underlag för beslut om länsmuseum framtida organisation och målsättning. Utredningen förelåg färdig vid årsskiftet.

I övrigt har verksamhetsåret till stor del präglats av skiftet på landsantikvarietjänsten och genom att antikvarie Börje Rosén efter en längre sjukledighet lämnade sin tjänst vid länsmuseum efter 6 års verksamhet i länet. En avmattning av verksamheten under första halvåret var därför ofrånkomlig.

Antalet diarietförda ärenden har varit 709 st (1970 798).

Plan- och granskningsärenden

Det under föregående år sammanställda inventeringsmaterialet för fysisk riksplanering och länsinventering har under året reviderats av riksantikvarieämbetet i samråd med landsantikvarien, samt offentliggjorts.

Som ett led i fullföljandet av riksplaneringen har landsantikvarien i samråd med naturvårdsintendenten under året utarbetat ett förslag till skydd enligt 19 § naturvårdslagen av länets mest betydelsefulla kulturhistoriska miljöer.

Flera av de mest betydande fornminnesområdena runt Östersund har under året berörts av bebyggelseplanering. Museet strävar här att komma in på ett allt tidigare stadium av planeringen, för att lättare kunna säkra tillräckliga park- och grönområden i anslutning till fornlämnningarna.

Ärenden rörande ombyggnad av äldre kyrkor handläggs under fortlöpande samråd med församlingarna och vederbörande arkitekt. Följande kyrkor har på grund av pågående eller planerade ombyggnader varit föremål för besiktning under året: Frösö, Funäsdalen, Gillhov, Hackås, Hällesjö, Klövsjö, Lit, Mattmar, Ragunda gamla och Ragunda nya, Stuguns gamla och Ås kyrka.

Vårdärenden

Genom fortsatta anslag från AMS har fornminnesvård kunnat bedrivas på 35 platser runt staden och i Västjämtland. Nya vårdobjekt under året har varit fångstgropar i Husås i Lit, gravfält och högar i Undrom och Silje på Rödön, vid Månsta i Näs samt i Västerböle i Brunflo. Samtidigt har vårdområdet utvidgats vid flera äldre objekt, bland annat i Hackås och i Brunflo. Under hösten företogs i samråd med riksantikvarieämbetet och skogsvårdsstyrelsen en grundlig genomgång av samtliga vårdobjekt, som underlag för en fortsatt utbyggnad av verksamheten.

Projekteringen av objekt för beredskapsarbeten inom byggnadsminnesvården har fortsatt, men ännu har endast några enstaka kommit till utförande. Hackås ångbåtsbrygga har satts i stand med medel från AMS, och det samma gäller bland annat kyrkstallar, en flottningsränna i Herrevadsströmmen och en gammal bysåg i Sidsjö, allt i Revsund, samt anläggningar på Vallgården i anslutning till Gammel-Remsgården i Svegs sn.

Dokumentation

En byggnadsinventering av hela Bergs nya storkommun har genomförts med medel från glesbygdsutredningen, och som ett led i dennas verksamhet. Inventeringen visade att kommunens byggnadsbestånd genomsnittligt är av mycket hög kvalitet. Ett relativt betydande antal byggnader utvaldes som lämpliga för restaurering. Samtidigt ger inventeringen underlag för pedagogiska insatser i anslutning till fornminnen och kulturhistoriskt märkliga byggnader, inte minst för turismen.

Landsantikvarie Lennart Björkquists redan 1947 inledda vetenskapliga byggnadsinventering i Jämtland kunde under sommaren avslutas

efter 26 års arbete. Årets verksamhet omfattade delar av Alsen, Lockne, Näs, Oviken, Revsund och Rödön. Under inventeringen har totalt ca 13 000 äldre timmerbyggnader registrerats. Materialet kommer nu att bearbetas för publicering.

Arkeologiska undersökningar har under året utförts av kyrkoruinen i Sundsjö och av fångstgropar i Aspås. I Sundsjö kyrkoruin påträffades 13 mynt, varav 10 medeltida. Dessa har senare genom beslut av riksantikvarieämbetet tillförts läns museets samlingar.

Verksamheten med dialekt- och fotoinventering i samarbete med pensionärs- och hembygdsföreningarna i länet har fortsatt. I oktober anordnades en tredagarskurs på Östbergsgården, varvid ett 20-tal ledare utbildades för intervjuverksamhet bland länets pensionärer. Ansökan har inlämnats till länsstyrelsen om bidrag av regleringsmedel till inköp av bandspelare för dokumentation av dialekter. En frågelista har sammanställts för att användas av pensionärsföreningarna vid fälтарbetet.

Samarbetet med föreningarna innebär att en omfattande kopiering av material för läns museets arkiv har inletts. Detta gäller dels ljudband, dels fotografier. En utomordentligt angelägen arbetsinsats är uppspårandet av äldre negativsamlingar i länet. Ett stort antal negativ har förvärvats under året. Bland annat har fotograf Nils Svensson i Laxviken skänkt sin värdefulla negativsamling till läns museet.

I samband med läns hemslöjds konsulentens inventering av gammal hemslöjd i Kälarne har ca 1.000 föremål fotograferats för museets arkiv. Samtidigt har intervjuundersökningar utförts under ledning av fru Ann-Mari Rydquist.

Föremålssamlingarna har under året utökats med ca 150 föremål. Bland nyförvärven märks bl.a. äldre inventarier från länsstyrelsen, en större tändsticksaskssamling samt ett större varusortiment från en äldre diversehandel. Museets textilsamling har fått betydande tillskott. Den numismatiska utställningen har kompletterats genom inköp av ett antal mynt.

PEDAGOGISK VERKSAMHET

Publikationer

Årsboken Jämten utkom till skyltsöndagen i en upplaga på 3 500 exemplar. Separattryck ur boken ingår i serien Härjedalens kyrkor.

Dessutom har stencilerade kataloger utgivits i samband med vissa utställningar.

Landsantikvarien har under året publicerat "Den svenska hembygdsrörelsen 70 år" (i Småländska kulturbilder 1971), "Byggnadsinvente-

ring, förslag till riktlinjer" (Riksantikvarieämbetets småskrifter, 17) samt "Falu rödfärg", en monografi i samband med en vandringsutställning om rödfärgens historia.

Utställningar

Delvis i samarbete med Jämtlands läns konstförening har under året arrangerats 13 utställningar (1970 25), varav 7 mottagna vandringsutställningar. Antalet besökare uppgick till 12.510 (1970 15.705).

31. 1—28. 2	Döende hantverk
17. 2— 5. 3	Fram till val (Landskrona museum)
7. 3—21. 3	Vårsalongen
14. 3—28. 3	Alexander Berger
28. 3— 4. 4	Målat på papper (riksutställningar)
4. 4—30. 5	Vårda kyrkan (Jönköpings läns museum)
9. 6—11. 6	Slöjdskolans elevutställning
11. 7—12.10	Svensk igelkott tiger
9.10—24.10	Ett glas vatten (Stiftelsen Novum)
23.10— 9. 1	Giftas (Nordiska museet)
1.11—21.11	Svensk naiv konst (Jönköpings läns museum)
5.12— 6. 1	10 Jämtlandskonstnärer
5.12— 6. 1	Grafiktriennalen (Grafiska sällskapet och Sundsvalls museum)

Programverksamhet

I samband med vissa utställningar har anordnats föredrag, debattaftnar och andra program. Dessutom har föreningar förlagt sina möten till läns museet.

I anslutning till Alexander Berger-utställningen arrangerades "aktivitetsdagar" då allmänheten fick pröva vävning och andra slöjdarter. På kvällarna förekom demonstrationer, och i anslutning till utställningen hölls också en månadslång kurs i dekorativ vävning under ledning av vävlärare Emma-Greta Magnusson.

Landsantikvarien har under året hållit 10 föredrag, amanuens Lindberg 1.

Jamtli

Verksamheten på Jamtli har skett i enlighet med föregående år. Fäboden har under sommaren varit bebodd av Olof och Karin Häggkvist från Gilleråsen med deras djur. En ny verksamhetsform var sagoläsning i Lillhårdalsgården, som arrangerades av länsbiblioteket.

Antalet personer som årligen besöker fornbyn uppskattas till ca 100.000. "Jamtlikväll" drog under 1971 en publik på 28.412 betalande

(1970 33.309). Visningarna drog en publik på 2.838 betalande (1970 3.209). 56 skolklasser och andra grupper har erhållit visning. Minskningen bör sättas i samband med den ogynnsamma väderleken.

Ett utkast till en generalplan för fornbyn har upprättats av Bertil Almerud och Sten Rentzhog.

Nytt tak har lagts på fåboden samt på en del mindre byggnader. Genom AMS har föreningen fått disponera två man under sex månader för skötseln av området.

Planeringsarbetena invid kafé Jamtamot som påbörjades hösten 1970 har slutförts. Utvändig målning av Jamtamot utfördes under våren.

Beslut har under året fattats om byggandet av en ny scen. Sedan AMS och Östersunds kommun beviljat bidrag till anläggningen påbörjades arbetena i november månad.

Hembygdsföreningarna

Landsantikvarien har under året inlett en genomgång av hembygdsföreningarna, som syftar till direkta kontakter med de olika föreningarna för diskussion om deras verksamhet, samlingar och byggnader. Under hösten besöktes föreningarna i Funäsdalen, Ytterån, Oviken, Lit, Lockne, Frostviken och Sunne. Dessutom har landsantikvarien i samband med andra förrättningar besiktigat en rad hembygdsgrårdar.

Föreningarna i Lit och Åre har erhållit anslag av regleringsmedel för utvecklingen av sina hembygdsgrårdar.

Samarbete har etablerats med Jämtland-Härjedalsdistriktet av Svenska ungdomsringen.

Östersund i mars 1972

Hans Gustafsson
ordf.

Sten Rentzhog
landsantikvarie

Ekonomisk redovisning för verksamhetsåret 1971, årsberättelse för Jämtlands läns museiförening och årsberättelse för Jämtslöjds försäljningsförening finnes tillgängliga i stencil på läns museets expedition, och kan rekvideras av intresserade.

JÄMTLANDS LÄNS KONSTFÖRENING

Verksamhetsberättelse för år 1971

Jämtlands läns konstförenings styrelse får härmed avgiva följande berättelse över föreningens verksamhet under år 1971.

Följande utställningar har anordnats:

TID	UTSTÄLLNING	ANTAL BESÖKARE
17. 2—15. 3	Fram till val, affischer	294
7. 3—21. 3	Jämtar	1191
28. 3— 4. 4	Målat på papper	131
1.11—21.11	Svenska naivister	442
5.12— 6. 1.72	Jämtar	482
”	Grafiktriennalen	

Utställningarna har ordnats dels i egen regi dels i samarbete med Länsmuseet, Riksutställningar, Grafiska sällskapet och Sundsvalls museum. De två utställningarna med ”Jämtar” har gjorts i samarbete med landstingets inköpsnämnd för konst. I samband med utställningen 7.3—21.3 ordnades en visning i konstflygelns övre sal av konstverk, som Jämtlands läns landsting inköpt under år 1970.

Gemensamt med Östersunds konstklubb ordnades två föredrag och en filmvisning. Det första föredraget höll Sigrid Ruttfjäll från Tännadalen på länsmuseets konstavdelning den 7.3. Hon berättade glimtar ur samernas liv från de många år hon verkat som nomadskolelärare.

Filmafton anordnades den 11.3. på Ahlbergshallen. Tre konstfilmer visades. Efteråt följde diskussion.

Den 16.3. höll Katarina Dunér, känd från radions konstprogram, ett anförande om de nya strömningarna i kulturlivet och problemet med spridande av konst till en vidare allmänhet. Medarrangör var här Jämtlands läns bildningsförbund.

Inför sommaren gjordes på nytt en hängning av konstverk ur föreningens samlingar.

Följande konstverk har under året inköpts till samlingarna:

Gunnar Greiber	Hustak II	oljemålning
Einar Rosén	Playan	”
Jan Liljeqvist	Grå himmel	”
Karl Iwar	Thure Mattsson	tuschteckning
”	Ragnar Ohlson	”

En förnämlig donation erhöll föreningen av konstnär Gustav Edwall, som till samlingarna donerade två verk, ett med motiv från Paris, tillkommet under den tid, konstnären vistades där som stipendiat, och ett kamratporträtt, föreställande konstnären, målat av Leo Verde.

Till Länsstyrelsens planeringsavdelning har under året 6 st konstverk, 3 oljemålningar, 1 temperamålning, 1 akvarell och 1 träsnitt, deponerats. Sammanlagt finns cirka 500 verk ur föreningens samlingar deponerade vid offentliga institutioner i länet.

Den sedvanliga utlottningen av konstverk bland föreningens medlemmar ägde rum den 15 december och omfattade 30 konstverk. Efter dragning sjöng Tyra Karlsson samt Ulla och Helge Andersson gamla visor till cittra och gitarr.

Föreningen hade vid 1971 års utgång 21 (21) ständiga och 602 (584) årsbetalande medlemmar. Siffrorna inom parentes avser år 1970.

Beträffande föreningens ekonomiska ställning hänvisas till av kassaförvaltaren upprättat räkenskapssammandrag. Föreningen har under året erhållit anslag av Jämtlands läns landsting med kronor 5 000:— och av Östersunds kommun med kronor 2 000:—.

Föreningens styrelse har under året bestått av konstnär Ingeborg Strangell, ordförande, apotekare Nils Dahlberg, vice ordförande, landsantikvarie Sten Rentzhog, intendent, fru Gerda Sundström, sekreterare, bankdirektör K. O. Marklund, kassör, konstnär Filip Weiner, teckningslärare Brita Karlestedt, chefredaktör Lennart Schöqvist (vald av landstinget), advokat Frans Victor, rådmän Carl Göran Lindelöw samt konstnär Britta Iwald.

Suppleanter: Rektor Åke Engström, hushållslärare Maria Sidén, folkhögskolelärare Rudmar Jonsson och jägmästare Hugo Nyberg.

Revisorer: Kamrer Hans Alfrén och bankdirektör Bernhard Hansson med taxeringsintendent Yngve Jönsson och byrådirektör Nils Faxälv som suppleanter.

I tur att avgå ur styrelsen är Ingeborg Strangell, Nils Dahlberg, Gerda Sundström, K. O. Marklund, Filip Weiner och Lennart Schöqvist.

Östersund den 18 april 1972.

Ingeborg Strangell
ordförande

Gerda Sundström
sekreterare

SVENSKA HANDELSBANKEN
Östersund

JÄMTLANDS FOLKBANK
Östersund

JÄMTLANDS LÄNS SPARBANK
Huvudkontor, Prästgatan 21, Östersund

ICA AB HAKON SWENSON
Östersund

LÄNSFÖRSÄKRINGSBOLAGET
Jämtlands läns brandförsäkringsbolag
Kyrkgatan 49, Östersund

KONSUM JÄMTLAND

ÖSTERSUNDS ELEKTRISKA AKTIEBOLAG
Fältjägarvärd 9, Östersund

FÖRENINGSBANKEN — JORDBRUKSKASSAN
35 bankkontor i Jämtlands län

ÖSTERSUNDS-POSTEN
Östersund

LÄNSTIDNINGEN
Rådhusgatan 37, Östersund

SUNDSVALLSBANKEN
Östersund

WAPLANS MEKANISKA VERKSTADS AB
Vaplan

SVERIGES KREDITBANK
Östersund

RESTAURANG HOV
Östersund

WISÉNSKA BOKHANDELN
Östersund

JÄMTLANDS-POSTENS TRYCKERI AB
— Trycksaker, stämplar och offset

P A LARSSONS GULDSMEDSAFFÄR AB
Kyrkgatan 45 — Prästgatan 24
Guldsmedsvara om det skall vara
Stora och lilla Jämtlandsskeden alltid i lager

AB GÄRDIN & PERSSON
Östersund

HÜBENETTES BOKHANDEL
Traktören — Prästgatan 23, Östersund Obs! Ny adress!

LENNART NILSSON AB,
charkuterifabrik, varuhall, Brunflo

GUNNAR JOHANSSONS OST & VILT
Östersund
Lappmarksvaror i parti och minut

MAGNUSSONS PÄLSVARUAFFÄR
Orrviken

FRIMANS SPECIALOPTIK
(leg. optiker) glasögon, kontaktlinser

P A LANDBYS EFTR
Köpmangatan 39, Östersund

AB BERNER & CO
Östersund — Sveg — Strömsund

REDSKAPSHANDELN
Järn — Bygg — Färg
Bangårdsgatan 31, Östersund

FRESKS — BO MILJÖ
Östersund

JÄMTSLÖJDS FÖRSÄLJNINGSFÖRENING,
Östersund
Välkommen se vad vi har av modern slöjd från vårt län.

DAHLMANS MANUFAKTURAFFÄR
Storgatan 21, Östersund

BURMANS SKOAFFÄR
Prästgatan 38, Östersund

Böcker om Jämtland och Härjedalen

JÄMTEN äldre årgångar

1919, 1930, 1932, 1935—1938, 1942—1944	6:—
1934, 1945—1946, 1948, 1950, 1958	10:—
1959—1963	12:—
1964—1967	15:—
1968—1971	18:—

FORNVÄRDAREN

Bd. I:4, II:1—4, IV, V:1—4, VII: 1.3—4
VIII:2—4, IX:3—4, X:1—4

JÄMTLANDS KYRKOR

3. Kolåsens kapell, 4. Norderön, 5. Lockne, 6. Offerdal, 7. Kall, 8. Föllinge, 9. Sunne, 10. Hammerdal, 11. Hällesjö, 12. Häggenås, 13. Brunflo, 14. Frösön, 15. Stugun, 16. Hackås, 17. Oviken, 18. Marby, 19. Lappkapellen, 20. Håsjö.
Nr. 3—16.18 Pris 1:50, 17.19.20. 2:—.

HÄRJEDALENS KYRKOR

1. Sveg, 2. Tännäs, 4. Älvros gamla kyrka.
Nr. 1.2. Pris 1:50, 4. 2:—.

Björkqvist, Lennart, red.: EN BOK OM OFFERDAL. 378 sid.
Pris 18:—.

Dahlin, J E: J E DAHLINS MEMOARER. Utg. av Eric Festin.
100 sid. Pris 4:—.

Hasselberg, Carl J E: BIBLIOGRAFISKA ANTECKNINGAR
RÖRANDE JÄMTLAND OCH HÄRJEDALEN. 259 sid. Pris
15:—.

Högman, Olov: EN HÄRJEDALSBOOK. 414 sid. 2:a uppl. Pris
31:50.

Karlin, G J: ÖVERHOGDALSTAPETEN. 12 sid. Pris 10:—.

Nodermann, Maj: EN JÄMTLÄNSK KYRKMÄLARFAMILJ.
196 sid. 81 bilder. Pris 20:—.

Rosander, Göran: FÄRD OCH FORDON. 16 sid. Pris 1:50.

Rosén, Börje: JÄMTLANDS LÄN UNDER FORNTIDEN. 16 sid.
Pris 1:—

HEIMBYGDAS FÖRLAG

Länsmuseet, Östersund

Mera bilder och ett rikare innehåll än på många år gör årets Jämten till ett försök att skapa något nytt, en folkbok för alla jämtar och härjedalingar. Dagsaktuell debatt blandas med ögonblicksbilder ur det förgångna, viktiga forskningsresultat lättas upp av kåserande bidrag. Hur skall det gå för länet — kommer vi att överleva? Läs landshövdingens sammanfattning om hans tre år i Östersund.

Skall våra ortnamn försvinna och vad betyder de? Bertil Flemström från ortnamnsarkivet och överlantmätare Valfrid Larsson diskuterar en het debattfråga.

Jordbruksnedläggning för 500 år sedan. Jämtlands ödesbölen undersöks av arkeologer och historiker.

50 år sedan bävern återinplanterades i Sverige — Per Nilsson-Tannér. Storsjöbygden — landets nordligaste järnåldersbygd. Den första sammanfattningen av fornminnesinventeringar, med utgångspunkt från Hackåsbygdens rika lämningar.

Tittskåp till det förflutna — en serie unika utvandrarbilder från Lillhärdal och en ögonvittnesrapport från ett bondbrolopp för 100 år sedan.

Nygamla lekar — upptecknade och bevarade från glömska i Oviken och Myssjö. Kan ni flera?

Paul Jonze. Årsbokens längsta uppsats, om konstnärens märkliga levnadsbana, med talrika bilder i färg och svartvitt.

Dagliv i ett jämtländskt handelshus — firma D C Smith.

Årets kyrk uppsats — Äre gamla kyrka med gåtfull medeltida byggnadshistoria och berömda inventarier.